

**MIĘDZY PUSZCZĄ A METROPOLIĄ.
HISTORIA WSI ŁASKI, GMINA IZABELIN**

Konrad W. Rokicki

**MIĘDZY PUSZCZĄ
A METROPOLIA.
HISTORIA WSI ŁASKI,
GMINA IZABELIN**

Warszawa 2024

Konrad W. Rokicki „Między puszcza a metropolią. Historia wsi Laski,
gmina Izabelin”

Przedmowa: Marek Słoń

Indeks: Konrad W. Rokicki

Redakcja: Mirosława Kostrzyńska

Skład: Andrzej Bohun

Recenzenci:

dr hab. Ewa Rzekzkowska

dr hab. Tadeusz Paweł Rutkowski

Okładka przednia: Dworek Daszewskich. Ze zbiorów rodziny
Gorzędowskich-Maciasów. Fot. Stanisław Macias.

Okładka tylna: Laski na Mapie taktycznej Polski Wojskowego Instytutu
Geograficznego, skala 1:100 000, pas 39, słup 32: WARSZAWA
PÓŁNOC, 1933 r.

Wydanie pierwsze

© Konrad W. Rokicki

© Gmina Izabelin

© Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki”

Publikacja finansowana z budżetu Gminy Izabelin
na podstawie umowy nr 681/RZ/2022/WKS

Publikacja finansowana z funduszu sołeckiego wsi Laski na rok 2024
na podstawie zlecenia nr 780/RZ/2024/FSL

Przedmowa

Oddawana do rąk czytelnika *Historia wsi Laski* ma swoją historię. Z rozmów z mieszkańcami, a szczególnie z debat na spotkaniach Rady Sołeckiej, wynikała potrzeba lepszego poznania dziejów naszej miejscowości. Jedną z przesłanek było to, że Laski i ich przeszłość mają już bogatą literaturę, ale nie dotyczy ona wsi, lecz jedynie Zakładu dla Ociemniałych. Nie ma wątpliwości, że tej placówce Laski zawdzięczają swą sławę, przekraczającą nie tylko granice kraju, ale też kontynentu, a także jej jednoznacznie pozytywne konotacje. Wieś jest jednak dwukrotnie starsza. To przy niej powstał ośrodek dla niewidomych dzieci, a nie odwrotnie. W niej mieszka wielokrotnie więcej osób niż w samym Zakładzie, nawet w czasie roku szkolnego, gdy w internatach jest kilkaset dzieci. Niektórzy mieszkańcy mieli wręcz wrażenie, że lokalna wspólnota znalazła się niejako w cieniu placówki, którą gościnnie przyjęła i którą wspiera w rozwoju.

Dzięki funduszowi sołeckiemu wieś dysponowała środkami finansowymi, które mogły być przeznaczone na opracowanie jej historii. Ta idea została podjęta za kadencji pani sołtys Anny Mandes i wspierającej ją Rady Sołeckiej (2019–2024). Mój pierwszy pomysł był taki, żeby rozpiścić konkurs na dzieło na ten temat. Został ogłoszony w 2020 r. Oczywiście nie ograniczyliśmy się do samego zabezpieczenia pieniędzy i ustalenia zasad. Informowałem o tej inicjatywie warszawskie środowiska historyków. Zachęcałem, aby ktoś zaproponował swoim studentom taki temat pracy magisterskiej. Oferowałem pomoc w przygotowaniu tej pracy. Mimo dość wysokiej nagrody, wynoszącej 5000 zł, nie zachęciło to żadnego zawodowego historyka lub choćby studenta tej specjalizacji. Zostały zgłoszone trzy prace konkursowe. Jedna dotyczyła losów willi Leszczyńka przy ul. Brzozowej, druga stawu Stefańska, trzecia zaś była proto-

typem gry planszowej. Choć oba teksty były ciekawe i opatrzone cennymi ilustracjami, ich skromny rozmiar (1–2 strony) i bardzo wąski temat nie przyniosły istotnej zmiany w znajomości dziejów wsi. Materiał zgromadzony w opisie gry był nieco bogatszy, lecz tu kapituła konkursu wskazała przykłady informacji wątpliwych i wręcz niezgodnych z prawdą. Ostatecznie przyznała tylko wyróżnienia, a oba teksty ukazały się na łamach „Listów do Sąsiada”.

Zaraz po otrzymaniu wspomnianych prac, a jeszcze przed ogłoszeniem wyników przez kapitułę konkursu, podjąłem poszukiwania konkretnych autorów i starania o zabezpieczenie środków na wynagrodzenia za ich pracę. Jedno i drugie przyniosło efekty. Wiosną 2021 r. było już trzech chętnych, a dr hab. Tadeusz Rutkowski, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, specjalizujący się w historii XX wieku, był gotów nadzorować prace i wspierać radą. Podzieliliśmy zadania, spotkaliśmy się Laszkach z siostrą Faustyną, która sprawuje pieczę nad archiwum Zgromadzenia Franciszkanek Służebnic Krzyża. Udało się też przekonać władze gminy do ogłoszenia konkursu na „spisanie dziejów jednej lub kilku wsi gminy Izabelin”. Zachęciłem Towarzystwo Miłośników Historii – stowarzyszenie z ponadstuletnią historią, setkami aktywnych członków i wielką renomą w środowisku historyków – do złożenia wniosku. Dotacja została przyznana, jednak krótki czas i ograniczenia pandemiczne, oznaczające m.in. zamknięcie archiwów, nie pozwoliły na realizację zadania. Choć znaczna część prac została wykonana, towarzystwo zwróciło całą kwotę, a Urząd Gminy zapowiadał podobny konkurs w kolejnym roku. W rzeczywistości był on dość odmienny. Zakres potencjalnych ofert opisano bardzo szeroko, obejmował niemal dowolne działania w zakresie kultury związanej z gminą Izabelin, więc wynik był z naszej perspektywy bardzo niepewny. Towarzystwo Miłośników Historii znów złożyło jednak wniosek i uzyskaliśmy dofinansowanie. Jeden z autorów, odpowiedzialny za okres II wojny światowej, wycofał się. Drugi spośród wykonawców, piszący o najstarszych dziejach Lasek, złożył wprawdzie tekst, ale daleki od oczekiwanego poziomu. Tłumaczył to brakiem czasu i obiecał uzupełnienie tego rozdziału. Jedynie część dotycząca lat powojennych była zadowalająca. Projekt został więc wykonany w dwóch trzecich, a towarzystwo zwróciło jedną trzecią dotacji. Mimo rozliczenia projektu na koniec 2022 r. wciąż nie mieliśmy książki opisującej historię wsi. Mieszkańcy Lasek przeznaczyli z funduszu sołeckiego środki na wydanie pracy w 2023 r. Obiecana poprawiona wersja pierwszej części nie nadeszła, ale jesienią tego roku jej autor zgodził się przekazać wszystko Konradowi Rokickiemu, a ten ostatni – napisać brakujące części opracowania. Dota-

cja na druk została przeniesiona na kolejny rok, 2024. Po kilkakrotnym przesuwaniu terminu przez autora we wrześniu otrzymałem cały tekst. Został on poddany procedurze recenzyjnej, zgodnie z wymogami obowiązującymi publikacje naukowe. Obie recenzje były zgodne: praca jest wartościowa, spełnia standardy badawcze i po poprawkach powinna być wydrukowana. Edycji podjęła się renomowana Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki”. Tak po pięciu latach starań udało się doprowadzić do finału pomysł spisania dziejów wsi Laski.

Nie doszłoby do tego bez woli mieszkańców, którzy w kolejnych latach podtrzymywali zainteresowanie tą ideą i gotowość przeznaczenia na ten cel powierzonych im pieniędzy. Badania historyczne mogą się wydawać wyjątkowo bezużyteczne. Służą poznaniu tego, co bezpowrotnie minęło. Trudno znaleźć praktyczne zastosowanie dla takiej wiedzy. Jednak wiele gmin i miast chce mieć tego typu opracowania i jest gotowe za nie płacić. Także każde państwo finansuje badania historyczne, co można tłumaczyć względami propagandowymi czy kontynuowaniem wieloletniej tradycji. Na poziomie lokalnym rzecz może wydawać się mniej zrozumiała, szczególnie w przypadku pojedynczej wsi. A jednak taka potrzeba jest, bo znajomość własnej historii to fundament tożsamości. Wyobraźmy sobie człowieka, który stracił pamięć, nie wie, co się z nim działo do danej chwili. On po prostu nie wie, kim jest. Podobnie jest z każdą wspólnotą. Bez świadomości tego, co było przedtem, nie może sama siebie określić. O ile jednak człowiek bez pamięci mimo wszystko istnieje, o tyle wspólnota już nie. Bez tego spoiwa jest jedynie luźnym zbiorem jednostek. Wola mieszkańców Lasek, aby ich dzieje zostały bliżej zbadać i żeby ta wiedza rozpowszechniła się wśród nich samych i na zewnątrz, jest dowodem na wewnętrzną siłę tej lokalnej wspólnoty. Daje też wielką nadzieję na to, że ona sama będzie dalej świadomie i z energią tworzyć swoją historię.

Marek Słoń

Wstęp

Tadeusz Mazowiecki, pierwszy niekomunistyczny premier powojennej Polski, pisał w kwietniu 1986 r. we wstępie do *Ludzi Lasek*¹ – pierwszej szerokiej próby zmierzenia się z historią i dziedzictwem tej miejscowości – o tym, że Laski mogą posłużyć za przykład przypominający, że „przyczajeni do myśli, że historia składa się z wielkich wydarzeń, nie dostrzegamy tego, że ma ona swój nurt podskórny, niewidoczny, albo zgoła wyglądający na to, że toczy się poza życiem bieżącym”². Jest to niewątpliwie osąd trafny, jednak warto go rozszerzyć i wynieść poza ramy samej książki. Mazowiecki przygotowywał ją bowiem jako publikację dotyczącą tzw. Dzieła Lasek, tj. materialnego i duchowego dziedzictwa istniejącego od – wówczas – kilkudziesięciu lat Zakładu dla Niewidomych, założonego przez błogosławioną Matkę Różę Czacką. Dzieło Lasek jest z pewnością wartością, która wpłynęła na ogólnopolską rozpoznawalność tak samego Zakładu, jak i wsi, na terenie której się on znajduje. Sam, będąc osobą urodzoną pod koniec lat 90. XX w. i niepocho-dząca z Warszawy lub jej okolic, kojarzyłem wieś Laski przede wszystkim przez pryzmat TRIUNO³.

Jest to jednakże tylko część obrazu składającego się na całość historii. Na tle stosunkowo dobrze opisanych (choć do dziś nieujednoliconych) dziejów Zakładu, niejako jako tło i margines jawi się historia samej wsi. Wsi, która jest starsza; wsi, w której przez ostatnie dwieście lat

¹ *Ludzie Lasek*, opr. T. Mazowiecki, Warszawa 1987.

² Tamże, s. 8.

³ Nazwa nadana przez s. Czacką Dziełu Lasek, odnosząca się do społeczności wytworzonej wokół Zakładu, składającej się nie tylko z osób niewidomych oraz mieszkających we wsi sióstr, ale również wokół osób świeckich związanych na różne sposoby z tym miejscem, niosących pomoc niewidomym oraz szukającym wiary. Zob. R. Czacka, *TRIUNO* [w:] *Ludzie...*, s. 575–588.

mieszkało lub przez którą przewinęło się tysiące osób, w tym przecież także tych niezwiązanych bezpośrednio z Zakładem; wsi, której historia sama w sobie jest interesującym zagadnieniem, m.in. ze względu na swoje położenie. Laski to wieś będąca w latach 20. XXI w. częścią gminy Izabelin, leżąca w powiecie warszawskim zachodnim. Przylega ona do południowo-wschodniego skraju Kampinoskiego Parku Narodowego⁴ z jednej strony, zaś z drugiej jest oddalona mniej więcej dwa kilometry od administracyjnych granic warszawskiej dzielnicy Bielany. Takie umiejscowienie Lasek – pomiędzy jednym z centrów administracyjnych kraju i regionu oraz istotną z punktu widzenia społeczno-środowiskowego puszcza – niewątpliwie wpłynęło na historię i na życie codzienne mieszkańców wsi. Jest to zagadnienie interesujące poznawczo, zarówno dla lokalnych społeczności Lasek i Izabelina (jako kształtujące pamięć i tożsamość lokalną), jak i dla osób z zewnątrz.

Celem niniejszego tekstu jest syntetyczne ujęcie historii wsi Laski (z uwzględnieniem dziejów Zakładu, choć jednocześnie nie odwołując się tylko do nich) odtworzonej na podstawie dotychczasowych opracowań i dostępnych materiałów źródłowych. Zakres chronologiczny pracy obejmuje zasadniczo cały okres istnienia wsi – od jej początku poświadczanego źródłami historycznymi aż po współczesność. Podkreślić przy tym należy, że najgłębszej analizie poddano źródła XX-wieczne: po pierwsze, dlatego że – co wydaje się oczywiste – jest ich najwięcej; po drugie, dlatego że wiele mających wówczas miejsce zjawisk należy już do przeszłości i tworzą niejako proces zamknięty. Stąd też w części tekstu poświęconej wydarzeniom w XXI w. starałem się skupić na kilku najważniejszych wydarzeniach oraz na kwestii polityki pamięci, jako że głębsza analiza tego okresu nie wydaje się jeszcze przedmiotem pracy właściwym dla historyka. Laski – o czym piszę niżej – „wciąż żyją”, w związku z czym w przyszłości powinna powstać jeszcze niejedna praca historyczna dotycząca dziejów tej miejscowości i lokalnej społeczności.

Tekst niniejszy podzielony został na pięć części. Obejmują one chronologicznie kolejne etapy historii Lasek. Podział ten – dość typowy dla polskiej historiografii, zważywszy na zróżnicowany materiał źródłowy i zróżnicowane tło polityczno-społeczne w poszczególnych epokach – wydaje się zasadny. Część pierwsza dotyczy dziejów Lasek od momentu ich powstania, tj. od przełomu XVIII i XIX w. do zakończenia I wojny światowej. Część druga obejmuje okres II Rzeczypospolitej, a więc czas funkcjonowania polskiej administracji na tym terenie (po ponad stu latach zaborów) oraz powstania Zakładu. Lata II wojny światowej – przełomowe tak dla Lasek, jak i dla całej okolicy Puszczy Kampinoskiej oraz

⁴ W książce używam wielokrotnie skrótu KPN na oznaczenie Kampinoskiego Parku Narodowego. Skrótu nie należy mylić z partią polityczną powstałą w okresie PRL – Konfederacją Polski Niepodległej.

miejsowości otaczających Warszawę od strony północnozachodniej – opisano w części trzeciej. Następnie omówione zostały dzieje Lasek w okresie komunistycznej Polski. Część ostatnia, obejmująca wydarzenia po 1989 r., pozostaje opisem historii wciąż otwartej, z pewnością wymagającej uzupełnienia w przyszłości.

Tekst powstał na podstawie zróżnicowanego materiału źródłowego, zarówno archiwalnego, jak i źródeł publikowanych. Materiały niepublikowane użyte w pracy rozproszone są po warszawskich i okolicznych archiwach. Do badania najwcześniejszego okresu historii Lasek przydatna okazała się część zbiorów znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych⁵ w Warszawie (głównie dokumenty dotyczące własności dóbr, w skład których wchodziły Laski oraz dokumentacja kartograficzna). Istotne źródła znajdują się również w zbiorach Archiwum Państwowego w Warszawie⁶ (XIX- i XX-wieczne akta carskiej i polskiej administracji w regionie). Historia Lasek w XX oraz XXI w. opracowana została również na podstawie źródeł przechowywanych w Archiwum Akt Nowych⁷, z których wyróżnić warto przede wszystkim spuściznę Józefa Krzyczkowskiego ps. „Szymon”, gromadzącego przez lata materiały dotyczące konspiracji w Puszczy Kampinoskiej, które istotnie uzupełniły informacje zawarte w opracowaniach⁸. Przydatna okazała się również kwerenda źródeł aparatu bezpieczeństwa znajdujących się w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej⁹ oraz źródeł kościelnych, będących częścią zbiorów Archiwum Archidiecezji Warszawskiej¹⁰ oraz Archiwum Zakładowego Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża w Laskach¹¹.

Istotnymi źródłami do badania historii wsi okazały się również teksty i materiały opublikowane do tej pory, dotyczące historii Zakładu i wydarzeń II wojny światowej (tych jest zdecydowanie najwięcej), a także prace monograficzne i tematyczne dotyczące Puszczy Kampinoskiej oraz miejscowości znajdujących się nieopodal Lasek. W tych ostatnich pracach wieś została – w mniejszym lub większym stopniu – wspomniana, a ponadto prace te same w sobie (jako przyczynek do historii całego regionu) stanowią istotny punkt odniesienia dla wydarzeń w Laskach. Można tu wyróżnić m.in. pracę zbiorową pt. *Dawne Łomianki*¹² oraz książkę

⁵ Dalej: AGAD.

⁶ Dalej: APW, w przypadku filii w Grodzisku Mazowieckim – AP Grodzisk.

⁷ Dalej: AAN

⁸ Zob. AAN, zespół nr 2275.

⁹ Dalej: AIPN.

¹⁰ Dalej: AAW.

¹¹ Dalej: AFSK.

¹² E. Pustola-Kozłowska et al., *Dawne Łomianki: historia, ludzie, zabytki*, Łomianki 2005.

Stanisława Fijałkowskiego pt. *Izabelin i okolice. Historia i dziedzictwo*¹³. Niestety opisane już zagadnienia nie zawsze były poparte wystarczającym materiałem źródłowym, w związku z czym część informacji nadal pozostaje niepewna.

Tekst został przygotowany także na podstawie kwerendy prasowej obejmującej czasopisma wydawane w Laskach i okolicach („Laski”, „Listy do Sąsiada” czy „Gazeta Babicka”) oraz tytuły o większym zasięgu (np. „Tygodnik Powszechny”). Artykuły publikowane na łamach tych czasopism, w szczególności te z prasy lokalnej, pozwoliły na przyjrzenie się historii oraz zagadnieniom życia bieżącego z perspektywy osób tworzących społeczność Lasek.

Z tego samego względu szczególne znaczenie miały rozmowy z mieszkankami Lasek: Krystyną Konieczną, Barbarą Wytrychiewicz i Andrzejem Adamskim, których perspektywa (nieco odmienna, jako że Krystyna Konieczna sprowadziła się do Lasek w latach 70., kiedy była już osobą dorosłą, zaś Barbara Wytrychiewicz i Andrzej Adamski są autochtonami) pozwoliła pogłębić obraz dziejów wsi. Dziejów częściowo typowych, ale częściowo i wyjątkowych, co postarałem się wykazać w niniejszym tekście.

¹³ S. Fijałkowski, *Izabelin i okolice. Historia i dziedzictwo*, Stare Babice 2017.

1. LASKI PRZED ODRODZENIEM RZECZYPOSPOLITEJ

Kiedy zaczęła się historia Lasek?

Badania archeologiczne prowadzone w XX w., przede wszystkim przez Stefana Woydę¹⁴ od lat 60. do lat 90., pokazują, że na terenie współczesnej Puszczy Kampinoskiej ludzie żyli już kilka tysięcy lat temu. Praktycznie na całym tym obszarze znajdowane były, w wyniku zorganizowanych badań oraz kompletnie przypadkowo, zabytki archeologiczne świadczące o tym, że jeszcze w czasach paleolitu ta część późniejszych ziem polskich była miejscem ludzkich polowań i zbieractwa¹⁵. Dotyczyło to także okresów późniejszych, jako że w toku badań na tym terenie odnajdywano zarówno pozostałości po kulturach ceramicznych (np. trzcinieckiej)¹⁶ jak i pozostałości po osadach wczesnośredniowiecznych¹⁷.

Część prac archeologicznych była prowadzona także na terenie dzisiejszej wsi Laski – zostały tam odnalezione ślady osadnictwa datowane na okresy od paleolitu do neolitu (przede wszystkim grupa 107 krzemieni odnalezionych w latach 50. oraz krzemień opisany przez Woydę w 1985 r.)¹⁸.

¹⁴ Stefan Woyda (1938–2006) – polski archeolog, w latach 1964–1975 Konserwator Zabytków Archeologicznych na województwo warszawskie, wieloletni uczestnik badań archeologicznych na terenie Puszczy Kampinoskiej. Jeden ze współautorów programu *Archeologiczne Zdjęcie Polski*.

¹⁵ Zob. S. Woyda, *Pradzieje Puszczy Kampinoskiej* [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, t. 3, cz. 1, red. P. Matusak, Izabelin 2005, s. 24–25.

¹⁶ Kultura trzciniecka – nazwa kultury osadniczej, która wykrystalizowała się w epoce brązu na ziemiach dzisiejszej Polski oraz zachodnich częściach Ukrainy i Białorusi. Na terenie Puszczy Kampinoskiej w XX w. odnaleziono 199 punktów osadniczych kultury trzcinieckiej, co jest największym zgrupowaniem śladów tej kultury na Mazowszu. Zob. tamże, s. 31.

¹⁷ Na przykład w Mościskach, nieopodal Lasek. Zob. tamże, s. 155.

¹⁸ Por. tamże, s. 62, 75; *Program opieki nad zabytkami dla gminy Izabelin na lata 2019–2022*, https://edziennik.mazowieckie.pl/WDU_W/2019/9702/oryginal/akt.pdf [dostęp: 4 VII 2024 r.].

Nieopodal Lasek odnajdywano także pozostałości po późniejszych kulturach: np. w Izabelinie odnaleziono monety rzymskie¹⁹, a w Klaudynie fragmenty ceramiki charakterystycznej dla kultury trzcinieckiej²⁰.

Nie odnaleziono jednak żadnych wskazówek archeologicznych mogących sugerować, że przed czasami nowożytnymi w późniejszych Laszkach znajdowały się trwałe formy osadnictwa. Co więcej, trudno stwierdzić dokładnie, w którym momencie możemy mówić o początku historii Lasek. Brakuje źródeł pozwalających ustalić jednoznaczną datę powstania wsi. Nie wydaje się, by istniała ona przed III rozbiorem Rzeczypospolitej, ponieważ nie wspomina o niej ani literatura przedmiotu²¹, ani nie znalazła się ona na mapach z epoki²² (choć to ostatnie nie powinno zaskakiwać: teren dzisiejszych Lasek znajdował się daleko od granic Warszawy²³, zaś mapy miejscowości bardziej oddalonych od stolicy zaczęły się częściej ukazywać dopiero w XIX w.)²⁴. Według Marii Kann²⁵ – autorki książki pt. *Wierna puszcza*, dotyczącej historii Puszczy Kampinoskiej i okolic – wieś miała istnieć jeszcze przed powstaniem Królestwa Polskiego, na mocy ustaleń kongresu wiedeńskiego w 1815 r. Autorka wspominała o buncie chłopów, do jakiego miało dojść w dobrach szlacheckich.

¹⁹ S. Woyda, *Pradzieje...*, s. 129.

²⁰ Tamże, s. 94.

²¹ Zob. np. *Spis miejscowości w układzie terytorialnym* [w:] H. Rutkowski, D. Główna, W. Majewski, *Puszcza Kampinowska w XVI–XVIII wieku* [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, t. 3, cz. 1, red. P. Matusak, Izabelin 2005, s. 258–261.

²² Por. K. de Perthés, *Okolica Warszawy w diametrze pięciu mil* [mapa opublikowana w Paryżu w 1794 r., ponoć jako przerobiona wersja mapy z 1786 r. – K.W.R.], 1794, <https://polona.pl/preview/9b4f9b46-1957-4b95-9d7f-879bf3a08f66> [dostęp: 27.12.2023 r.]; D. Kosacka, *Mapy Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich*, Warszawa 1970, s. 65.

²³ Pod koniec istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów stolica Polski nie obejmowała, patrząc w kierunku północno-zachodnim, nawet Powązek oraz Marymontu (te zostały przyłączone dopiero wskutek decyzji władz niemieckich w kwietniu 1916 r., co było pierwszym po latach poważnym rozszerzeniem tego miasta). Zob. K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w czasie pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1974, s. 35.

²⁴ Por. D. Kosacka, *Plany...*, s. 61–66; J. Gromski, *Plany Warszawy i mapy okolic Warszawy w zbiorach Muzeum Historycznego m.st. Warszawy*, „Almanach Muzealny”, t. 1 (1997), s. 266–271.

²⁵ Maria Kann (1906–1995) – polska pedagog, działaczka harcerska, pisarka. W okresie międzywojennym nauczycielka w szkole harcerskiej. Podczas II wojny światowej była zaangażowana w działalność kulturalną w podziemiu oraz pomagała ludności żydowskiej (była m.in. członkinią Rady Pomocy Żydom). W 1943 r. przygotowała publikację pt. *Na oczach świata*, stanowiącą świadectwo dokumentalne przebiegu powstania w getcie warszawskim. Po wojnie pisała powieści, głównie dla dzieci i młodzieży. W 1963 r. odznaczona medalem „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”.

kich w Łomnej, których dzierżawcą był wówczas Antoni Trębicki²⁶ (Trębicki otrzymał dobra w Łomnej od władz pruskich ok. 1799 r.). Bunt ten miał „roznieść się na Laski, Borzęcin, Dziekanów i Gorce”. Nie jest to informacja potwierdzona źródłowo²⁷. Najbezpieczniej wydaje się więc założenie, że osada powstała na przełomie XVIII i XIX w. Nie jest też jasne, skąd wzięła się nazwa „Laski”. Pojawiająca się w literaturze teza o tym, jakoby pochodziła ona od rosnącej na tych terenach leszczyny czy też – po prostu – lasu, jest tyleż prawdopodobna, co i niepotwierdzona²⁸.

Warto przyjrzeć się pokrótce ziemiom, na których Laski zostały założone. Współczesne mapy regionu pokazują, że znajdują się one na pograniczu lasów współtworzących Puszcę Kampinoską (od strony północnej i zachodniej) oraz łąk i wsi znajdujących się na południe od miejscowości²⁹. Według badań przeprowadzonych w latach 60. XX w. przez Kazimierza Heymanowskiego³⁰, zalesienie okolic wsi Laski było wówczas zbliżone do stanu z około połowy XIX w. Z kolei w wiekach wcześniejszych granica lasów otaczających Puszcę Kampinoską przebiegała w sposób odmienny i teren przyszłej miejscowości graniczył z nimi tylko od strony południowej³¹. Zważywszy na fakt, że o Laskach nie wspominają XVIII-wieczne dokumenty urzędowe starostwa warszawskiego (wchodzącego w skład szerszej struktury, jaką była ziemia warszawska)³² oraz inwentarze dóbr królewskich i prywatnych, wydaje się, że przed nakreślonym wyżej przełomem XVIII i XIX w., na tym terenie nie było żadnej formy nowożytnego osadnictwa. Nie wydaje się nawet, by czasowo pomieszkiwali tam ludzie zajmujący się wyrębem lasów i innymi formami

²⁶ Antoni Trębicki (1765–1834) – polski prawnik, polityk i ziemianin, poseł inflancki na Sejm Czteroletni i działacz tzw. *Kuźnicy Kolltatajowskiej*. Uczestnik konfederacji targowickiej (po przystąpieniu doń króla) oraz insurekcji kościuszkowskiej. Po rozbiorach zarządzał dobrami w Łomnej, gdzie poświęcił się pracy naukowej z zakresu gospodarki wiejskiej. Zob. Antoni Trębicki [w:] *Słownik Polskich pionierów techniki*, Warszawa 1984, s. 213–214; J. Kowecki, *Wstęp* [w:] A. Trębicki, *Opisanie Sejmu Ekstraordynaryjnego podziałowego roku 1793 w Grodnie. O rewolucji roku 1794*, Warszawa 1967, s. 26.

²⁷ Autorka nie powołała się na źródło tej informacji, a sam Trębicki nie wspominał o tym wydarzeniu w swoich pracach. Zob. M. Kann, *Wierna puszcza*, Warszawa 1972, s. 208.

²⁸ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 243.

²⁹ Zob. np. Mapa powiatu warszawskiego zachodniego, <https://bip.pwz.pl/83,informacje-o-powiecie> [dostęp: 01.03.2024 r.].

³⁰ Kazimierz Heymanowski (1911–1998) – polski leśnik, pierwszy dyrektor Kampinoskiego Parku Narodowego oraz wykładowca akademicki w Wyższej Szkole Rolniczej/Akademii Rolniczej w Krakowie. Specjalizował się m.in. w historii leśnictwa.

³¹ Por. K. Heymanowski, *Dzieje Puszczy Kampinoskiej do połowy XIX wieku*, „Sylwan”, nr 2/1966, s. 8.

³² Zob. *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, red. tech. Pragłowska W., Eksztajn J., Warszawa 1973, s. 46.

gospodarki leśnej; teren przyszłych Lasek znajdował się poza samymi lasami (zatem nie mogły tam powstać np. osady budnicze)³³, a najważniejsze ośrodki związane z gospodarką leśną znajdowały się w innej części Kampinosu³⁴.

Początek wsi należy wiązać z dziejami dóbr młocińsko-łomiankowskich. W połowie XVIII stulecia Młociny i okolice weszły w posiadanie rodziny Brühlów, za sprawą prowadzonej przez Henryka Brühla³⁵ aktywnej polityki wykupywania dóbr na terenie Rzeczypospolitej. Objęcie dóbr młocińskich miało miejsce prawdopodobnie około roku 1748³⁶. Podejrzewać można, że podwarszawskie majątki były dla polityka saskiego (notabene jednej z najważniejszych postaci w otoczeniu króla Augusta III) atrakcyjne ze względu na bliskość Warszawy i Wisły, o czym świadczyć może prowadzona na jego zlecenie w latach 50. XVIII w. budowa stojącego do dziś pałacu w Młocinach³⁷. Działania te mogły mieć również związek z planami eksploatacji Kampinosu (Brühl wykupił też starostwo kampinoskie). Co więcej, minister podjął starania mające na celu zachowanie posiadania Młocin przez swój ród. Młociny w owym czasie należały do starostwa warszawskiego, dlatego jeszcze w 1750 r. królew-

³³ Osady budników, tj. ludzi zajmujących się pozyskiwaniem drewna oraz pozyskiwaniem surowców leśnych, np. węgla drzewnego. Pod koniec XVIII w. budnicy zamieszkiwali kilka osad wewnątrz Puszczy Kampinoskiej, znacznie bardziej na zachód od dzisiejszych Lasek (np. Nowe Budy, Cisowe czy Grabinę). Zob. K. Heymanowski, *Budnicy i „Holendrzy” w dziejach gospodarstwa leśnego na Mazowszu*, „Sylwan”, nr 5/1969, s. 24–25.

³⁴ Tzn. początkowo w zachodniej części Puszczy, w okresie późniejszym przede wszystkim na terenach najbliższej Wisły. Zob. K. Heymanowski, *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od połowy XV do połowy XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1969, nr 3, s. 425–427.

³⁵ Henryk von Brühl (1700–1763) – saski polityk, pierwszy minister Saksonii, wieloletni faworyt króla Rzeczypospolitej Augusta III, głównodowodzący saską kawalerią w Polsce. Od lat 40. XVIII w. właściciel licznych majątków na terenie Korony Królestwa Polskiego (m.in. w Krośnie, Węgrowie czy Sierakowie). Jeden z aktywnych działaczy ówczesnej masonerii na ziemiach polskich. Po jego śmierci prowadzono śledztwo w sprawie dużego sprzeniewierzenia przezeń majątku skarbowego, co nie wpłynęło jednak zasadniczo na pozycję rodziny w Rzeczypospolitej. Zob. W. Konopczyński, *Henryk Brühl* [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. 3, Kraków 1937, s. 16–19; L. Hass, *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 77–78.

³⁶ Brühl uzyskał w 1746 r. indygenat kurlandzki uprawniający go do zakupu ziem w Rzeczypospolitej – jest to więc najwcześniejsza możliwa data zakupu. W literaturze przyjmuje się rok 1748 r., co sugerowała także data umieszczona na młocińskim pałacu (błędnie zresztą sugerująca rok jego budowy, bo pałac wtedy jeszcze nie istniał). Por. W. Konopczyński, *Henryk Brühl...*, s. 18; K. Sokołowska-Grzeszczyk, *Ogród i pałac w Młocinach*, „Rocznik Warszawski”, t. III, s. 127–128.

³⁷ Budowa miała miejsce najprawdopodobniej w latach 1752–1757/8, o czym świadczą zachowane dokumenty archiwalne. Zob. tamże.

ski faworyt uzyskał dla swojego syna – Alojzego Fryderyka – urząd starosty warszawskiego, który był zasadniczo dożywotni i z nadania króla³⁸ (faktycznie jednak potwierdzenie sprawowania tego urzędu Alojzy Brühl otrzymał dopiero w 1764 r., z rąk króla Stanisława Augusta i po śmierci swojego ojca)³⁹. Syn saskiego ministra, po śmierci swojego ojca w 1763 r. mający już stopień generała artylerii koronnej, podjął starania o nabycie tego majątku na własność, co udało mu się uczynić w roku 1774. Ponieważ Alojzy Brühl już wcześniej (bo najpóźniej od 1765 r.) był właścicielem Łomianek, oznaczało to początek historii dóbr młocińsko-łomiankowskich⁴⁰. Dobra te nie pozostały własnością rodu na długo: po tragedii rodzinnej, jakiej doznał Brühl w latach 1781–1782 (śmierć dziecka, a później jego drugiej żony), zaczął on sukcesywnie wyprzedawać swoje urzędy i majątki, po czym na ostatnie lata życia wyjechał do Saksonii. Alojzy Fryderyk Brühl zmarł w 1793 r. w drodze do Berlina, do swojego brata Karola⁴¹.

Niedługo przed swoim wyjazdem w 1790 r. Brühl sprzedał swoje dobra w Młocinach i Łomiankach. Młociny zostały sprzedane Michałowi Starzeńskiemu⁴², zaś Łomianki Jerzemu Fryderykowi Pothsowi. Ten ostatni wykupił Młociny od Starzeńskiego w 1795 r., łącząc ponownie dobra młocińskie i łomiankowskie w całość⁴³. Rodzina Pothsów pochodziła z Niemiec; Jerzy Fryderyk przybył do Rzeczypospolitej ze Stuttgartu, gdzie urodził się w 1750 r. W Warszawie zajmował się handlem hurtowym oraz działalnością bankierską. Na tej działalności Poths dorobił się majątku i uznania w elicie szlacheckiej stolicy. W 1790 r. został nobilitowany przez Sejm Wielki (otrzymał herb Trójstrzał), a w okresie insurekcji kościuszkowskiej był m.in. jednym z dyrektorów Dyrekcji Bi-

³⁸ W praktyce XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej urzędy starosty, podobnie jak i inne, były często sprzedawane przez monarchę, w ten sposób gwarantując pieniądze dla korony. Zob. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, wyd. 3, Warszawa 1996, s. 228–229.

³⁹ Zob. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, 9/163, Lustracja starostwa warszawskiego, 1789, k. 60.

⁴⁰ E. Pustola-Kozłowska et al., *Dawne...*, s. 77.

⁴¹ A. Hniłko, *Brühl Alojzy Fryderyk Józef (1739–1793)* [w:] PSB t. 3, Kraków 1937, s. 13–16.

⁴² Michał Hieronim Starzeński (1757–1823) – polski hrabia, starosta brański w ostatnich latach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, organizator administracji i wojskowy. W 1788 r. powołany przez Sejm Wielki do Komisji Wojskowej Obojga Narodów, w 1794 r. uczestnik insurekcji kościuszkowskiej. We wczesnym okresie istnienia Księstwa Warszawskiego był organizatorem administracji polskiej na terenie Białostocczyzny (dopóki ta nie weszła, na mocy pokoju w Tylży z 1807 r., w skład Imperium Rosyjskiego. Zob. Z. Zielińska, *Starzeński Michał Hieronim (1757–1826)* [w:] PSB, t. 42, Warszawa–Kraków 2003–2004, s. 418–423.

⁴³ E. Pustola-Kozłowska et al., *Dawne...*, s. 86.

letów Skarbowych⁴⁴. Dobrami młocińsko-łomiankowskimi zarządzał aż do śmierci w 1806 r. Odziedziczył je następnie jego brat, Henryk Filip (1759–1834), jako że Jerzy Fryderyk był bezdzietny⁴⁵. Najprawdopodobniej to właśnie za rządów pierwszych Pothsów powstała osada o nazwie Laski. Okres rządów Henryka Filipa jest uważany za czas rozwoju dóbr – w tym okresie działały np. browary w Łomiankach, które cieszyły się dobrą marką nawet w Warszawie⁴⁶.

Rodzina de Pothsów dwukrotnie podejmowała starania mające na celu zachowanie jedności dóbr młocińsko-łomiankowskich. Najpierw dwóch potomków Henryka, Ludwik Karol (1793–1849) i Fryderyk (1795–1842), spłaciło resztę swojego rodzeństwa, po czym w 1841 r. zawarli umowę postanawiającą, że ten brat, który przeżyje drugiego, pozostanie jedynym właścicielem dóbr⁴⁷. Ludwik, który przeżył Fryderyka, zmarł w 1849 r. Wówczas majątkiem obejmującym Laski zaczęła zarządzać rada familijna, w której skład wchodził m.in. Eugeniusz von Phüll (szwagier Ludwika, mąż jego siostry Emilii) – opiekun dzieci Pothsów⁴⁸. W 1858 r., rok po śmierci von Phülla, spadkobiercy Ludwika Pothsa: Ludwik (1834–1882) i Karol (1835–1906), podpisali umowę o wspólnym zarządzaniu majątkiem. Było to działanie pod wpływem innych członków rodziny, jako że już na początku 1862 r. bracia hipotecznie podzielili swój majątek. Ludwikowi przypadły Młociny, zaś Karolowi Łomianki⁴⁹. Tym samym skończyła się historia wspólnych dóbr młocińsko-łomiankowskich. Laski były odtąd częścią majątku młocińskiego.

W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. Laski zostały wykupione przez Antoniego Daszewskiego (1852–1942), właściciela majątku Siedzów, znajdującego się na południowy wschód od Warszawy⁵⁰. Daszewscy byli wów-

⁴⁴ Dyrekcja Biletów Skarbowych była pierwszą w historii Polski instytucją emisyjną. Została powołana w 1794 r. przez Najwyższą Radę Narodową (najwyższą władzę cywilną ustanowioną przez Kościuszkę) i zajmowała się emisją tzw. biletów skarbowych. Zaprzaśtała działalność wraz z upadkiem insurekcji. Zob. E. Kosieradzka, *Geneza banku centralnego na ziemiach polskich*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2016, t. LXIII, z. 1, s. 46.

⁴⁵ Zob. L. Hass, *Poths (Potz) Jerzy Fryderyk (1750–1806)* [w:] PSB, t. 27, Ossolineum 1982, s. 718.

⁴⁶ E. Pustola-Kozłowska et al., *Dawne...*, s. 92.

⁴⁷ Tamże, s. 94–95.

⁴⁸ AGAD, Deputacja Szlachecka i Kancelaria Marszałka Szlachty Guberni Warszawskiej, 217, Pismo Eugeniusza von Phülla do Marszałka Szlachty Guberni Warszawskiej, 5/17 I 1854, k. 139.

⁴⁹ E. Pustola-Kozłowska et al., *Dawne...*, s. 105–108.

⁵⁰ Znajdował się po wschodniej stronie Wisły, na terenie powiatu garwolińskiego guberni siedleckiej. Zob. *Siedzów* [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1889, s. 517.

czas rodziną posiadającą dobra ziemskie w tej części Królestwa Polskiego już od kilkudziesięciu lat. Dziadek Antoniego, Franciszek Daszewski (1787–1852), był podpułkownikiem w Wojsku Polskim Królestwa Kongresowego w latach 1815–1830 (gdzie m.in. pełnił funkcję p.o. majora placu m. Warszawy⁵¹ w latach 1828–1830)⁵² oraz dziedzicem dóbr Dziecinowa (nieopodal dzisiejszego Otwocka)⁵³. Antoni Daszewski był aktywnym działaczem lokalnym w Garwolinie; m.in. kierował Towarzystwem Rolnym Garwolińskim oraz – od końca lat 80. XIX w. – prowadził hodowlę koni wyścigowych⁵⁴. W okresie międzywojennym był związany ze Stronnictwem Narodowym⁵⁵.

Nie jest do końca jasne, kiedy dokładnie Daszewski zakupił majątek w Laskach. Wydaje się, że miało to miejsce nie wcześniej niż w okolicach 1884 r., ponieważ w wydany wówczas *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* Laski wciąż były opisywane jako miejscowość będąca częścią dóbr Młociny⁵⁶. Co za tym idzie, można podejrzewać, że Daszewski wykupił Laski już po śmierci Ludwika Pothsa w 1882 r.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu pojawiały się informacje, jakoby na początku XX w. doszło do podziału dóbr Daszewskich w Laskach⁵⁷. Jest to wiadomość nieprawdziwa, ponieważ w 1912 r. jedyną osobą widniejącą w dokumentach rosyjskich jako zobowiązana do płacenia

⁵¹ Czyli należał do grona oficerów sprawujących kierownictwo porządkowe nad warszawskim garnizonem. Odpowiadał m.in. za zbieranie informacji od sieci agentów wojskowych. Por. B. Gembarzewski, *Wojsko...*, s. 58; P. Winceniuk, *Policje tajne w Królestwie Polskim (1815–1830) i dzieje ich spuścizny aktowej*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. XIX (2012), s. 207; M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim 1815–1856*, Warszawa 2019, s. 189.

⁵² Zob. *Lista imienna oficerów Wojska Polskiego* [w:] B. Gembarzewski, *Wojsko polskie: Królestwo Polskie: 1815–1830*, Warszawa 1903, s. IV; APK, Zbiór rodziny Daszewskich, 14, Podobizna F. Daszewskiego z opisem, b.p.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Zob. A. Ogonowska, *Antoni Daszewski z Siedzowa* [publikacja z fragmentami źródeł, m.in. artykułami prasowymi, poświęconymi Daszewskiemu, <https://garwolin.org/archiwa/21715> [dostęp: 04.07.2024 r.]

⁵⁵ Z. Gnat-Wieteska, *Zarys dziejów ruchu narodowego w powiecie garwolińskim*, „Niepodległość i Pamięć” 2019, nr 1, s. 157–158.

⁵⁶ *Laski* [w:] *Słownik Geograficzny...*, t. V, Warszawa 1884, s. 83.

⁵⁷ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 244. Informacja ta pojawiła się pośrednio nawet w uchwale Rady Gminy Izabelin z 2023 r., bowiem – według niej – Zakład powstał na ziemi przekazanej przez Wandę Daszewską (1888–1973), córkę Antoniego. Zob. Uchwała nr LXXIV/589/23 Rady Gminy Izabelin z dnia 25 lipca 2023 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Izabelin na lata 2023–2026, https://edziennik.mazowieckie.pl/WDU_W/2023/9085/oryginal/akt.pdf [dostęp: 04.07.2024 r.], s. 26.

dworskiego podatku podymnego w całych Laskach był Antoni Daszewski⁵⁸. W rzeczywistości Daszewski podzielił swoje dobra między dzieci dopiero w dwudziestoleciu międzywojennym i to po przekazaniu ich części na potrzeby Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi w 1921 roku⁵⁹.

Laski – krótka charakterystyka wsi

Na początku XIX w. Laski były niewielką osadą leżącą między Sierakowem, Wólką Węglową a Mościskami (nieopodal drogi łączącej bezpośrednio Sieraków i Mościska). Za rządów Henryka Filipa Pothsa na tym terenie znajdowało się sześć siedlisk⁶⁰. Co za tym idzie, Laski były otoczone przez większe i starsze ośrodki administracyjne⁶¹ i prawdopodobnie z tego faktu wynika, że na początku XIX w. nie umieszczano tej osady na większości regionalnych map⁶². Nie wydaje się również, żeby w następnych dziesięcioleciach doszło do większego rozrostu tej miejscowości; na mapie okolic Warszawy z 1829 r. w Laskach oznaczone zostały trzy budynki⁶³, na wojskowej mapie kwatermistrzowskiej datowanej na lata 1839–1842 – pięć budynków⁶⁴. W pierwszej połowie lat 80. XIX w. wieś miała liczyć osiem domów⁶⁵, zaś w 1910 r. – szesnaście. Jeszcze w *Szczegółowym atlasie Królestwa Polskiego* (wydanym przed 1914 r. i opracowanym na podstawie map niemieckiego sztabu generalnego) Laski były osadą widocznie mniejszą od tych, które ją otaczały⁶⁶.

⁵⁸ APW, Zarząd Powiatowy Warszawski [dalej: ZPW], 335, Wykaz domów, budynków, przemysłowych i handlowych zakładów podlegających opłacie dworskiego podatku podymnego we wsi Laski, po maju 1912 r., k. 156–157.

⁵⁹ Zob. *Daszewski Antoni (1852–1942)* [w:] *Ziemiańscy XX wieku: słownik biograficzny*, red. T. Epsztajn, S. Górzyński, B. Konarska, Warszawa 1992, s. 12–13.

⁶⁰ E. Pustola-Kozłowska et al., *Dawne...*, s. 88.

⁶¹ Por. *Sieraków* [w:] *Słownik Geograficzny...*, t. X, s. 580; *Mościska* [w:] *Słownik Geograficzny...*, t. VI, Warszawa 1885, s. 692; *Indeks miejscowości* [w:] *Atlas historyczny Polski. Mazowsze...*, s. 196.

⁶² Zob. np. AGAD, Zbiór Kartograficzny, 248–26, Mapa Leśnictwa Koronnego Warszawa, 1818; *Mapa jeneralna województwa mazowieckiego* [w:] *Atlas Królestwa Polskiego, składający się z 8 map jeograficznych, z których każda wystawia jedno Województwo, jako to: Krakowskie, Sandomierskie, Kaliskie, Lubelskie, Płockie, Mazowieckie, Podlaskie i Augustowskie*, opr. J. Kolberg, Warszawa 1826, <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/1305/edition/1235/content> [dostęp: 27.12.2023 r.].

⁶³ *Plan okolic Warszawy – Plan des environs de Varsovie*, 1829, <https://polona.pl/preview/701c15a9-0de4-4ee1-a5f8-90c5e8a4f8e8> [dostęp: 27.12.2023 r.].

⁶⁴ Topograficzna karta Królestwa Polskiego, 1839–1843, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11764046&fbclid=IwAR1tQMAIAw8Rkg5X2P_kd58ZAT2yMdVdY6caD9eRO-AT91GBRLkZutFgVAOc [dostęp: 27.12.2023 r.].

⁶⁵ *Laski* [w:] *Słownik Geograficzny...*, t. V, Warszawa 1884, s. 83.

⁶⁶ *Szczegółowy Atlas Królestwa Polskiego i ziem przyległych wykonany wedle orygina-*

Najstarsze mapy Lasek sugerują, że pierwsze zabudowania na terenie wsi ulokowane były na północ od drogi łączącej Sieraków z Mościskami, a więc i na północ od dzisiejszego centrum wsi. Były to zabudowania znajdujące się w okolicy północnej części dzisiejszych Lasek, bliżej dzisiejszego skrzyżowania ulic Akacyjowej i Jana Wieczorka⁶⁷. Dopiero w późniejszym okresie (najwcześniej około drugiej połowy XIX w.) wieś „przeniosła się” na teren trójkąta dzisiejszych ulic Brzozowej, Południowej i Wieczorka, który odtąd stanowił jej centrum. Zmiana ta widoczna jest na mapach z późniejszego okresu⁶⁸. Lokalizację pierwszych zabudowań w innym miejscu niż w XX w. należy uznać za wiarygodną, zważywszy na poziom szczegółowości mapy w zakresie umiejscowienia zabudowań w innych miejscowościach, np. pobliskich Mościskach i Sierakowie.

Według rosyjskich danych urzędowych z 1910 r. w Laskach (liczonych zbiorczo wsi i folwarku Daszewskich)⁶⁹ mieszkało 125 osób⁷⁰. Laski były wówczas jedną z mniejszych miejscowości w regionie; np. w sąsiednich Mościskach mieszkało 301 osób, a w Wólce Węglowej 314⁷¹. Na początku XX w. wszyscy mieszkańcy Lasek byli wpisani do rejestru jako katolicy i na terenie wsi nie było nikogo, kto nie byłby poddanym cesarza rosyjskiego⁷². Wśród zachowanych w dokumentach nazwisk mieszkańców z 1904 r. pojawiają się takie, które będą powtarzały się w późniejszych źródłach dotyczących wsi, jak np. Wójcik, Konopka, Fijałkowski, Święcicki, Dziekoński⁷³.

Początek samorządności wiejskiej w Laskach najprawdopodobniej przypada na rok 1864. Wtedy to doszło do reformy samorządowej tworzącej dwuszczeblowy system zarządzania na terenach wiejskich. Na mocy ukazi cesarza Aleksandra II utworzone zostały gminy oraz gromady⁷⁴.

nalnych kart Jeneralnego Sztabu Niemieckiego, z. 2, Warszawa (przed 1914 r.), <https://polona.pl/preview/10670c55-e180-490a-beb0-4996eb9ce19a> [dostęp: 27.12.2023 r.].

⁶⁷ Por. *Plan okolic Warszawy...*; *Topograficzna karta Królestwa...*

⁶⁸ Por. np. *Szczegółowy Atlas Królestwa...*; *Mapa topograficzna okolic Warszawy*, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1924, <http://igrek.amzp.pl/11764085> [dostęp: 10.10.2024 r.].

⁶⁹ Administracja rosyjska, na potrzeby zestawień statystycznych i rejestrów, nie dzieliła Lasek na wieś i folwark, w przeciwieństwie do np. zestawień z okresu II Rzeczypospolitej.

⁷⁰ APW, ZPW, 9, Wykaz nr 1 miejscowości gminy Młociny, 1910, k.1.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże, Wykaz liczbowy mieszkańców gminy Młociny z podziałem na miejscowości, 1910, k. 48–49.

⁷³ Tamże, 3, Wykaz osób zalegających z opłatą ubezpieczeniową wg stanu na 1 stycznia 1904 r., k. 220.

⁷⁴ Więcej na ten temat zob. np. J. Kozłowski, *Gminy wiejskie w Królestwie Polskim w latach 1864–1875 i ocena ich działalności przez władze carskie* [w:] *Dzieje Biurokracji*, t. XI, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin 2020, s. 256–258.

Zgodnie z założeniami nowego systemu, Laski – będąc samodzielnym organizmem wiejskim – mogły uzyskać status gromady i, co za tym idzie, ich mieszkańcy mogli podejmować na zgromadzeniach część podstawowych decyzji dotyczących spraw lokalnych (np. rozdział części zobowiązań podatkowych czy decyzje w części spraw związanych z gruntami gminnymi leżącymi na terenie gromady) oraz wybierać sołtysa i innych urzędników gromadzkich⁷⁵. Była to wprawdzie autonomia na mocno ograniczonym poziomie⁷⁶, jednakże mogła stanowić dodatkowy element konstytuujący wspólnotę wiejską Lasek. Niestety, najpewniej nie zachowały się jakiekolwiek źródła dotyczące tego aspektu dziejów wsi. Wydaje się natomiast dość prawdopodobne, że Laski nie były samodzielną gromadą (a przynajmniej nie były nią pod koniec pierwszej dekady XX w.), ponieważ w dokumentach carskich pojawiła się wzmianka, że we wsi nie mieszkał sołtys⁷⁷. Możliwe jest zatem, że wieś połączyła się w jedną gromadę np. z pobliskimi Mościskami – takie łączenie się małych miejscowości w gromady nie było rzadkim zjawiskiem w Królestwie Polskim⁷⁸. Kilka lat po reformie samorządowej, na początku roku 1867 i w związku ze zmianami administracyjnymi w Królestwie Polskim, Laski weszły w skład gminy wiejskiej Młociny, będącej częścią powiatu warszawskiego⁷⁹. Były one miejscowością znajdującą się na krańcu tej gminy, w jej zachodniej części.

Grunty na wsi i folwarku Laski nie należały do najlepszych. W wydonym w 1884 r. t. V *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* znalazła się następująca charakterystyka terenu: „grunta bardzo nędzne, piaski”⁸⁰. Piaszczyste nieużytki były w XIX w. charakterystycznym elementem krajobrazu tej części okolic Puszczy Kampinoskiej, od Sierakowa na wschód. Wiadomość ta nie wydaje się bez znaczenia i jest dość prawdopodobne, że względnie niewielki rozwój wsi

⁷⁵ Zob. H. Konic, *Samorząd gminny w Królestwie Polskim w porównaniu z innymi krajami europejskimi*, Warszawa 1906, s. 94–95.

⁷⁶ Zarówno gminy, jak i gromady były odpowiedzialne przed naczelnikiem powiatu, będącym urzędnikiem państwowym nie pochodzącym z wyboru. W procedurze wyboru sołtysa (podobnie jak wójta) ostateczny wybór należał do naczelnika, któremu zgromadzenie gromadzie przedstawiło dwóch kandydatów. Zob. tamże, s. 97–98.

⁷⁷ APW, ZPW, 9, Wykaz nr 1 miejscowości gminy Młociny, 1910, k. 1.

⁷⁸ Co było podyktowane prawdopodobnie większą sprawczością w załatwianiu spraw lokalnych. Henryk Konic, polski prawnik i autor opracowania dotyczącego samorządu gminnego w Królestwie Polskim, uważał tę praktykę za błędną i stojącą w sprzeczności z ideą gromad jako wspólnot zajmujących się sprawami lokalnymi. Zob. H. Konic, *Samorząd...*, s. 4.

⁷⁹ Zob. *Postanowienie Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim z dnia 8 (20) lutego 1867 r.* [w:] *Dziennik praw [Królestwa Polskiego – K.W.R.]*, t. 67, Warszawa 1867, s. 359.

⁸⁰ *Laski* [w:] *Słownik Geograficzny...*, t. V, Warszawa 1884, s. 83.

w toku tego stulecia był uwarunkowany niską jakością gleb⁸¹. Antoni Marylski, jeden ze współorganizatorów Działu Lasów, pisał po latach o tym, że w momencie przyjazdu do Lasów (w 1922 r.) Zakład miał tylko „pięć mórg szczerego piasku”⁸². Co za tym idzie, na przynajmniej części dóbr leżących na terenie wsi nie doszło do szerszych przekształceń gleby przed początkiem dwudziestolecia międzywojennego.

Dokumenty urzędowe wydane w ostatnich latach Imperium Rosyjskiego przybliżają nieco charakter wsi na początku XX wieku. Laski były miejscowością o przeciętnej wielkości, liczącą 600 mórgów (nieco ponad 330 hektarów)⁸³, z czego aż dwie trzecie powierzchni zajmowały pastwiska, a tylko 119 mórgów stanowiły grunty rolne⁸⁴. Na tym areale zasiewano przede wszystkim żyto, pszenicę i jęczmień, co było normą z perspektywy produkcji rolnej w gminie⁸⁵. Hodowano tu także krowy oraz kury, chociaż nie była to główna działalność mieszkańców wsi i – na tle innych miejscowości w gminie – była stosunkowo niewielka (w szczególności w przypadku hodowli bydła, którego we wsi było 18 sztuk, choć dookoła były duże pastwiska)⁸⁶.

Na terenie wsi znajdowały się wyłącznie zabudowania folwarku (w tym stajnia przeznaczona na hodowlę koni, której jednak szybko zaniechano)⁸⁷ oraz gospodarstwa miejscowych włościan. Jak wspomniano, Laski były wsią peryferyjną w gminie Młociny, w związku z czym na jej terenie na początku XX w. nie było żadnej innej infrastruktury w rodzaju składów zboża⁸⁸ czy piekarni⁸⁹ (nie mówiąc już np. o zakładach masarskich czy gorzelniach, które rozwijały się w większych miejscowościach regionu w drugiej połowie XIX w.)⁹⁰. Większość zbiorów, jak się zatem

⁸¹ Por. L. Herz, *Puszcza. Opowieści kampinoskie*, Warszawa 2022, s. 64.

⁸² Zob. A. Marylski, *Pożegnanie Tomasza Sotomskiego, gospodarza z Lasów* [w:] *Ludzie...*, s. 140.

⁸³ Móg (morga) był jednostką powierzchni reprezentującą różne wielkości w zależności od regionu. Na ówczesnych ziemiach polskich móg liczył ok. 56–57 arów. Por. *Morg* [w:] *Słownik Geograficzny*, t. VI, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1885, s. 677; E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936, s. 11–12, 16–17, 30–31.

⁸⁴ APW, ZPW, 9, Wykaz nr 2 miejscowości w gminie Młociny, 1910, k. 6–7.

⁸⁵ Tamże, Wykaz nr 3 miejscowości w gminie Młociny, 1910, k. 11–12.

⁸⁶ Tamże, Wykaz nr 6 miejscowości w gminie Młociny, 1910, k. 26–27.

⁸⁷ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 244.

⁸⁸ Te znajdowały się w Słodowcu, Młocinach i Wawrzyszewie. Zob. APW, ZPW, 9, Wykaz nr 4 miejscowości w gminie Młociny, 1910, k. 18–19.

⁸⁹ Te znajdowały się przede wszystkim w pasie Łomianki–Słodowiec. Zob. tamże, Wykaz nr 5 miejscowości w gminie Młociny, 1910, k. 22–23.

⁹⁰ M. Chudzyński, *Puszcza Kampinowska w XIX i na początku XX w.* [w:] *Kampinoski Park...*, t. 3, cz. 1, s. 417–419.

zdaje, była wywożona ze wsi do głównych ośrodków w gminie i tylko niezbędna część pozostawała na miejscu.

Można tutaj zadać pytanie, dlaczego wieś w toku swojej XIX-wiecznej historii nie została w większym stopniu rozbudowana. Wydaje się, że odpowiedź jest dość prozaiczna: grunty słabej jakości oraz peryferyjne położenie w stosunku do większych ośrodków w regionie (na czele z Warszawą, do której z Lasek było – według rosyjskich szacunków z początku XX w. – około 13,5 wiorsty)⁹¹ same w sobie nie sprzyjały jej rozrostowi. W okresie zaborów folwark w Laskach nigdy nie stanowił głównej rezydencji tutejszych właścicieli, co z pewnością nie było okolicznością sprzyjającą dalszym inwestycjom. Na przykład w 1910 r. folwark w Laskach był dłużny powiatowym władzom carskim – z tytułu różnych podatków – ponad 125 rubli, co było kwotą bardzo wysoką, jeśli wziąć pod uwagę niewielki rozmiar folwarku⁹².

Przyczyną tego stanu rzeczy mogły być problemy finansowe właściciela folwarku, Antoniego Daszewskiego. Ponadto główną siedzibą rodu był Siedzów, położony na południe od Warszawy i po wschodniej stronie Wisły. Dom w Laskach był willą letniskową. Właściciel dał jej nazwę tropikalnej rośliny ozdobnej – „Dracena”. Wieś była atrakcyjna jako miejsce wypoczynku, a jej właściciel był zaangażowany w działalność społeczną i dobroczynną. W pierwszym dziesięcioleciu XX w. corocznie użyczał swój majątek w Laskach Towarzystwu Kolonii Letnich, które organizowało wyjazdy dla dzieci oraz pracujących kobiet.⁹³ Co za tym idzie, właściciela Lasek było stać na tego typu działalność filantropijną. Fakt ten świadczyć może również o pewnej atrakcyjności wsi jako miejsca wypoczynkowego.

Względnie słaby rozwój wsi wynikał zatem, jak się zdaje, głównie z jej peryferyjnego charakteru oraz słabej gleby. Nadmienić należy przy tym, że niewielki rozrost i ograniczona gospodarka były charakterystyczne dla wielu mniejszych wsi wokół Puszczy Kampinoskiej, nie tylko na terenie gminy Młociny⁹⁴. Pewne zmiany w tym zakresie, jak również rozpoznawalność wsi na dużą skalę, przynieść miały dopiero wydarzenia z okresu międzywojennego.

Wokół „wielkiej” historii zrywów i wojen

W okresie zaborów tereny Puszczy Kampinoskiej były „świadkami” dużych wydarzeń historycznych, które odcisnęły piętno na historii poli-

⁹¹ Czyli ok. 14,5 km. Por. tamże, 73, Spis miejscowości powiatu warszawskiego, 1910, k. 10.

⁹² Zob. tamże, 361. Niedopłaty w gminie Młociny do 10 lipca 1910 r., k. 3. Kwota ta wyróżniała się ponadto na tle innych miejscowości zawartych w spisie (nawet tych większych).

⁹³ Zob. A. Ogonowska, *Antoni Daszewski...*

⁹⁴ Zob. M. Chudzyński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 403.

tycznej Polski oraz na pamięci zbiorowej Polaków. Dziewiętnastowieczne zrywy niepodległościowe oraz I wojna światowa miały swoje epizody związane z Kampinosem, wynikające przede wszystkim z bliskości tego regionu do Warszawy oraz ze znaczenia puszczy jako terenu do prowadzenia wojny, wyjątkowo wdzięcznego w przypadku walk partyzanckich.

Powstanie listopadowe – zryw niepodległościowy z lat 1830–1831 – miało łagodny przebieg w tej części Kampinosu, w której znajdowały się Laski. Nie toczyły się tutaj żadne walki, a oddziały powstańcze przebywały w okolicznych miejscowościach wyłącznie tymczasowo⁹⁵. Jediną prawdopodobną uciążliwością dla mieszkańców Lasek mogły być zbiórki żywności – tak dla polskich powstańców, jak i dla armii rosyjskiej, która we wrześniu 1831 r. zaatakowała Warszawę od strony Woli⁹⁶. Nie wiadomo, czy zbiórka na rzecz wojsk powstańczych wywołała entuzjazm, czy też opór⁹⁷.

Odmienne sytuacja miała miejsce w trakcie powstania styczniowego, w którym dużą rolę odegrały ziemie puszczańskie. Jeszcze w 1862 r. Puszcza Kampinowska została wyznaczona przez Zygmunta Padlewskiego (1836–1863), członka Komitetu Centralnego Narodowego⁹⁸ i późniejszego powstańczego naczelnika województwa mazowieckiego, na główny punkt koncentracji sił powstańczych. Powody wyboru Kampinosu były oczywiste: był to duży obszar leśny znajdujący się w niewielkiej odległości od Warszawy⁹⁹. Na niespełna dwa tygodnie przed wybuchem powstania, w związku z zaplanowaną przez Rosjan branką do armii, Warszawę opuściło wielu młodych ludzi, którzy udali się w kierunku puszczy. Padlewski przybył do Kampinosu 17 stycznia 1863 r. i niedługo później przeprowadził się z grupą około 500 powstańców przez Wisłę, w celu późniejszego marszu w stronę Płocka¹⁰⁰. Po tych wydarzeniach puszcza zasadniczo opustoszała.

W kwietniu 1863 r. formował się kolejny oddział warszawskiej młodzieży uciekającej przed poborem. Młodzież ta gromadziła się głównie w re-

⁹⁵ Na przykład na przełomie lutego i marca 1831 r. w Babicach dwukrotnie stacjonował płk Józef Jaszowski (1788–1865) z oddziałem artyleryjskim. Zob. J. Jaszowski, *Pamiętnik dowódcy raketników konnych*, Warszawa 1968, s. 167.

⁹⁶ M. Chudzyński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 372.

⁹⁷ Na przykład w dobrach Antoniego Trębickiego w Łomnie – podobnie jak na początku XIX w. – miało dojść do protestu ze strony chłopów. Zob. M. Kann, *Wierna...*, s. 209.

⁹⁸ Komitet Centralny Narodowy – tajny organ kierowniczy tzw. czerwonych (grupy niepodległościowych działaczy, postulujących szybki wybuch powstania przeciwko władzom zaborczym). W momencie wybuchu powstania styczniowego przekształcił się w Tymczasowy Rząd Narodowy.

⁹⁹ J. Włodarczyk, *Szkice z powstania styczniowego w Puszczy Kampinowskiej*, Izabelin 2014, s. 19–22.

¹⁰⁰ M. Chudzyński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 381–382.

jonie Truskawia, Babie i Zaborowa¹⁰¹. Na jego czele stanął major Walery Remiszewski, oficer z kilkunastoletnim stażem w armii rosyjskiej¹⁰². Zgodnie z pierwotnymi planami, „Dzieci Warszawy” miały wspomóc bunt w Cytadeli Warszawskiej, organizowany z inicjatywy więzionego tam Jarosława Dąbrowskiego¹⁰³. Wobec fiaska zrywu w Cytadeli, oddziały Remiszewskiego cofnęły się w głąb puszczy. W tym samym czasie, 13 kwietnia, oddziały rosyjskiego komendanta Pułku Wołyńskiego, Nikołaja Krüdenera, otrzymały rozkaz udania się w kierunku Opalenia dla przeciwdziałania gromadzeniu się powstańców na tym terenie. Do starcia pomiędzy oddziałami rosyjskimi i powstańczymi doszło 14 kwietnia w okolicach Budy Zaborowskiej (na zachód od dzisiejszego Izabelina). Bitwa zakończyła się klęską „Dzieci Warszawy”, a sam major Remiszewski poległ w jej trakcie¹⁰⁴. Od tego czasu, mniej więcej aż do wiosny 1864 r., na terenie Puszczy Kampinoskiej ukrywały się niewielkie grupy powstańców z różnych miejsc, które prowadziły drobne potyczki z Rosjanami i które korzystały z pomocy miejscowych chłopów¹⁰⁵.

Jak wyglądało powstanie styczniowe z perspektywy Lasek? Trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie. Na poziomie ogólnym można stwierdzić, że okoliczni chłopci pomagali powstańcom, np. poprzez udzielanie im schronienia w ich domostwach czy dzielenie się z nimi żywnością. Część z nich poniosła zresztą za to odpowiedzialność: np. w Truskawiu i Sierakowie (a więc w osadach blisko Lasek) część budynków została spalona przez Rosjan w odwecie za pomoc powstańcom¹⁰⁶. Jest zatem prawdopodobne, że mieszkańcy Lasek udzielali im jakiejś pomocy. Nie posiadamy informacji dotyczących tego, jakoby ktoś z miejscowych włościan brał bezpośredni udział w walkach, jednakże też jest to niewykluczone¹⁰⁷. Część z potyczek toczących się w czasie powstania miało miejsce nieopodal La-

¹⁰¹ Tamże, s. 385.

¹⁰² J. Włodarczyk, *Szkice...*, s.50.

¹⁰³ Jarosław Dąbrowski (1836–1871) – polski działacz niepodległościowy. Przed wybuchem powstania styczniowego jeden z ważniejszych działaczy stronnictwa czerwonych, aresztowany przez Rosjan w 1862 r. Po upadku powstania styczniowego skazany na katorgę, lecz udało mu się uciec z uwięzienia jeszcze przed dotarciem na Syberię. Później przebywał na emigracji we Francji, gdzie był m.in. dowódcą wojskowym Komuny Paryskiej.

¹⁰⁴ J. Włodarczyk, *Szkice...*, s. 77–80.

¹⁰⁵ M. Chudzyński, *Puszcza Kampinoska...*, s. 391–392.

¹⁰⁶ S. Fijałkowski, *Walki o wyzwolenie [w:] Stare Babice na przestrzeni wieków*, red. E. Pustola-Kozłowska, Stare Babice 2013, s. 146.

¹⁰⁷ Należy mieć jednak na uwadze, że duża część walczących, szczególnie w pierwszym okresie powstania, pochodziła bezpośrednio z Warszawy. Zob. np. J. Włodarczyk, *Szkice...*, s. 81–82.

sek. Między innymi na początku sierpnia doszło do ataku na żołnierzy rosyjskich w Babicach, wskutek którego poległo 20 osób (w tym 3 powstańców)¹⁰⁸. W samych Laskach najprawdopodobniej nie toczyły się żadne walki, nawet o charakterze niewielkich potyczek¹⁰⁹. Wieś nie została też wspomniana w powstańczych periodykach, np. w *Wiadomościach z pola bitwy*¹¹⁰, chociaż tamtejsze opisy walk były dość szczegółowe. Brakuje także informacji, jakoby w okolicach wsi odbywały się jakieś większe ruchy wojsk rosyjskich (poza marszem oddziałów gen. Krüdenera, które przechodziły przez Opalen i Mościska, leżące niedaleko na południe od Lasek)¹¹¹.

Kolejny wielki konflikt, jakim była I wojna światowa, miał dwa zasadnicze wymiary: *stricte* militarny oraz społeczno-gospodarczy. Same walki w tej części puszczy, w której leżały Laski, nie miały szczególnie dramatycznego charakteru, jako że w tym regionie główne walki armii rosyjskiej i niemieckiej z lat 1914–1915 toczyły się nieopodal Sochaczewa i Bolimowa¹¹². Mimo to Rosjanie przygotowywali fortyfikacje w okolicach Puszczy Kampinoskiej, służącej wówczas za swoiste zaplecze militarne frontu¹¹³. Do prac nad kopaniem okopów i rowów strzeleckich wykorzystywano również mieszkańców okolicznych wsi, stąd jest prawdopodobne, że w procesie tym brali udział także mieszkańcy Lasek (choć nie jest to też potwierdzone – fortyfikacje budowano w zachodniej części Puszczy i w samych Laskach nie ma pozostałości po tych obiektach). Samo zajęcie przez Niemców Warszawy odbyło się w zasadzie bez walki.

Niemiecka okupacja stolicy, która rozpoczęła się na początku sierpnia 1915 r. i trwała ponad trzy lata, wiązała się ze znaczącymi problemami natury gospodarczej dla mieszkańców stolicy. Władze niemieckie już we wrześniu 1915 r. zaczęły wprowadzać pierwsze kartki na produkty żywnościowe¹¹⁴. Na początku 1916 r. uchwalano także inne zarządzenia uciążliwe dla warsza-

¹⁰⁸ S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863–1864. Na podstawie materiałów drukowanych i rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Rapperswilu*, Rapperswil 1913, s. 41.

¹⁰⁹ W szczegółowym opracowaniu historyka Stanisława Zielińskiego (1880–1916), wydanym w 1913 r., nie pojawia się żadna wzmianka o Laskach. Por. tamże; tenże, *Spis chronologiczny i alfabetyczny bitew i potyczek 1863–1864*, Rapperswil 1913.

¹¹⁰ Zob. „Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 1–15.

¹¹¹ Zob. *Przemarsz oddziału rosyjskiego pod Budę Zaborowską naniesiony na topograficzną mapę Królestwa Polskiego z 1843 r.* [w:] J. Włodarczyk, *Szkice...*, s. 71.

¹¹² Były to ciężkie i krwawe walki. Sochaczew, ze względu na użycie gazu bojowego przez Niemców, bywa nazywany „Ypres Wschodu”, co stanowi nawiązanie do belgijskiego miasta, pod którym po raz pierwszy – niewiele wcześniej – użyto w boju broni chemicznej. Zob. A. Chwalba, *Wielka wojna Polaków 1914–1918*, Warszawa 2018, s. 55–57.

¹¹³ K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska w latach 1913–1939* [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, t. 3, cz. 2, red. P. Matusak, Izabelin 2005, s. 12–13.

¹¹⁴ K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w czasie...*, s. 135–136.

wiaków, np. konfiskatę wszystkich miedzianych, mosiężnych, aluminiowych i niklowych sprzętów domowych¹¹⁵. Skutkiem tej polityki były znaczny skok cen w sklepach, powszechne szmuglowanie artykułów pierwszej potrzeby spoza miasta oraz rozrost czarnego rynku. Zapotrzebowanie na produkty żywnościowe w stolicy nie oznaczało jednak szczególnej prosperity dla okolicznych wsi, ponieważ polskim rolnikom regularnie brakowało materiału siewnego oraz byli oni zobowiązani do dostarczania Niemcom żywności i innych rzeczy (m.in. końskiego włosia, wełny, pokrzyw)¹¹⁶. Jeszcze w 1915 r. normą była konfiskata żywności i np. koni z polskich wsi¹¹⁷. Okupanci niemieccy prowadzili również daleko idącą eksploatację samej Puszczy Kampinoskiej (przede wszystkim w jej środkowej części, w okolicach m. in. Wilkowa, Janówka i Pocięchy)¹¹⁸.

O tym, że sytuacja okolicznej ludności w trakcie tzw. Wielkiej Wojny była zła, świadczyć może konieczność działalności samopomocowej, która rozwinęła się wówczas na ziemiach polskich. W pierwszym okresie wojny, tj. w latach 1914–1915, głównym ośrodkiem owej samopomocy był Centralny Komitet Obywatelski¹¹⁹ wraz z podlegającymi mu, powstającymi oddolnie Komitetami Obywatelskimi na prowincji. Działalność tych komitetów pozwoliła częściowo zahamować przebieg pauperyzacji społecznej¹²⁰. Jeden z takich komitetów powstał w gminie Młociny. Obejmował on swoją działalnością wszystkie miejscowości w gminie poza Łomiankami i Kiełpinem (gdzie działał komitet kiełpiński), a więc również i Laski. Prowadził on jadłodajnie i punkty ochronne dla dzieci,

¹¹⁵ Tamże, s. 37.

¹¹⁶ K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 22–23.

¹¹⁷ Zob. E. Kołodziej, *Gospodarka wojenna w Królestwie Polskim w latach 1914–1918*, Warszawa 2018, s. 90–91.

¹¹⁸ E. Więcko, *Zmiany leśistości regionu Warszawy*, „Sylvan” 1976, nr 2, s. 2.

¹¹⁹ Organizacja ta powstała z inicjatywy m.in. działaczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego (z których jednym był Władysław Grabski, późniejszy premier) jesienią 1914 r. Podporządkował mu się Komitet Obywatelski miasta Warszawy oraz inne komitety lokalne. Do zadań komitetu należało m.in. organizowanie pomocy lekarskiej, dostarczanie żywności potrzebującym, przygotowywanie przytułków dla bezdomnych etc. Rozwiązany został przez niemieckie władze okupacyjne jesienią 1915 r., choć część komitetów lokalnych (w tym warszawski) funkcjonowała dłużej. Zob. np. W. Grabski, A. Żabko-Potopowicz, *Ratownictwo społeczne w czasie wojny [w:] Polska w czasie wielkiej wojny (1914–1918). Tom II. Historia społeczna*, Warszawa 1932, s. 11–52; M. Milewska, *Życie codzienne w Warszawie w początkowej fazie I wojny światowej [w:] Oblicza wojny. Tom 4. Miasto i wojna*, red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol, Łódź 2021, s. 155–174.

¹²⁰ Polski historyk Stanisław Kutrzeba z UJ (1876–1946) uznał, w swoich wspomnieniach z pobytu w Warszawie w 1916 r., że dobra aprowizacja i względnie niewielkie ceny są ewidentną zasługą miejscowego Komitetu Obywatelskiego. Por. S. Kutrzeba, *Wrażenia z Warszawy, maj 1916 roku [w:] Warszawa w pamiątkach pierwszej wojny światowej*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1971, s. 231–239.

z których w tamtym okresie korzystało kilkaset osób¹²¹. Niestety zachowane materiały źródłowe nie pozwalają stwierdzić, na ile działalność Komitetu pomogła mieszkańcom samych Lasek. Wydaje się jednak, że nie była to pomoc o kluczowym znaczeniu dla mieszkańców wsi (m.in. ze względu na dużą odległość od jadłodajni i ochronek Komitetu, które znajdowały się w południowej i wschodniej części gminy, np. w Burakowie, Grossowie, Czarnym Dworze i Górcach)¹²².

Powszechnym zjawiskiem w okresie I wojny światowej na terenach Puszczy Kampinoskiej był spadek liczby ludności, wynikający m.in. z emigracji zarobkowej, poboru do wojska, śmierci z głodu etc. Zestawienie danych statystycznych dotyczących liczby ludności z 1911 i 1916 r. pokazuje, że w niektórych miejscowościach był to spadek drastyczny. Dla przykładu: w gminie Kampinos liczba mieszkańców spadła z 7796 do 3307, w gminie Zaborów z 5047 do 3413, zaś w gminie Młociny z 19 269 do 4667¹²³. Wydaje się, że spadek ten mógł w pewnym stopniu dotknąć też Laski. W 1910 r. wieś tę zamieszkiwało 125 osób, zaś we wrześniu 1921 r. tylko niewiele więcej, bo 146 (a trzeba mieć na uwadze, że późniejsze zestawienie powstało już kilka lat po wojnie i kilka miesięcy po przekazaniu części ziemi pod budowę Zakładu matki Czackiej, w związku z czym część osób mogła już się tam przenieść)¹²⁴. Z racji wielkości Lasek, ubytek populacji nie był najpewniej zbyt duży, jednak jest bardzo prawdopodobne, że wieś wpisała się w tę ogólną tendencję.

Namacalną pamiątką po okresie I wojny światowej, stanowiącą do dziś część krajobrazu Lasek, jest murowana kapliczka Matki Boskiej stojąca nieopodal kościoła, która została ufundowana w 1916 r. z inicjatywy jednego z mieszkańców wsi, Antoniego Nosarzewskiego. Napisane jest na niej: *Pod Twoją obronę uciekamy się. Boże, któryś w dobroci nigdy nie przebrany, witaj Królowo Nieba. 1916 rok. Fundator – Antoni Nosarzewski ze wsi Laski*¹²⁵. Postawienie tej kapliczki może być odczytywane jako jeden z przejawów reakcji miejscowej ludności na trudy związa-

¹²¹ Według sprawozdań z działalności komitetu, w latach 1914–1915 wydawano obiady dla około 200 osób miesięcznie (z czego większość za darmo) oraz przyjmowano do ochronek około 400 dzieci. Zob. AAN, Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Warszawie oraz komitety prowincjonalne, 12.15/1592.

¹²² Tamże.

¹²³ Zob. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, R. 1 (1920/1921), cz. 1, Warszawa 1921, s. 113.

¹²⁴ Por. APW, ZPW, 9, Wykaz nr 1 miejscowości gminy Młociny, 1910, k.1.; *Wykaz miejscowości, budynków i struktur ludności w gminach puszczańskich według stanu z 30 IX 1921 r.* [w:] K. Zwoliński, *Puszcza Kampinoska...*, s. 161.

¹²⁵ F. Marczewski, P. Petrykowski, Ł. Polak, *Wspólnota dziejów, ludzi, miejsc i pamięci. Gmina Izabelin*, Warszawa 2010, s. 38.

ne z życiem w czasach pierwszej na tych terenach wojny totalnej, między innymi na głód. Jeśli jest prawdą, że w tym samym okresie postawiona została druga kapliczka (stojąca dziś na rogu ulic Wieczorka i Brzozowej)¹²⁶, to treść znajdującej się na niej tabliczki jest już dużo bardziej dosadna: *Od powietrza, głodu, ognia i wojny. Zachowaj nas Panie*. Ta kaplica została ufundowana przez dwóch mieszkańców wsi – Jerzego Boczka oraz jego syna¹²⁷.

¹²⁶ Informacja ta pojawia się w opracowaniach historii regionu. Wątpliwości może budzić natomiast fakt, że na mapce Lasek z 1939 r. kapliczki tej nie zaznaczono, choć ta przy dzisiejszym kościele już na niej widnieje. Por. S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 245; A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie okupacji 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 23.

¹²⁷ F. Marczewski, P. Petrykowski, Ł. Polak, *Wspólnota...*, s. 38.

2. LASKI W ODRODZONEJ RZECZYPOSPOLITEJ

Początki Dzieła Lasek

W okresie międzywojennym, kiedy Laski stały się częścią odrodzonego Państwa Polskiego, rozpoczął się proces historyczny, od którego zaczęła się coraz większa rozpoznawalność wsi w skali ogólnopolskiej. Procesem tym było rozpoczęcie działalności Zakładu dla niewidomych w Laskach. Ponieważ historia tego ośrodka w istotny sposób oddziaływała i oddziałuje na dzieje wsi, należy ją pokrótce przybliżyć, rozpoczynając od okresu nieco wcześniejszego.

Zakład w Laskach jest prowadzony przez Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi, które zostało zarejestrowane w 1911 r. (wtedy jako „Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi w Królestwie Polskim”). Jego założycielką była Róża Czacka (1876–1961), znana szerzej także pod swoim imieniem zakonnym Elżbieta, od 2021 r. błogosławiona Kościoła katolickiego. Urodziła się 22 października 1876 r. w Białej Cerkwi nieopodal Kijowa jako szóste z siedmiorga dzieci Feliksa Czackiego i Zofii z Ledóchowskich. Rodzina Czackiej od strony ojca miała długą i zaszczytną tradycję w dziejach Polski – jej pradziadkiem był Tadeusz Czacki (1765–1813), członek Komisji Edukacji Narodowej i współzałożyciel warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk¹²⁸. Na początku lat 80. XIX w. wraz z rodzicami przeprowadziła się do Warszawy, gdzie – nie licząc epizodu na Wołyniu w trakcie I wojny światowej – mieszkała aż do przeprowadzenia się do Lasek. W 1894 r. uległa wypadkowi (upadek z konia), w wyniku którego doszło do odklejenia siatkówek w jej oczach i do ostatecznej utraty wzroku cztery lata później¹²⁹. Odtąd przyszła zakonnica zaczęła

¹²⁸ *Matka Elżbieta Czacka. Notatki*, oprac. K. Michalak, Warszawa 2006, s. 7–8.

¹²⁹ M. Łobacz, *Róża Czacka (1876–1961) – pionierka polskiej tyflogii, założycielka Dzieła Lasek, niewidoma matka niewidomych*, „Scientific Bulletin of Chełm. Section of Pedagogy” 2018, nr 2 s. 47.

poświęcać swoje życie działalności na rzecz niewidomych i ociemniałych. W listopadzie 1908 r. brała udział w spotkaniu współorganizowanym przez warszawskiego okulistę Bolesława Ryszarda Gepnera (1835–1913), na którym podjęto decyzję o utworzeniu przyszłego TOnO¹³⁰. Do 1922 r. działalność Towarzystwa prowadzona była przede wszystkim w Warszawie, w wynajmowanych mieszkaniach (np. przy ulicy Złotej 76, Polnej 40 i Emilii Plater 9)¹³¹.

Wart podkreślenia jest fakt, że działalność Towarzystwa nie była skierowana wyłącznie na opiekę nad osobami niewidomymi (które do-tychczas nie mogły liczyć na zbyt dużą pomoc), ale na ich rewalidację, tj. umożliwienie jak najlepszego funkcjonowania we współczesnym świecie, pomimo utraty wzroku¹³². To istotna zmiana jakościowa, bezprecedensowa w historii polskiej tyflogii¹³³. I tak już w pierwszych latach swojego istnienia TOnO prowadziło dla niewidomych lekcje czytania, drukowało książki pisane alfabetem Braille’a, przyuczało tę grupę społeczną do niektórych gatunków rzemiosła (np. organizowano warsztaty z koszykarstwa)¹³⁴. Przyjęcie takiego programu, będącego wyrazem niewątpliwiej nowoczesności metodologicznej, było związane z zagranicznymi kontaktami hrabianki, które nawiązała na samym początku historii Towarzystwa. W literaturze jest powszechnie przyjęte, że duży wkład w założenia organizacyjne późniejszego Dzieła Lasek wniósł Maurice de Sizeranne (1857–1924) – francuski niewidomy tyflolog, autor nowoczesnej koncepcji kompleksowego przystosowywania niewidomych do możliwie pełnego funkcjonowania w świecie. Czacka poznała de Sizeranne’a – co warto podkreślić, wychowanka prestiżowej, pierwszej szkoły dla niewidomych we Francji¹³⁵ – w 1912 r., za pośrednictwem swoich kontaktów z francuskim Zgromadzeniem Sióstr Niewidomych św. Pawła¹³⁶.

¹³⁰ E. Przybył-Sadowska, *Triuno. Instytucje we wspólnocie Lasek 1911–1961*, Kraków 2015, s. 51.

¹³¹ Tamże, s. 60–62.

¹³² J. Kuczyńska-Kwapisz, *Wkład Matki Elżbiety Róży Czackiej w rozwój tyflogii w kontekście współczesnej recepcji jej myśli*, Warszawa 2011, s. 61–65.

¹³³ Tyflogia (od gr. *typhlos* – niewidomy) – nauka zajmująca się problemami związanymi z utratą wzroku.

¹³⁴ E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 58–59.

¹³⁵ Mowa o Institut National des Jeunes Aveugles (pol. Narodowy Instytut dla Niewidomej Młodzieży) – szkole założonej w 1784 r. w Paryżu przez Valentina Haüy’a, francuskiego pedagoga specjalizującego się w pedagogice osób niewidomych. Zob. M. Fedorowicz, *Niekonwencjonalne formy książek dla czytelników z dysfunkcją wzroku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia” 1998, nr 2–3, s. 653.

¹³⁶ *Matka Elżbieta Czacka. Notatki...*, s. 13.

Działalność Czackiej była wspierana przez środowiska kościelne¹³⁷ do tego stopnia, że szybko stała się rozpoznawalna; w roku 1921 zgromadziła wokół siebie kilkudziesięciu podopiecznych z różnych części odrodzonej Polski. Jednocześnie, w związku z powojennym kryzysem gospodarczym skutkującym zwiększającą się inflacją¹³⁸ i – co za tym idzie – istotnym zubożeniem społeczeństwa (w tym darczyńców Dzieła Czackiej), TOnO stało przed poważnymi trudnościami gospodarczymi, w praktyce uniemożliwiającymi dalszą działalność tej organizacji¹³⁹. W tym samym roku Towarzystwu udzielono pomocy, która zmieniła dalszą jego historię i związała ją – po dziś dzień – z Laskami. W maju 1921 r. Towarzystwo otrzymało 5,5 morga (nieco ponad 3 hektary) ziemi od Antoniego Daszyńskiego, który był posiadaczem ziemi w Laskach. Ponadto właściciel folwarku przekazał Towarzystwu część materiałów potrzebnych do budowy pomieszczenia przeznaczonego dla pensjonariuszy Dzieła. Jak wiadomo z artykułu opublikowanego w „Rzeczpospolitej” jesienią 1921 r., przewóz materiałów zorganizowanych przez Daszewskiego odbył się przy bezinteresownej pomocy mieszkańców wsi Laski¹⁴⁰. Już w 1922 r. miały miejsce główne prace budowlano-organizacyjne, a rok później do wsi przybyła pierwsza grupa niewidomych dziewcząt, a wszystkie szkoły i internaty przeniosły się tam do roku 1926¹⁴¹.

Rozwój Zakładu w Laskach był w tym okresie dziełem nie tylko matki Czackiej, ale również wielu innych osób współpracujących przy rozwoju tego ośrodka. Szczególne zasługi w okresie organizacji prac Zakładu miał Antoni Józef Marylski (1894–1973), który w 1922 r. zaczął pełnić funk-

¹³⁷ Duże znaczenie ma tutaj poparcie włoskiego duchownego Achille Rattiego (późniejszego papieża Piusa XI, 1857–1939), który po I wojnie światowej, w latach 1919–1921 był nuncjuszem apostolskim w Polsce. Ratti sam zajmował się wcześniej opieką duszpasterską nad niewidomymi i to m.in. dzięki niemu Róża Czacka zdecydowała się założyć zgromadzenie zakonne (później nazwane Zgromadzeniem Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża) działające na rzecz niewidomych, tym samym odchodząc od pierwotnego oparcia Dzieła na tercjarkach. Zob. np. E. Przybył-Sadowska, *Początki Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża w Laskach w świetle materiałów archiwalnych*, „Studia Religioznawcze” 2014, nr 47, s. 190–191.

¹³⁸ Poziom inflacji wzrastał regularnie od 1918 r., by po 1922 r. przerodzić się w hiperinflację, zahamowaną dopiero reformami rządu Władysława Grabskiego z 1924 r. Zob. np. T. Skrzyński, *Walka z inflacją w Polsce w latach 1918–1927. Rola Władysława Grabskiego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2007, nr 733, s. 217–220.

¹³⁹ W lutym 1921 r. skarbniczka Towarzystwa, Ludwika Bentkowska, miała poinformować, że jego kasa była już w zasadzie pusta. Zob. E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 70.

¹⁴⁰ *O domy dla ociemniałych*, „Rzeczpospolita” 1921, nr 282 (15 X 1921 r.), s. 8.

¹⁴¹ E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 71.

cję skarbnika Towarzystwa. Marylski – syn działacza polityczno-społecznego i ziemianina, Antoniego Eustachego Marylskiego-Łuszczewskiego (1865–1932)¹⁴² – poznał Różę Czacką w 1922 r. w trakcie pobytu w warszawskiej lecznicy św. Józefa, w której Czacka przechodziła rekonwalescencję z powodu raka piersi. Spotkanie to było jednym z głównych wydarzeń, które przyczyniły się do nawrócenia się Marylskiego (który, notabene, pod koniec swojego życia – w 1971 r. – przyjął święcenia kapłańskie)¹⁴³. W początkowym okresie istnienia Zakładu Marylski podejmował liczne działania mające na celu rozwój ośrodka, m.in. pozyskał pożyczkę na rzecz organizacji warsztatów wikliniarskich dla podopiecznych¹⁴⁴, starał się pozyskać darowizny od znanych osób (w tej sprawie pisał np. do światowej sławy kompozytora i byłego premiera Ignacego Jana Paderewskiego)¹⁴⁵, a także wyjechał – w 1924 r. – do Szwajcarii, w celu zapoznania się z tamtejszymi metodami pracy z niewidomymi¹⁴⁶.

Jednym z duchowych opiekunów Dzieła Lasek był ksiądz Władysław Kornilowicz (1884–1946). Kornilowicz urodził się w Warszawie jako trzeci syn doktora Edwarda Kornilowicza, znanego neurologa i psychiatry¹⁴⁷. Po ukończeniu studiów teologicznych we Fryburgu w 1914 r., w trakcie których został duchownym, pełnił posługę kapłańską m.in. w Warszawie i Zakopanem, zaś w okresie wojny polsko-bolszewickiej był kapelanem wojskowym¹⁴⁸. Był także wykładowcą w Seminarium Diecezjalnym we Włocławku, gdzie jednym z jego uczniów był późniejszy prymas Polski, Stefan Wyszyński¹⁴⁹. Z Dziełem Lasek związał się po poznaniu Róży Czackiej w 1918 r. Dwa lata później Czacka zaproponowała Kornilowiczowi zostanie następnym opiekunem duchowym Dzieła, w związku ze śmiercią ks. Władysława Krawieckiego¹⁵⁰. Tak rozpoczął się udział ks. Kornilowicza w przedsięwzięciu, które od 1921 r. związane było z wsią Laski. Sam duchowny zamieszkał na terenie Zakładu w 1930 r.; tu też zmarł w 1946 r. Niewątpliwie udział ks. Kornilowicza w Dziele La-

¹⁴² Ojciec Antoniego Marylskiego był właścicielem majątku ziemskiego w Pęcicach koło Pruszkowa. Działal w warszawskich strukturach Centralnego Towarzystwa Rolniczego oraz był związany ze środowiskami narodowymi. W latach 1919–1927 był posłem na Sejm z ramienia Związku Ludowo-Narodowego. Zob. np. J. Moskwa, *Antoni Marylski i Laski*, Warszawa 2013, s. 22.

¹⁴³ Zob. tamże, s. 65.

¹⁴⁴ E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 71.

¹⁴⁵ J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 93.

¹⁴⁶ Tamże, s. 97.

¹⁴⁷ T. Landy FSK, R. Wosiek FSK, *Ksiądz Władysław Kornilowicz*, Warszawa 2003, s. 13.

¹⁴⁸ Tamże, s. 28–47.

¹⁴⁹ E.K. Czackowska, *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009, s. 49–50.

¹⁵⁰ T. Landy FSK, R. Wosiek FSK, *Ksiądz Władysław...*, s. 62, 64–65.

sek był znaczący, a jego znajomości z licznymi, znanymi osobistościami II RP – np. z profesorem Władysławem Tatarkiewiczem – wpływały na zwiększającą się popularność Lasek. Jako ciekawostkę potwierdzającą rozpoznawalność Kornilowicza można wskazać, że w 1927 r. duchownemu proponowano, aby został kapłanem Józefa Piłsudskiego¹⁵¹, a w maju 1935 r. udzielił umierającemu marszałkowi sakramentu ostatniego namaszczenia¹⁵².

Spośród osób zaangażowanych w funkcjonowanie Zakładu w okresie międzywojennym warto wskazać także Zofię Landy (1894–1972). Ta filozofka i myślicielka katolicka, słuchaczka filozofii na paryskiej Sorbonie, po powrocie z Francji w 1916 r. poznała księdza Kornilowicza, z którym prowadziła długie dysputy filozoficzne. Najprawdopodobniej pod jego wpływem przyjęła chrzest i w późniejszym okresie związała się z Dzielą Lasek. W latach 1926–1939 kierowała miejscową szkołą dla niewidomych, a w 1928 r. wstąpiła – jako siostra Teresa – do Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża¹⁵³. W okresie swojej działalności w Laskach prowadziła badania z zakresu tyflopedagogiki oraz brała udział, wspólnie z Matką Czacką, w pracach nad dostosowaniem alfabetu Braille’a do języka polskiego¹⁵⁴.

Dla pracy wychowawczej i edukacyjnej w Laskach duże znaczenie miało również zaangażowanie Henryka Ruszczyca (1901–1973). Ten potomek szlacheckiej rodziny wywodzącej się z Litwy spędził lata swej młodości w Kijowie. Następnie, po kilkuletniej służbie wojskowej w okresie wojny polsko-bolszewickiej, pracował na roli na terenie majątków ziemskich w różnych częściach odrodzonej Rzeczypospolitej. Do Lasek trafił w 1930 r., w związku z propozycją pracy złożoną mu przez związanego z jego rodziną Antoniego Marylskiego. Ruszczyk związał się z Laskami na resztę życia. W okresie międzywojennym pełnił m.in. funkcję kierownika internatu chłopców¹⁵⁵. Jego zaangażowanie i umiejętność sprawnego nawiązywania kontaktów z różnymi ludźmi skutkowało np. dużym zamówieniem na szczotki z końskiego włosia, które złożyło Wojsko Polskie i które wykonane zostało przez niewidomych podopiecznych w Laskach¹⁵⁶.

¹⁵¹ S. Frankiewicz, *Ojciec Władysław Kornilowicz* [w:] *Ludzie Lasek...*, s. 95.

¹⁵² Zob. np. *Zgon Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Goniec Częstochowski. Dziennik Polityczny, Społeczny, Ekonomiczny i Literacki” 1935, nr 111 (14 V 1935 r.), s. 1.

¹⁵³ R. Łętocha, *Laski – przykład formacji katolickiej lat Drugiej Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze”, z. 34, 2001, s. 133.

¹⁵⁴ E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 75–76.

¹⁵⁵ K. Morawski, *Pan Ruszczyk* [w:] *Ludzie Lasek...*, s. 152.

¹⁵⁶ Tamże, s. 168–169.

Przy Zakładzie powstało, wydawane w latach 1934–1939, czasopismo „Verbum”. Kwartalnik ten był efektem działalności duszpasterskiej księdza Kornilowicza, który wówczas już mieszkał w Laskach i był kapelanem miejscowych franciszkanek. Wyrósł on bowiem na bazie „Kółka” – istniejącej od ok. 1917 r. nieformalnej grupy ludzi, którzy związali się z ks. Kornilowiczem i którzy prowadzili z nim długie dyskusje filozoficzno-teologiczne¹⁵⁷. Do tego grona zaliczyć można m.in. wspomnianą Teresę Landy, Konrada Górskiego¹⁵⁸, Zofię Nałkowską¹⁵⁹, Jerzego Lieberta¹⁶⁰, Jana Mosdorfa¹⁶¹ czy polskiego noblistę Czesława Miłosza¹⁶². „Verbum” uchodzi za przykład jednego z głównych pism katolickich wydawanych w Polsce lat 30., reprezentujących nowoczesny nurt personalizmu chrześcijańskiego. Oprócz wspomnianego Czesława Miłosza, do kwartalnika pisali m.in. francuski filozof Jacques de Maritain¹⁶³, Zofia Kossak-

¹⁵⁷ Tamże, s. 183–193; T. Landy FSK, R. Wosiek FSK, *Ksiądz Władysław...*, s. 105–119.

¹⁵⁸ Konrad Górski (1895–1990) – polski historyk literatury. Absolwent filologii Polskiej na UW oraz bohemistyki na Uniwersytecie Karola w Pradze. Nauczyciel języka polskiego w Warszawie, związany ze środowiskiem „Kółka” skupionego wokół ks. Kornilowicza. Pierwszy redaktor naczelny kwartalnika „Verbum”. Po swojej rezygnacji w 1934 r., został profesorem na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, po wojnie zaś na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Członek Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk.

¹⁵⁹ Zofia Nałkowska (1884–1954) – polska pisarka. W okresie międzywojennym członkini Polskiej Akademii Literatury. Autorka znanej powieści pt. *Granica*, wydanej w 1935 r. Po II wojnie światowej współpracowała z organizacjami zajmującymi się badaniami nad zbrodniami hitlerowskimi dokonanymi w okupowanej Polsce, w związku z czym powstał znany cykl jej opowiadań pt. *Medaliony*. Posłanka do Krajowej Rady Narodowej, Sejmu Ustawodawczego oraz Sejmu PRL I kadencji.

¹⁶⁰ Jerzy Liebert (1904–1931) – polski poeta. Związany ze środowiskiem „Kółka” ks. Kornilowicza oraz, w luźny sposób, ze środowiskiem Skamandrytów. Zmarł na gruźlicę w 1931 r.

¹⁶¹ Jan Mosdorf (1904–1943) – polski publicysta i działacz polityczny związany z ruchem narodowym. W okresie związania z „Kółkiem” prezes Młodzieży Wszechpolskiej. Działacz Obozu Wielkiej Polski i, w 1934 r., Obozu Narodowo-Radykalnego. W okresie II wojny światowej jeden z czołowych działaczy konspiracyjnego Stronnictwa Narodowego. Aresztowany przez Niemców w 1940 r. Trzy lata później rozstrzelany w KL Auschwitz-Birkenau.

¹⁶² R. Łętocha, *Laski...*, s. 133.

¹⁶³ Jacques Maritain (1882–1973) – francuski filozof chrześcijański i teolog, kontynuator myśli św. Tomasza z Akwinu. Wieloletni wykładowca filozofii na zachodnich uczelniach, m.in. w Paryżu i Toronto. Jedną z osób, która przyczynić się miała do nawrócenia Antoniego Marylskiego, który do końca życia utrzymywał z filozofem kontakt listowny. Sam Maritain odwiedził Polskę (Warszawę i Laski) podczas kongresu neotomistycznego w 1934 r. Po śmierci swojej żony, Raisy, wstąpił do zakonu Małych Braci od Jezusa. Zob. J. Turowicz, *Maritain*, „Tygodnik Powszechny” nr 19/1973, s. 1–2.

-Szczucka¹⁶⁴ czy Henryk Dembiński¹⁶⁵. Przekrój tematyczny artykułów był bardzo zróżnicowany – dotyczyły one nie tylko spraw filozoficzno-teologicznych, ale także kulturalnych oraz literackich. W czasopiśmie publikowano zarówno teksty liturgiczne (w tym zagraniczne, w przekładzie Leopolda Staffa)¹⁶⁶, recenzje prac literackich (np. *Granicy* Zofii Nałkowskiej)¹⁶⁷, teksty teologiczne, m.in. o mistyce¹⁶⁸ czy rozważania o prawnomiędzynarodowej idei wojny sprawiedliwej¹⁶⁹.

Wydawanie czasopisma świadczy również o istotnym charakterze środowiska Lasek jako pewnej formacji duchowej, widocznej także w późniejszych nurtach filozofii chrześcijańskiej¹⁷⁰. Pierwszym redaktorem naczelnym „Verbum” był przez krótki okres w 1934 r. (tj. przy wydaniu pierwszych dwóch numerów) Konrad Górski, zaś później – w związku ze sporem o kształt pracy nad kwartalnikiem¹⁷¹ – był nim ks. Władysław Kornilowicz. Wydawanie czasopisma w sposób gwałtowny przerwał wybuch II wojny światowej. W pracach organizacyjnych „Verbum” aktywny udział brał również Antoni Marylski, który był jednym z udziałowców spółki wydających kwartalnik¹⁷².

¹⁶⁴ Zofia Kossak-Szczucka (1889–1968) – polska pisarka, powiązana ze środowiskami katolickimi. W okresie międzywojennym mieszkała i działała na Śląsku Cieszyńskim. W okresie II wojny światowej zaangażowała się w katolickie podziemie, będąc m.in. działaczką Frontu Odrodzenia Polski. Członkini Rady Pomocy Żydom. Po II wojnie światowej zamieszkała w Wielkiej Brytanii, po czym w 1957 r. powróciła do Polski. W okresie PRL była powiązana ze środowiskiem Stowarzyszenia PAX.

¹⁶⁵ Henryk Dembiński (1900–1949) – polski prawnik i nauczyciel akademicki, związany ze środowiskami chrześcijańskimi. Znałca prawa administracyjnego, państwowego i międzynarodowego, związany z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim. Po II wojnie światowej jedna z osób reaktywujących wydział prawa na tej uczelni (również jako dziekan w latach 1948–1949).

¹⁶⁶ Zob. „Verbum” (1934–1939). *Pismo i środowisko. Materiały do monografii*, t. 1, oprac. M. Błońska, M. Kunowska-Porębna, S. Sawicki, Lublin 1976, s. 146–153.

¹⁶⁷ Tamże, s. 251.

¹⁶⁸ T. Landy FSK, *Mistyka a katolicyzm* [w:] „Verbum” (1934–1939). *Pismo i środowisko. Wybór artykułów*, t. 2, oprac. M. Błońska, M. Kunowska-Porębna, S. Sawicki, Lublin 1976, s. 18–30.

¹⁶⁹ H. Dembiński, *Wojna sprawiedliwa* [w:] tamże, s. 132–149.

¹⁷⁰ Zob. np. K. Tarnowski, *Personalizm francuski a Dzieło Lasek* [w:] *Środowisko Lasek w perspektywie historii i chrześcijańskiej myśli pedagogicznej*, red. J. Placha, Warszawa 2011, s. 57–65.

¹⁷¹ Spór ten dotyczył także roli Marii Winowskiej, ówczesnego sekretarza „Verbum”, która weszła w konflikt z Kornilowiczem, zarzucając mu ograniczanie jej znaczenia w kwartalniku, choć – jak uważała – czasopismo powstało głównie z jej inicjatywy. Ze względu na jej skargę rozpoczął się w tej sprawie proces przed Sądem Arcybiskupim, który – w związku z wybuchem wojny – nigdy nie został formalnie zakończony. Por. T. Landy FSK, R. Wosiek FSK, *Ksiądz Władysław...*, s. 124–125; E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 204–206.

¹⁷² T. Landy FSK, R. Wosiek FSK, *Ksiądz Władysław...*, s. 122.; „Verbum” (1934–1939).

W dwudziestoleciu międzywojennym Zakład w Laskach znacząco się rozwinął, choć *de facto* rozbudowa tego ośrodka nie została zakończona aż do końca lat trzydziestych, kiedy to jego rozwój przerwał wybuch II wojny światowej. Laski-Różanna, jak niekiedy nazywany był Zakład (od imienia Matki Czackiej, która sama czasami używała tej nazwy)¹⁷³, były projektem rozwijającym się stopniowo. Był to jednak rozwój powolny i, szczególnie w początkowym okresie istnienia Zakładu w Laskach, pojawiały się liczne problemy organizacyjne. Na przykład – jak wynika ze wspomnień jednej z siostr – jeszcze w latach 20. widoczne były problemy z wyżywieniem mieszkańców i pracowników Zakładu, w związku z czym tylko część zakonnic otrzymywała dodatkowy chleb, a zupy serwowane w tym ośrodku były na ogół „wodniste”¹⁷⁴. Duże znaczenie dla dziejów Zakładu w tym okresie miała bezinteresowna pomoc mieszkańców okolicznych wsi (w tym samych Lasek), którzy ułatwiali pracownikom Zakładu transport, dzielili się żywnością czy pomagali przy tworzeniu miejscowych budynków¹⁷⁵.

W związku z tym, że Laski były stale powiększającą się wspólnotą, w latach 20. XX w. zaczęły powstawać również istotne obiekty o znaczeniu sakralnym. W 1925 r. zbudowana została drewniana kaplica pod wezwaniem Matki Bożej Anielskiej, autorstwa pochodzącego z Warszawy architekta Łukasza Wolskiego¹⁷⁶. Kaplica ta – aż do początku lat pięćdziesiątych, kiedy w Izabelinie powstał kościół parafialny – stanowiła centrum religijne mieszkańców Lasek i okolicznych miejscowości, którzy przychodzili tutaj na większość nabożeństw¹⁷⁷. Kilka lat później, w 1929 r., nieopodal ośrodka został poświęcony cmentarz, zwany dzisiaj „cmentarzem zakładowym” bądź „cmentarzem leśnym”. Powodem powstania tej nekropolii była względnie duża uciążliwość transportu zmarłych osób do oddalonego od Lasek o około siedmiu kilometrów Wawrzyszewa (jako że była to siedziba parafii, pod którą Laski podlegały)¹⁷⁸. Cmentarz ten istnieje do dziś i, od momentu powstania powiększany trzykrotnie (ostatni raz w 1994 r.), stał się miejscem pochówku nie tylko wielu

Pismo..., s. 470.

¹⁷³ Zob. np. Notatka z dnia 21 X 1927 r. [w:] *Matka Elżbieta Czacka. Notatki...*, s. 105.

¹⁷⁴ J. Moskwa, *Antoni...*, s. 104.

¹⁷⁵ K. Zwoliński, *Dzieje Lasek do 1945 roku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, nr 2/1998, s. 181.

¹⁷⁶ Zob. *Wolski Łukasz* [w:] S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 335; F. Marczewski, P. Petrykowski, Ł. Polak, *Wspólnota dziejów...*, s. 45.

¹⁷⁷ G. Kalwarczyk, *Dekanat lasecki w archidiecezji warszawskiej. Rok jubileuszowy 2000*, Warszawa 2001, s. 36.

¹⁷⁸ T. Cwalina, *Cmentarz Zakładowy w Laskach* [w:] *Środowisko Lasek...*, s. 86–88.

osób związanych bezpośrednio z Laskami, ale także będących przyjaciółmi Dzieła (pochowany jest tam np. zmarły w 2013 r. Tadeusz Mazowiecki). W roku 1931 powstała także biblioteka i księgarnia zakładowa, która w pewnym sensie stała się zapleczem dla redakcji powstałego później „Verbum”¹⁷⁹.

Zgodnie z mapą opracowaną na potrzeby przedstawienia dziejów bitwy o Laski z września 1939 r., bezpośrednio przed wybuchem wojny na terenie zakładu znajdowało się już kilkanaście budynków, w tym stajnie, obory, budynki warsztatowe, internaty, budynek mieszkalny dla pracowników itd.¹⁸⁰ Był to już duży ośrodek, jako że w 1935 r. w Zakładzie mieszkało 101 wychowanków, a w 1938 r. już 187¹⁸¹. Jak wspomniano, rozbudowę ośrodka przerwała agresja III Rzeszy na Polskę.

Historia wsi w latach 1918–1939

Historii Lasek w okresie międzywojennym nie można jednak sprowadzić wyłącznie do dziejów powstającego wtedy Zakładu. Niedaleko na wschód od Zakładu, przede wszystkim w obrębie wspomnianego wyżej trójkąta dzisiejszych ulic Południowej, Wieczorka i Brzozowej, mieściła istniejąca już od ponad wieku wieś.

Pod koniec 1921 r. (a więc kilka miesięcy po przekazaniu przez Daszewskiego gruntów pod budowę Zakładu i jeszcze przed zamieszkaniem tam pierwszej grupy niewidomych) w Laskach mieszkało 146 osób (z czego 20 w folwarku i 126 we wsi). Ta liczba dość dobrze obrazuje wielkość tej miejscowości jako takiej, jeszcze przed powstaniem Zakładu. Na mapach wydanych między latami 1924 i 1936 widoczny jest niewielki rozrost wsi na północny wschód (wzdłuż dzisiejszej ulicy Brzozowej), jak również początki osadnictwa na terenie Cichowszczyzny (tj. na południe od drogi do Mościsk i Warszawy)¹⁸². Miejscowość wciąż była jednak mniejsza niż pobliskie Mościska (gdzie w 34 domach mieszkało ponad 200 osób)¹⁸³. Biorąc pod uwagę rozrost Zakładu z lat 1922–1938, można

¹⁷⁹ T. Landy FSK, R. Woś FSK, *Ksiądz Władysław...*, s. 122.

¹⁸⁰ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski...*, s. 23.

¹⁸¹ E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 76.

¹⁸² Por. *Mapa topograficzna okolic...* (1924); *Mapa Warszawa-Północ* w skali 1:100 000, WIG, Warszawa 1933, http://maps.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K/P39_S32_WARSZAWA_POLNOC_1933_600dpi_bcuj298391-288521.jpg [dostęp: 04.07.2024 r.]; *Mapa Warszawa Żoliborz* w skali 1:25 000, WIG, Warszawa 1936, http://maps.mapywig.org/m/WIG_maps/series/025K/P39-S32-G_WARSZAWA-ZOLIBORZ_1936_LoC_G6520_s25_P6.jpg [dostęp: 07.10.2024 r.].

¹⁸³ Zob. *Wykaz miejscowości...* [w:] K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 161.

podejrzewać, że w momencie wybuchu II wojny światowej na tym terenie mieszkało już do 400 osób, przy czym tylko około połowa była „zwyyczajnymi” mieszkańcami wsi.

Po odzyskaniu niepodległości Laski pozostały miejscowością wchodzącą w skład gminy Młociny. Znajdowały się na samym południowo-zachodnim krańcu tej jednostki administracyjnej; dla przykładu powstały na początku lat 20. XX w. Izabelin¹⁸⁴ należał w tym okresie do sąsiedniej gminy Zaborów¹⁸⁵. W 1933 r., w związku z wprowadzoną wówczas reformą samorządową, w ramach gminy zostały utworzone gromady. Gromada w założeniu stanowiła jednostkę pomocniczą gminy składającą się z kilku mniejszych jednostek osadniczych i jej zadaniem było rozporządzanie mieniem gromadzkim¹⁸⁶. W tym samym roku wyznaczono granice gromad w województwie warszawskim – jedną z nich stała się gromada Laski (składająca się ze wsi i folwarku pod tą nazwą, Cichowszczyzny oraz wili Basieńka)¹⁸⁷. Tym samym po raz pierwszy Laski stały się siedzibą jednostki samorządowej, zbliżonej kształtem do obecnej wsi. Gromada Laski graniczyła z gromadą Mościska (składającą się tylko z tej wsi) oraz – od przełomu lat 1936 i 1937 – z gromadą Izabelin, która została włączona w skład gminy Młociny¹⁸⁸.

Laski znajdowały się więc niejako na „uboczu” swojej gminy. Załatwianie spraw na poziomie gminy wymagało wyjazdu do Młocin, parafia katolicka – jak wspomniano – mieściła się w Wawrzeszewie, najbliższy urząd pocztowy był w Łomiankach, a właściwym dla Lasek sądem był Sąd Grodzki w Warszawie¹⁸⁹. W pierwszych latach II Rzeczypospolitej widoczne były problemy infrastrukturalne, utrudniające dojazd do wspomnianych miejsc. Hanna Górską – przedwojenna mieszkanka Lipkowa, wsi na południe od współczesnego Izabelina – wspominała o istniejącej szosie prowadzącej z Izabelina do Warszawy (poprzez Laski, Mościska

¹⁸⁴ Miejscowość ta powstała jako ośrodek letniskowy dla oficerów zawodowych oraz rzemieślników z Warszawy. W następstwie reformy rolnej z 1925 r., rozparcelowane grunty Izabeli Zielińskiej zaczęły być wykupywane przez oficerów, co przyczyniło się do szybkiego rozrostu miejscowości.

¹⁸⁵ L. Zugaj, *Historia administracji w gminie Izabelin*, Lublin 2012, s. 32.

¹⁸⁶ Zob. art. 15 i 17 Ustawy z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (Dz. U. 1933 nr 35 poz. 294).

¹⁸⁷ Zob. *Warszawski Dziennik Wojewódzki dla obszaru Województwa Warszawskiego*, 1933 nr 14 poz. 136.

¹⁸⁸ AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 24, Protokół nr 29 posiedzenia Zarządu Gminnego gminy Młociny z dnia 14 grudnia 1936 r., k. 21–22.

¹⁸⁹ Zob. *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, oprac. T. Bystrzycki, Warszawa 1933, s. 868.

i Gać – późniejsze Radiowo)¹⁹⁰. W istocie była to zasadniczo jedyna droga umożliwiająca dojazd z Lasek do Warszawy, istniejąca jeszcze przed odrodzeniem Rzeczypospolitej. Warto dodać, że w tej części Kampinosu nie było kolei¹⁹¹ – najbliższa dla mieszkańców Lasek linia, będąca częścią tzw. kolei młocińskiej, znajdowała się w Łomiankach¹⁹².

Ludność Lasek w okresie międzywojennym w dalszym ciągu zajmowała się niemal wyłącznie rolnictwem. Jak wiadomo z opublikowanej w 1929 r. *Księgi adresowej Polski*¹⁹³, w Laskach nie znajdowały się żadne zakłady prowadzące szczególną działalność gospodarczą. I tak na przykład najbliższa piekarnia znajdowała się w Gaci, zaś najbliższe sklepy w Burakowie i Mościskach¹⁹⁴. W Laskach przez cały okres międzywojenny nie działała żadna instytucja oświatowa, choć miejscowe dzieci miały możliwość uczęszczania do pobliskiej szkoły powszechnej, utworzonej w Mościskach¹⁹⁵. W ostatnich latach II Rzeczypospolitej w Laskach zorganizowano świetlicę wiejską (w części budynku byłej stajni Daszewskich, który został zniszczony w trakcie II wojny światowej)¹⁹⁶, a w 1937 r. powstało tutaj koło gospodyń wiejskich oraz koło Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”¹⁹⁷. Zważywszy na związki tej ostatniej organizacji ze Stronnictwem Ludowym¹⁹⁸, jej istnienie może sugerować sympatie polityczne

¹⁹⁰ L. Herz, *Puszcza...*, s. 178–179.

¹⁹¹ Jeśli nie liczyć kolejki wąskotorowej w kierunku Puszczy, używanej w celu transportu drewna. Jej pozostałości widoczne są w północno-wschodniej części Lasek, nieopodal ul. Pomidorowej.

¹⁹² „Kolej młocińska” to termin odnoszący się do linii kolejowej łączącej stację Warszawa Gdańska z Palmirami przez Łomianki. Zbudowana w latach 1925–1928 linia miała zostać zelektryfikowana i, ostatecznie, prowadzić do Modlina. Wskutek m.in. kryzysu gospodarczego, pomysłu tego jednak nie zrealizowano. Linia miała istotne znaczenie wojskowe, jako że w Palmirach przed II wojną światową mieściły się składnice amunicji. Zob. B. Prokopiński, *Koleje bielańskie*, Warszawa 2020, s. 17–23; W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970, s. 64; A. Nawrocki, *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych sił zbrojnych II RP w latach 1936–1939*, Warszawa 2002, s. 127.

¹⁹³ Była to publikacja zawierająca m.in. podstawowe informacje o wszystkich gminach w kraju oraz o prowadzonej w nich działalności handlowej, przemysłowej, rolniczej itd. Zob. *Księga adresowa Polski (wraz z W[olnym] M[iastem]. Gdańskiem dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa*, Warszawa 1929.

¹⁹⁴ Tamże, s. 2005.

¹⁹⁵ Szkoła ta zaczęła się rozwijać w połowie lat 30., o czym świadczą wydatki na jej rozbudowę. AP Grodzisk, Akta gminy Młociny, 24, Protokół nr 27 posiedzenia Zarządu Gminnego gminy Młociny z dnia 17 listopada 1936 r., k. 6.

¹⁹⁶ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 23.

¹⁹⁷ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 246.

¹⁹⁸ Zob. R. Turkowski, *Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici” i ZMW w latach 1928–1976*, Warszawa 1983, s. 5–6.

przynajmniej części mieszkańców Lasek. Na terenie Zakładu przed wybuchem II wojny światowej znajdowała się również przychodnia lekarska, utworzona w 1936 r.¹⁹⁹ (pracował w niej wówczas dr Kazimierz Cebertowicz, późniejszy dowódca szpitala polowego w Laskach w czasie powstania warszawskiego)²⁰⁰.

Zachowane szczątkowe materiały władz gminy Młociny z połowy lat 30. zdają się sugerować, że w Laskach nie było żadnych większych przedsięwzięć dotyczących rozwoju wsi (np. w planach budżetowych ujętych w protokołach z posiedzeń Zarządu Gminnego wieś nie została wspomniana ani słowem)²⁰¹. Otwarte pozostaje oczywiście pytanie, na ile większe inwestycje były tu potrzebne, skoro większość istotnej infrastruktury znajdowała się w stosunkowo niewielkich odległościach od wsi. Wydaje się, że nie było takiej konieczności.

Umiejscowienie wsi pomiędzy dynamicznie rozwijającym się Izabelinem i większymi od Lasek Mościskami było jednak istotne z perspektywy jej rozwoju w dwudziestolecie międzywojennym. Izabelin w ciągu pierwszego dziesięciolecia swojego istnienia znacząco się rozrósł i w latach 30. był już miejscowością liczącą około 100 domów²⁰². W związku z tym, już pod koniec lat 20. nieopodal Lasek zaczęła przejeżdżać prywatna linia autobusowa w kierunku Warszawy²⁰³. W ciągu kilku następnych lat powstała brukowana droga łącząca Izabelin z Laskami i Truskawiem²⁰⁴ oraz Sieraków z Laskami i Mościskami (zostały one ukończone najpóźniej w 1933 r., bowiem widniały już na mapie z tego roku opracowanej przez Wojskowy Instytut Geograficzny)²⁰⁵. Tym samym wieś infrastrukturalnie „przybliżyła się” nieco do stolicy Polski.

Z ewentualnym potencjałem rozwojowym wsi związane jest inne zagadnienie. Jak wiadomo, w dwudziestolecie międzywojennym następował rozwój wielu miejscowości w okolicach Puszczy Kampinoskiej, co wynikało m.in. z pewnej atrakcyjności tych terenów: oddalonych (choć nie za bardzo) od wielkiego miasta, jakim była Warszawa, a jednocześnie blisko samej Puszczy. W tym okresie widoczne są dwa istotne zjawiska:

¹⁹⁹ AAN, Klub Inteligencji Katolickiej. Stowarzyszenie zarejestrowane w Warszawie [dalej: KIK], 13.2/541, *Dzieje szpitala w Laskach na tle działań wojennych 1939–1944. Opracowanie*, s. 11.

²⁰⁰ S. Frankiewicz, *Siostra Katarzyna z Lasek* [w:] *Ludzie Lasek...*, s. 381.

²⁰¹ AP Grodzisk, Akta gminy Młociny, 24 [cała jednostka].

²⁰² L. Zugaj, *Historia administracji...*, s. 32.

²⁰³ F. Marczewski, P. Petrykowski, Ł. Polak, *Wspólnota...*, s. 17.

²⁰⁴ Tamże, s. 18.

²⁰⁵ Mapa *Warszawa-Północ* w skali 1:100 000, WIG, Warszawa 1933, http://maps.mapy-wig.org/m/WIG_maps/series/100K/P39_S32_WARSZAWA_POLNOC_1933_600dpi_bcu9298391-288521.jpg [dostęp: 04.07.2024 r.].

popularyzacja i promocja osiedlania się na tego typu terenach podmiej-
skich oraz pierwsze inicjatywy mające na celu ochronę naturalnego drze-
wostanu Puszczy Kampinoskiej.

Jeszcze przed I wojną światową na Mazowszu pojawiały się koncep-
cje utworzenia, na wzór angielski, miast-ogrodów wokół Warszawy. Mia-
sta te charakteryzować się miały dużym zazielenieniem oraz niewysoką
i stosunkowo rozrzedzoną zabudową, tym samym stanowiąc remedium
na życie w przeludnionych ośrodkach przemysłowych. Koncepcja ta nie
stała się wprawdzie nigdy masowym trendem w przedwojennej Polsce,
jednakże widoczne były jej przejawy w kilku „modelowych” miastach,
jak np. w Młocinach czy Żąbkach²⁰⁶. Stanisław Fijałkowski wspomniał
w swoim opracowaniu o planach utworzenia, podobnego w swoich za-
łożeniach do koncepcji osiedla-ogrodu, osiedla mieszkaniowego „Kuja-
wiak”, które obejmować miało Laski i Mościska, jednakże jest to infor-
macja niepotwierdzona źródłowo²⁰⁷. Jednak w okresie międzywojennym
doszło do rozrostu okółmłocińskich miejscowości, czemu sprzyjały dość
niewielkie ceny za grunt²⁰⁸. Jak wspomniano, jeśli przyrzeć się mapom
wojskowym z lat 1922 i 1933, widać, że w ciągu tego dziesięciolecia roz-
winęło się osadnictwo w Gaci, Mościskach oraz w Cichowszczyźnie (nie
mówiąc już o Izabelinie)²⁰⁹. Rozrost okolicznych miejscowości, jak wspo-
mniano, miał wpływ na zmniejszenie peryferyjności Lasek.

W tym samym czasie rejony Puszczy Kampinoskiej stały się miej-
scem wycieczek, w związku z ogólnym rozwojem turystyki w międzywo-
jennej Polsce²¹⁰. Zwiększenie turystyki w regionie mogło potencjalnie
napędzać rozwój okolicznych miejscowości oraz zwiększenie ich atrak-
cyjności jako potencjalnego miejsca zamieszkania. W tym też okresie po-

²⁰⁶ Zob. więcej A. Czyżewski, *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmie-
ścia kulturalnego*, Warszawa 2009, s. 128–143.

²⁰⁷ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 246.

²⁰⁸ Na przykład w samych Młocinach ceny wynosiły na ogół mniej niż złotówkę za łokieć
kwadratowy, co było niższą ceną niż za nieruchomości w obrębie Warszawy (przy czym
trzeba mieć na względzie zupełnie inną wartość złotego w dwudziestoleciu międzywoje-
nym, znacznie większą niż obecnie). Por. *Osiedla i lotniska w okolicach m. st. Warsza-
wy. Podręcznik dla nabywających parcele*, Warszawa 1931, s. 32.

²⁰⁹ Por. Mapa *Warszawa-Północ* w skali 1:100 000, WIG, Warszawa 1922, http://maps.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K/H32_Warszawa-Polnoc_1922_nnrXnko_BN_Sygn.ZZK_S-1_032_A.jpg [dostęp: 04.07.2024 r.]; Mapa *Warszawa-Północ* w ska-
li 1:100 000, WIG, Warszawa 1933, http://maps.mapywig.org/m/WIG_maps/serie-s/100K/P39_S32_WARSZAWA_POLNOC_1933_600dpi_bcuj298391-288521.jpg [do-
stęp: 04.07.2024 r.].

²¹⁰ W tym okresie zaczęły m.in. powstawać organizacje zajmujące się promowaniem tury-
styki wśród pracowników, młodzieży szkolnej, wiejskiej itd. Zob. więcej J. Gaj, *Dzieje tu-
rystyki w Polsce*, Warszawa 2008, s. 74–112.

dejmowano pierwsze kroki mające na celu ochronę flory i fauny Kampinosu, dotychczas mocno wyeksploatowanego – jak wspomniano – przez Niemców. Dla przykładu: już w 1937 r. powołano rezerwat „Sieraków” obejmujący uroczyska znajdujące się obok wsi o tej nazwie, która znajdowała się nieopodal Lasek²¹¹.

Co za tym idzie, był to region, przed którym rysowały się dość dobre perspektywy rozwojowe, nawet jeśli Laski i inne okoliczne miejscowości były tylko niewielkimi, stosunkowo peryferyjnymi ośrodkami wiejskimi. W przypadku Lasek pewne perspektywy rozwojowe dawał też rozrost Zakładu dla Ociemniałych – miejsca na tyle istotnego w międzywojennej Polsce, że umieszczanego na mapach. Bieg tego procesu przerwał jednak drastycznie wybuch II wojny światowej.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden, ciekawy i wart rozważenia problem, jakim jest stosunek wsi Laski do rozwijającego się w pobliżu Zakładu dla Ociemniałych. Brakuje źródeł i literatury pozwalającej zgłębić to zagadnienie, jednakże wydaje się, że relacje te były w zasadzie poprawne. Jak wspomniano, mieszkańcy Lasek i innych okolicznych miejscowości pomagali w powstawaniu Zakładu w pierwszych latach jego istnienia. Jest natomiast prawdopodobne, że wieś i Zakład nie tworzyły jednego organizmu i raczej funkcjonowały obok siebie. W bogatej literaturze dotyczącej poszczególnych aspektów dziejów Zakładu w latach 1921–1939 wieś nie jest wspominana prawie w ogóle, zaś Matka Czacka, w jednej ze swoich notatek z 1927 r., wspominała o niezrozumieniu idei Zakładu przez ludzi z zewnątrz, patrzących na niego jako na zamkniętą w sobie idyllę²¹². Nie jest jasne, czy współzałożycielce TOnO chodziło o samych mieszkańców Lasek, jednak nie jest to wykluczone; podopieczni Zakładu zasadniczo nie brali udziału w pracach polowych będących najistotniejszą częścią życia na wsi, a i ogólne postrzeganie osób niewidomych w przedwojennej Polsce było odmienne od rozpowszechnionego dzisiaj, tj. obecność tych osób częściowo budziła zainteresowanie, a częściowo niechęć²¹³.

Okres międzywojenny jest więc, jak się zdaje, istotny dla historii Lasek. Wówczas to wieś zaczęła stawać się beneficjentem rozwoju regio-

²¹¹ A. Otręba, M. Ferchmin, A. Kębłowska, M. Kloss, D. Michalska-Hejduk, *Ochrona flory i roślinności w Kampinoskim Parku Narodowym* [w:] *Z Mazowsza na Polesie i Wileńszczyznę. Zróżnicowanie i ochrona szaty roślinnej pogranicza Europy Środkowej i Północno-Wschodniej*, red. A. Obidziński, Warszawa 2010, s. 67.

²¹² Notatka z dnia 19 IX 1927 r. [w:] *Matka Elżbieta Czacka. Notatki...*, s. 81.

²¹³ Zob. np. H. Żuraw, *Ewolucja podejścia do niepełnosprawności w kulturze Zachodu – perspektywa antropologii* [w:] *Pogranicze. Studia społeczne*, t. XXVII, red. M. Halicka, J. Halicki, J. Borowik, Białystok 2016, s. 31–32.

nu, dzięki czemu w pewnym stopniu „przybliżyła się” do Warszawy, choć sama w sobie nie zmieniła zbytnio swojego charakteru jako niewielkiej, rolniczej miejscowości. Nie ulega jednocześnie wątpliwości, że ważnym wydarzeniem w tym okresie było powstanie Zakładu – ośrodka, którego dzieje po dziś dzień są istotną częścią historii Lasek.

3. LASKI W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

Wrzesień 1939 r. Bitwa o Laski

Latem 1939 r. dla zdecydowanej większości polskiego społeczeństwa oczywistą była zbliżająca się konfrontacja z Niemcami²¹⁴. W związku z przygotowaniami Warszawy i okolic jako zaplecza walk (podkreślimy, że Laski były oddalone wówczas od stolicy o około 20 kilometrów) zarząd miejski stolicy prowadził z Towarzystwem Opieki nad Ociemniałymi rozmowy dotyczące organizacji szpitala tyłowego na terenie budynków należących do Zakładu²¹⁵. Jeszcze przed wybuchem walk, zarząd Towarzystwa zdecydował się poinformować przebywających na wakacjach podopiecznych, by nie wracali do Lasek, w związku z czym w momencie bezpośrednio poprzedzającym ewakuację Zakładu (co miało miejsce 5 września 1939 r.), znajdowali się w nim głównie starsi niewidomi oraz część dzieci²¹⁶. Laski zostały opuszczone również przez część mężczyzn, którzy – w związku z apelem płk. Romana Umiastowskiego z 6 września 1939 r.²¹⁷ – wyruszyli na wschód w celu zgłoszenia

²¹⁴ O czym świadczyło szerokie zaangażowanie polskiego społeczeństwa w akcje mające na celu zwiększenie obronności kraju, np. we wpłacaniu na Pożyczkę Obrony Przeciwlotniczej wiosną 1939 r. Regionalne zaangażowanie w tę sprawę było już przedmiotem niektórych opracowań. Zob. np. A. Jędrzejewska, *Łodzianie wobec zagrożenia wojennego 1939 roku. Nastroje – przygotowania – działania propagandowe*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2021, nr 109, s. 115–128; M.K. Jeleniewski, *Świadczenia bydgoszczan na rzecz armii i państwa w latach poprzedzających wybuch II wojny światowej* [w:] *Kronika Bydgoska*, t. 37, Bydgoszcz 2016, s. 165–177; D. Piotrowicz, *Spółeczeństwo powiatu ciechanowskiego wobec zagrożenia niemieckiego*, „Niepodległość i Pamięć” 2009, nr 2, s. 57–64.

²¹⁵ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie okupacji 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 19.

²¹⁶ Tamże.

²¹⁷ Roman Umiastowski (1893–1982) pełnił wówczas funkcję szefa propagandy w Sztabie Naczelnego Wodza. Odezwa o konieczności ewakuacji mężczyzn zdolnych do noszenia broni, którą wygłosił w radiu, spowodowała panikę oraz masowe wyjazdy ludności z Warszawy w kierunku wschodnim. Za jej wygłoszenie został odwołany z pełnionej funk-

się do wojska. Wśród nich byli dwaj czołowi pracownicy Zakładu: Antoni Marylski (chcący zgłosić się do wojska, mimo braku karty mobilizacyjnej)²¹⁸ oraz ks. Władysław Kornilowicz (któremu groziło niebezpieczeństwo ze strony Niemców, ze względu na wydaną przez niego antyhitlerowską odezwę do katolików niemieckich)²¹⁹. Pozostałe w Zakładzie siostry, wraz z rozwojem walk, zaczęły opiekować się rannymi żołnierzami oraz innymi ludźmi, którzy uciekali na wschód przed Niemcami i których droga prowadziła przez Laski.

Początkowo kierownictwo Zakładu i mieszkańcy miejscowości nie spodziewali się, że Laski mogą znaleźć się w bezpośredniej strefie działań wojennych²²⁰. Tak się jednak ostatecznie stało. W połowie września, w związku z trwającą i przegrywaną przez Polaków bitwą nad Bzurą, improwizowana grupa operacyjna Wojska Polskiego pod dowództwem gen. Romana Abrahama (składająca się z Wielkopolskiej Brygady Kawalerii oraz Podolskiej Brygady Kawalerii, wcześniej wchodzących w skład Armii „Poznań” dowodzonej przez gen. Tadeusza Kutrzebę) rozpoczęła wycofywanie się przez teren Puszczy Kampinoskiej na wschód, w kierunku Warszawy²²¹. Od 16 września 1939 r. dowodzone przezeń wojska rozpoczęły przemarsz, którego jednym z efektów były kilkudniowe walki toczone na obrzeżach Puszczy z wojskami niemieckimi, które zdążyły już pozajmować okoliczne miejscowości. Walki te toczyły się w różnych częściach Kampinosu (np. w Grabinie nieopodal Leszna)²²², jednakże główny szlak gen. Abrahama prowadzić miał na linii Janówek–Pociecha–Sieraków–Laski–Wawrzyszew–Warszawa, a więc wyjście z puszczy miało mieć miejsce w jej południowo-wschodniej części²²³.

cji, a 9 września wyjechał ze stolicy w kierunku Brześcia. Zob. W. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy*, Warszawa 2008, 31–32.

²¹⁸ J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 166.

²¹⁹ T. Landy FSK, R. Wosiek FSK, *Ksiądz Władysław...*, s. 255.

²²⁰ Zob. J. Moskwa, *Nie mów o mnie... Z Zofią Morawską spotkania w Laskach*, Warszawa 2011, s. 90.

²²¹ Decyzja ta była podyktowana m.in. koniecznością wyrwania się z okrążenia niemieckiego, gdzie Puszcza Kampinoska stanowiła naturalny kierunek odwrotu. Uwzględnić należy także potrzebę wsparcia obrony stolicy, pod którą wojska niemieckie podeszły już 8 września 1939 r. Przez Kampinos przedzierały się także inne oddziały walczących nad Bzurą Armii „Poznań” i Armii „Pomorze”. Zob. np. Z. Zawadzki, *Bitwa nad Bzurą z perspektywy sześćdziesięciolecia* [w:] *Bitwa nad Bzurą z perspektywy sześćdziesięciolecia*, red. P. Matusak, Siedlce 2006, s. 124–125.

²²² Walczyła tam część Wielkopolskiej Brygady Kawalerii pod dowództwem ppłk. Klemensa Rudnickiego. Bitwa, trwająca w dniach 16–17 września 1939 r., zakończyła się zwycięstwem sił polskich i tymczasowym zajęciem wsi. Zob. W. Wojdecki, *Dzieje Leszna i Puszczy Kampinoskiej*, Lesno k. Błonia, 1998, s. 56–57.

²²³ General Abraham podjął tę decyzję 18 września w leśniczówce pod Janówkiem. Zob. T. Swat, *Pamiętki Września 1939 r. w Puszczy Kampinoskiej*, „Niepodległość i Pa-

17 września 1939 r. do Lasek dotarli żołnierze niemieckiej I Dywizji Lekkiej, którzy od razu zajęli teren Zakładu, czyniąc z niego główny punkt obrony wsi przed nadejściem wojsk polskich²²⁴. Po trwających do 19 września walkach o Sieraków (znajdujący się około dwóch kilometrów na północny-zachód od wsi) do Lasek od strony zachodniej dotarli żołnierze 7. Pułku Strzelców Konnych, którym nie udało się jednak zdobyć Zakładu. Dzień później do Lasek dotarły 17. oraz 9. Pułk Ułanów, które rozpoczęły atak, zakończony zajęciem budynków Zakładu oraz kilku budynków na wsi. W związku z sukcesem polskiej ofensywy, Niemcy przysłali znad Bzury posiłki, które o poranku 21 września rozpoczęły atak, mający na celu odbicie Zakładu. Walki zakończyły się tego samego dnia w godzinach popołudniowych – w ich efekcie Laski zostały całkowicie zajęte przez wojska niemieckie²²⁵. Część żołnierzy generała Abrahama dotarła do Warszawy od strony Młocin jeszcze w trakcie bitwy o Laski, w związku ze zmianą kierunku planowanego odwrotu.

Walki o miejscowość dość dobrze pokazują zarówno krwawy charakter II wojny światowej, jak też i okrucieństwo niemieckiego najeźdźcy. Niemieckie oddziały i czołgi, które stacjonowały na południe i wschód od Zakładu, prowadziły regularny ostrzał przygranicznych terenów puszczy, w których znajdowali się – zasadniczo pozbawieni ciężkiej broni – Polacy²²⁶. Szacuje się, że tylko 20 września zginęło w Laskach ponad 300 żołnierzy²²⁷ (podobna liczba osób przewinęła się przez szpital zorganizowany w Zakładzie)²²⁸. Przebieg bitwy na terenie Zakładu był już wręcz dramatyczny: zacięte walki, toczone o każdy budynek i pokój, spowodowały Niemców do takich czynów jak podpalenia budynków. Wyrazem bestialstwa Niemców było np. podpalenie budynku internatu dziewcząt, w którym bronili się Polacy i następnie strzelanie do ludzi próbujących wyskakiwać przez okna. Niemieccy sanitariusze, którzy przybyli na teren Zakładu niedługo po zakończeniu walk, strzelali do ocalałych rannych²²⁹.

mieć” 1999, nr 6/2, s. 197.

²²⁴ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 20.

²²⁵ Por. tamże, s. 20–22; T. Swat, *Pamiętki...*, s. 200–201.

²²⁶ Swoje wrażenia o niemieckiej obronie, wobec której Polacy byli „bez szans” wspominał Zbigniew Szacherski (1901–1985), dowódca 7. Pułku Strzelców Konnych, który 19 września 1939 r. dotarł do Lasek. Zob. Z. Szacherski, *Wieni przysiędze*, Warszawa 1968, s. 225–240.

²²⁷ T. Swat, *Pamiętki...*, s. 200.

²²⁸ AAN, KIK, 13.2/541, *Dzieje szpitala...*, s. 16.

²²⁹ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 21–22.

W wyniku walk Zakład odniósł znaczne straty materialne, m.in. zniszczona została część budynków oraz spłonęły zbiory biblioteczne²³⁰. Wielu żołnierzy, którzy zginęli we wrześniu 1939 r. (nie tylko w samych Laskach, ale także w innych walkach na terenie Kampinosu)²³¹, zostało później pochowanych na cmentarzu wojennym w Laskach, który powstał w ciągu kilku miesięcy po zakończeniu walk o Laski i który po dziś dzień znajduje się w południowej części wsi, przy ul. 3 Maja. Powstanie nekropolii umożliwiło zaangażowanie por. Romualda Radziwiłłowicza²³², który po walkach z okresu kampanii wrześniowej został przeniesiony ze Szpitala Ujazdowskiego w Warszawie do Zakładu w Laskach. Radziwiłłowicz podjął u władz okupacyjnych starania o rejestrację cmentarza, co zakończyło się sukcesem²³³. W następnych latach pochowani zostali tam również żołnierze konspiracji niepodległościowej oraz powstańcy warszawscy. Jednak znaczną większość (bo aż 720 osób na 837 żołnierzy pochowanych w tym miejscu)²³⁴ stanowią polegli we wrześniu 1939 r.

Tak zaczęła się długa, ponad pięcioletnia okupacja niemiecka Lasek.

Konspiracja w Laskach

Po upadku II Rzeczypospolitej Laski stały się częścią powiatu warszawskiego, leżącego w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa (quasi-państwowego tworu administracyjnego, utworzonego na terenie centralnych, okupowanych ziem polskich). Historia Kampinosu w tym okresie (w tym dzieje Lasek) jest bezpośrednio powiązana z działalnością konspiracyjną, trwającą przez całą okupację niemiecką. Dogodne warunki konspiracyjne tworzyło zarówno bliskie sąsiedztwo dużej puszczy jak również niewielka odległość od Warszawy, będącej głównym ośrodkiem konspiracji w kraju i „źródłem nieszczęść” okupantów niemieckich²³⁵.

²³⁰ M. Gizmajer, *Bitwa o Laski 1939*, „Wspólna Sprawa”, nr 12 (2014), s. 18.

²³¹ Por. Lista żołnierzy (zidentyfikowanych) pochowanych na terenie Cmentarza Wojennego w Laskach, https://www.bohaterowie1939.pl/_content.php?a=cementary&itemID=112, [dostęp: 4 VII 2024 r.].

²³² Romuald Radziwiłłowicz ps. „Zaremba” (1908–1979) – polski wojskowy, uczestnik kampanii wrześniowej, ranny w walkach pod Radymnem na Podkarpaciu. W 1942 r. pierwszy dowódca I Zgrupowania (tj. Batalionu „Bończa”) w Rejonie I Obwodu Śródmieście AK. W sierpniu 1944 r. dowódca Batalionu „Zaremba” – „Piorun”, walczącego na Śródmieściu w czasie powstania warszawskiego. Zmarł w Warszawie w 1979 r.

²³³ Por. A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 41; J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 103–104.

²³⁴ F. Marczewski, P. Petrykowski, Ł. Polak, *Wspólnota...*, s. 34–35.

²³⁵ W grudniu 1943 r. generalny gubernator Hans Frank (1900–1946) pisał o Warszawie: „W kraju tym [Polsce – K.W.R.] znajduje się pewien punkt będący źródłem wszel-

Już niedługo po zakończeniu walk w miejscowościach puszczańskich zaczęły powstawać pierwsze grupy konspiracyjne. Na tym etapie były one mocno rozproszone i niesformalizowane, co wynikało m.in. ze stopniowego rozeznawania się ludzi w miejscowej sytuacji oraz w tym, kto także byłby chętny zaangażować się w konspirację. W podobnym okresie zaczęły powstawać pierwsze grupy na terenie całego regionu, m.in. w Młocinach, Łomiankach, Palmirach oraz w Laskach. Inicjatorem działalności konspiracyjnej w Laskach był Zygmunt Sokołowski ps. „Zetes”²³⁶, przedwojenny dyrektor szkoły powszechnej w Mościskach oraz grupa żołnierzy, którzy leczyli się na terenie Zakładu po wrześniowych walkach²³⁷. Większość tych grup szybko nawiązała kontakt ze strukturami Związku Walki Zbrojnej²³⁸ w Pruszkowie²³⁹. W latach 1940–1941 sformowała się pierwsza, niewielka (w 1943 r. licząca ok. 70 osób, zatem wcześniej najpewniej mniejsza)²⁴⁰ kompania, do której rekrutowali się mieszkańcy m.in. Lasek, Mościsk, Izabelina, Wawrzyszewa, Hornówka, Truskawia i Sierakowa. Na jej czele stanął „Zetes”²⁴¹.

Na terenie Zakładu w Laskach funkcjonował w pierwszych miesiącach II wojny światowej szpital wojskowy, czynny już w trakcie walk o miejscowość z połowy września 1939 r., w związku z przywożonymi tu rannymi żołnierzami. Kierowała nim wówczas siostra Katarzyna (Zofia

kich nieszczęść; jest nim Warszawa. Gdyby w Generalnym Gubernatorstwie nie było Warszawy, wówczas trudności, z którymi się borykamy, zmalałyby o 4/5. Warszawa jest i będzie ogniskiem wszelkich zaburzeń, miejscem, z którego niepokój rozchodzi się po całym kraju”. Zob. J.Z. Sawicki, *VII Obwód Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej „Obroza”*, Warszawa 1990, s. 5.

²³⁶ Zygmunt Sokołowski ps. „Zetes” (1903–1965) – polski nauczyciel, lokalny działacz oświatowy, uczestnik drugowojennej konspiracji. Od 1928 r. nauczyciel i dyrektor szkoły powszechnej w Mościskach, w okresie okupacji stał na czele 1. Kompanii VIII Rejonu VII Obwodu Okręgu Warszawskiego AK. W trakcie powstania warszawskiego brał udział w walkach na terenie lotniska bielańskiego. Odznaczony Krzyżem Partyzanckim i Krzyżem Walecznych, patron jednej z ulic w Laskach.

²³⁷ Między innymi Leszek Burakowski ps. „Leszek”, Marian Grobelny ps. „Macher” i Marian Owczarek ps. „Rumiany”. Zob. J. Krzyckowski „Szymon”, *Konspiracja i powstanie w Kampinosie*, Warszawa 1961, s. 20–21.

²³⁸ Związek Walki Zbrojnej – istniejąca od listopada 1939 r. do lutego 1942 r., główna organizacja sił zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego, podlegająca naczelnemu dowódcy gen. Władysławowi Sikorskiemu. 14 lutego 1942 r. przemianowana na Armię Krajową.

²³⁹ J. Koszada, *„Grupa Kampinos”. Partyzanckie zgrupowanie Armii Krajowej walczącej w powstaniu warszawskim*, Warszawa 1998, s. 14.

²⁴⁰ J.Z. Sawicki, *VII Obwód...*, s. 86–87.

²⁴¹ J. Krzyckowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 25.

Steinberg)²⁴², która była jedną z dziewięciu siostr pozostałych na terenie Zakładu i która – jako wykształcona lekarka – brała czynny udział w opiece nad rannymi Polakami i Niemcami²⁴³. Po zakończeniu walk szpital w Laskach został filią Szpitala Ujazdowskiego w Warszawie i w takim układzie funkcjonował, utrzymywany przez władze niemieckie, do 1 kwietnia 1940 r., kiedy to został przejęty przez Polski Czerwony Krzyż. Ponieważ PCK nie był w stanie utrzymać tego obiektu²⁴⁴, przez pół roku na terenie Zakładu funkcjonował dom dla ozdrowieńców, którzy zostali na miejscu po zamknięciu szpitala. Ten ośrodek został z kolei formalnie zamknięty w październiku 1940 r. i choć w Zakładzie w Laskach wciąż *de facto* organizowano pomoc medyczną, była to już działalność nielegalna²⁴⁵. Sam Zakład funkcjonował w okresie okupacji niemieckiej jako *Blindenanstalt*²⁴⁶, którym – w związku z rozwiązaniem Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi – zarządzały miejscowe franciszkanki²⁴⁷.

Laski znajdowały się na terenie operacyjnym Rejonu VIII Obwodu VII ZWZ-AK. Obwód ten obejmował teren przedwojennego powiatu warszawskiego i z tego względu był istotnym strategicznie obszarem, który – w przypadku walk o Warszawę – miał za zadanie zabezpieczać walczącą stolicę²⁴⁸. Jednostka ta (krypt. „Obroża”) została podzielona na osiem rejonów. Zadaniem Rejonu VIII było zdobycie kontrolowanego przez Niemców lotniska bielańskiego oraz odcięcie okupantowi dostępu do szosy Warszawa–Modlin. Choć te dokładne plany, których realizacja miała miejsce w trakcie powstania warszawskiego, były na tym etapie wojny jeszcze kwestią przyszłości, nie ulega wątpliwości, że bliskie położenie w stosunku do Warszawy czyniło ten rejon ważnym. Rejon VIII swoim zasięgiem obejmował obszar od Młocin do Budy Zaborowskiej

²⁴² Zofia Steinberg (s. Katarzyna, 1898–1977) – polska lekarka, Franciszkanka Służebnica Krzyża. Absolwentka studiów lekarskich na Uniwersytecie Jagiellońskim, po ich ukończeniu pracowała w szpitalu na Powązkach, gdzie zaangażowała się także w działalność charytatywną. Jeszcze w trakcie studiów związała się z „Kółkiem” ks. Kornilowicza. Od lat 20. XX w. związana z Laskami. Pierwsze święcenia zakonne przyjęła w 1935 r. W okresie II wojny światowej do 1942 r. zajmowała się opieką nad rannymi i chorymi w Laskach, z których musiała później uciec, ponieważ była z pochodzenia Żydówką. Do Lasek powróciła po zakończeniu wojny, gdzie dalej służyła i zmarła w 1977 r.

²⁴³ E. Przybył-Sadowska, *Siostra Katarzyna Steinberg z Lasek (1898–1977)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznika”, z. 43 (2011), s. 189.

²⁴⁴ Niemcy już niedługo po zajęciu skonfiskowali wiele leków i innego mienia PCK, a także zamknęli dostęp do większości kapitału finansowego tej organizacji. Zob. *Ruch czerwono krzyżski*, „Karta” 2019, nr 98, s. 29.

²⁴⁵ AAN, KIK, 13.2/541, *Dzieje szpitala...*, s. 19–20.

²⁴⁶ (niem. Zakład dla Niewidomych).

²⁴⁷ E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 79.

²⁴⁸ J.Z. Sawicki, *VII Obwód...*, s. 209–210.

w kierunku zachodnim i od Młocin do Kazunia w kierunku północnym. Co za tym idzie, obejmował on swoją właściwością zarówno terytorium Generalnego Gubernatorstwa, jak i rejencji ciechanowskiej, która została wcielona bezpośrednio do III Rzeszy²⁴⁹. Na jego czele od września 1941 r. stał wspomniany już Józef Krzyczkowski ps. „Szymon”²⁵⁰.

Przez niemal cały okres okupacji na obszarze odpowiadającym właściwości VIII Rejonu, struktury konspiracyjne ZWZ-AK były tymi jednoznacznie dominującymi. Organizacje wojskowego podziemia, które były związane z innymi obozami politycznymi i w różnych częściach okupowanej Polski prowadziły mniej lub bardziej aktywną działalność, w tej części Puszczy Kampinoskiej były praktycznie nieobecne. Dotyczy to zarówno – Batalionów Chłopskich i Narodowych Sił Zbrojnych (których oddziały tu nie powstały), jak również organizacji podziemia komunistycznego (na terenie Kampinosu działała wprawdzie niewielka grupa członków PPR, ale dowództwo VIII Rejonu – jak wspominał Krzyczkowski – nie miało dokładniejszych informacji o ich działalności)²⁵¹.

Laski były jedną z ponad dwudziestu miejscowości znajdujących się w obszarze VIII Rejonu, można wszakże jednoznacznie stwierdzić, że były one jednym z ważniejszych miejsc w historii tej części struktur wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego. Jak wiemy ze wspomnień „Szymona”, na terenie Zakładu odbywały się narady sztabu rejonu oraz szkolenia wojskowe dla żołnierzy podziemia²⁵². Dla kobiet organizowano kursy sanitarne prowadzone przez lekarzy zaangażowanych w konspirację²⁵³. W miejscowych piwnicach oraz w okolicach Góry Ojca²⁵⁴ przetrzymywana była broń gromadzona przez konspiratorów²⁵⁵. W Za-

²⁴⁹ J. Koszada, „*Grupa Kampinos*”..., s. 13.

²⁵⁰ Józef Krzyczkowski ps. „Szymon” (1901–1989) – polski wojskowy, uczestnik konspiracji w Puszczy Kampinoskiej, powstaniec warszawski. W latach 1941–1944 dowódca Rejonu VIII Obwodu VII Okręgu Warszawskiego AK, następnie zaś stanął na czele – powstałej na bazie rejonu – Grupy „Kampinos” AK. Ranny w walkach o lotnisko bielańskie, dowodził powstaniem na tym terenie z Zakładu w Laskach do połowy sierpnia 1944 r. Po II wojnie światowej pracował jako redaktor. Zgromadził obszerną dokumentację dotyczącą działalności konspiracyjnej w Puszczy Kampinoskiej. Zmarł w 1989 r., został pochowany na cmentarzu zakładowym w Laskach.

²⁵¹ J.Z. Sawicki, „*Obroża*” w konspiracji i powstaniu warszawskim, Warszawa 2002, s. 26–27.; J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 49.

²⁵² Tamże, s. 29.

²⁵³ Tamże, s. 32.

²⁵⁴ Nazwa wzgórza znajdującego się po wschodniej stronie drogi z Lasek na Sieraków. Jej nazwa, nadana już po wojnie, nawiązuje do postaci ks. Władysława Kornilowicza, którego jeszcze za czasów „Kółka” nazywano „Ojcem”. Zob. F. Marczewski, P. Petrykowski, Ł. Polak, *Współnota...*, s. 46.

²⁵⁵ A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 50–56.

kładzie zatrudniani byli – m.in. jako opiekunowie niewidomych oraz jako pracownicy fizyczni – młodzi ludzie z okolicznych wsi (z reguły zaangażowani w konspirację), którym groziły wywózki na przymusowe roboty w Rzeszy. Nieopodal miejscowości, w okolicach Truskawia, Sierakowa i Izabelina, ustanowiony został punkt zrzutów lotniczych na rzecz działalności podziemnej²⁵⁶. W sierpniu 1944 r. na tej placówce (o kryptonimie „Hamak”) dokonano jednego ze zrzutów broni dla powstańców²⁵⁷. Laski były jednym z istotnych punktów przekazywania konspiracyjnych informacji, jako że droga, jaką musieli pokonywać łącznicy (nierzadko pieszo, nocą i – w związku z posterunkami niemieckimi – naokoło), liczyła nawet po 30–40 kilometrów. Działania rozpoznawczo-wywiadowcze były prowadzone m.in. przez szereg pracowników utworzonego przez Niemców w październiku 1940 r. Nadleśnictwa Laski, na czele którego stał Józef Karney²⁵⁸, szef wywiadu w VIII Rejonie²⁵⁹. Siedziba nadleśnictwa mieściła się w pobliskim Izabelinie i była jednym z istotnych punktów informacyjnych oraz alarmowych Rejonu (m.in. ze względu na tamtejszą radiostację)²⁶⁰.

Cała ta działalność miała miejsce w warunkach zagrożenia ze strony okupanta, choć trzeba jednocześnie podkreślić, że w początkowym okresie okupacji Niemcy nie prowadzili jeszcze przesadnie uciążliwych kontroli, tak na terenie Zakładu jak i we wsi (choć we wsi regularnie stacjonowały niewielkie oddziały niemieckie, które przebywały w budynkach wcześniej opuszczonych przez ich właścicieli)²⁶¹. Zaczęło się to zmieniać, kiedy w czerwcu 1943 r. na terenie szkoły w pobliskim Zaborowie (należącym do własności sąsiedniego VII Rejonu AK) Niemcy utworzyli posterunek żandarmerii, liczący około 50 policjantów²⁶². Od tego czasu przez wieś i Zakład zaczęły regularnie przechodzić niemieckie patrole poszukujące osób zaangażowanych w konspirację. W latach 1943–1944 coraz częstsze były aresztowania działaczy podziemia oraz cywilów, którzy – z różnych powodów – wpadali w ręce Niemców i którzy następnie byli

²⁵⁶ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 71.

²⁵⁷ Zob. K. Bieniecki, *Lotnicze wsparcie Armii Krajowej*, Kraków 1994, s. 239–240.

²⁵⁸ Józef Karney ps. „Drewno” (1897–1970) – polski leśnik i działacz konspiracyjny. W okresie II Rzeczypospolitej był leśnikiem m.in. pod Częstochową i w Lidzbarku. Od 1938 r. był związany z Kampinosem, gdzie pracował w Nadleśnictwie Kromnów. W 1940 r. został nadleśniczym w Laskach, gdzie zaangażował się w działalność konspiracyjną i kierował wywiadem VIII Rejonu. W okresie powstania warszawskiego walczył w Grupie „Kampinos”. Po zakończeniu wojny powrócił na krótko do pracy w leśnictwie, po czym pracował w kilku ministerstwach (m.in. w Ministerstwie Leśnictwa), zajmując się sprawami związanymi ze swoją specjalizacją. Zmarł w 1970 r. w Warszawie.

²⁵⁹ J.Z. Sawicki, *VII Obwód...*, s. 51.

²⁶⁰ J. Misiak, *W gajówce patriotyzmu*, Izabelin 2009, s. 202.

²⁶¹ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 55–56.

²⁶² Por. J.Z. Sawicki, *VII Obwód...*, s. 26; J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 91.

prześluchiwani, torturowani i zabijani przez oficerów Gestapo w Zaborowie²⁶³. W ten sposób zginął np. Stefan Skorupski z Lasek, który został, wraz z kilkoma osobami, aresztowany przez miejscowych żandarmów²⁶⁴. Wiele osób chowających się na tym terenie uciekało wówczas do Puszczy, co wzmagało poszukiwania ze strony Niemców. Część z tych, którzy byli „spaleni” na terenie okolicznych miejscowości, utworzyła na przełomie 1943 i 1944 r. konspiracyjny oddział leśny²⁶⁵.

Wydarzeniem ilustrującym brutalność okupanta niemieckiego była seria masowych egzekucji wykonanych przez Niemców w okolicach Lasek. Już po wojnie (w 1947 r.) na terenie gminy Młociny miały miejsce prace ekshumacyjne prowadzone przez PCK. W ich toku odnaleziono cztery grobowce. W pierwszych dwóch znaleziono zwłoki łącznie 44 mężczyzn, w trzeciej i czwartej zaś 111 osób. Częściowo udana identyfikacja ofiar z dwóch ostatnich mogił (ustalono łącznie 25 nazwisk) sugeruje, że w tym grobie leżeli zamordowani Żydzi z getta warszawskiego²⁶⁶. Do dziś nie są jednak znane szczegóły tych egzekucji i można tylko przypuszczać, że miały one miejsce w latach 1942–1943 (i najprawdopodobniej najpóźniej wiosną 1943 r., ze względu na zniszczenie getta warszawskiego)²⁶⁷. We wschodniej części Kampinosu miało miejsce wiele innych, zbrodniczych egzekucji dokonanych przez Niemców: obok najsłynniejszej, tj. egzekucji w Palmirach, można tu wskazać także egzekucję na wydmach Łuże, pomiędzy Dąbrową a Laskami (gdzie w październiku 1942 r. rozstrzelano 39 więźniów Pawiaka)²⁶⁸.

Zakład był również istotnym punktem wsparcia duchowego dla miejscowych oddziałów konspiracyjnych, w czym duży udział miała działalność duszpasterska dwóch księży, którzy zapisali się także w późniejszych dziejach Polski. Pierwszym z nich był ks. Jan Zieja²⁶⁹, który przybył do Lasek już po walkach z wojny obronnej 1939 r. i który pełnił funkcję kapelana Zakładu do 1942 r. Zieja był już wcześniej związany

²⁶³ Zob. np. W. Bartoszewski, *Warszawski...*, s. 366.

²⁶⁴ AAN, Akta Józefa Krzyczkowskiego, 52, *Zbrodnie hitlerowskie w okresie okupacji w Izabelinie i okolicach*, b.p.

²⁶⁵ Zob. J.Z. Sawicki, *VII Obwód...*, s. 144–145.

²⁶⁶ W. Bartoszewski, *Warszawski...*, s. 215–217.

²⁶⁷ Zob. np. tamże, s. 446.

²⁶⁸ W. Bartoszewski, *Warszawski...*, s. 203.

²⁶⁹ Jan Zieja (1897–1991) – polski duchowny katolicki. W okresie wojny polsko-bolszewickiej kapelan wojskowy, zaś w II Rzeczypospolitej pełnił posługę kapłańską m.in. na Kielecczyźnie i w diecezji pińskiej. We wrześniu 1939 r. był kapłanem 84. Pułku Strzelców Poleskich i brał udział w obronie twierdzy Modlin. Później przebywał w Laskach i w Warszawie. Od 1942 r. kapelan Szarych Szeregów, współpracownik Rady Pomocy Żydom, w 1944 r. uczestnik powstania warszawskiego. Przez pierwsze lata po zakończeniu wojny służył w Słupsku, po czym wrócił do Warszawy. W latach 70. zaangażował się w działalność opozycji antykomunistycznej, będąc m.in. współzałożycielem Komitetu Obrony Robotników.

z Dzielę Lasek (m.in. był już kapelanem dwukrotnie w okresie międzywojennym)²⁷⁰, a do wsi trafił od razu po wyjściu z niewoli niemieckiej, w której znalazł się po kapitulacji twierdzy Modlin pod koniec września²⁷¹. Kapelan Lasek był zaangażowany w działalność konspiracyjną, w związku z czym często przebywał w Warszawie (był zresztą namawiany przez siostry z Lasek, by nie stacjonował stale w Zakładzie, ze względu na zagrożenie, jakie niesła jego działalność konspiracyjna)²⁷². Na stałe wyjechał do stolicy niedługo po tym, jak w sierpniu 1942 r. został kapelanem Szarych Szeregów²⁷³. Na przełomie września i października 1942 r. zastąpił go ks. Stefan Wyszyński, który przybył do Lasek na prośbę księdza Władysława Kornilowicza²⁷⁴. Przyszły prymas już wcześniej zaangażował się w Dzieło Lasek; w latach 1939–1942 ukrywał się przed Niemcami m.in. w Żuławie i Kozłowie, gdzie prowadził zajęcia dla niewidomych dzieci, które po wybuchu wojny nie powróciły w rejony Kampinosu²⁷⁵. W Łaskach pozostał do końca wojny, służąc miejscowej ludności i żołnierzom konspiracji (sam wstąpił do AK wiosną 1944 r., przyjmując pseudonim „Radwan III”)²⁷⁶. Zachowane wspomnienia ludzi, którzy byli związani z Zakładem w okresie okupacji, kreują obraz przyszłego prymasa jako człowieka wielkiego formatu, który skutecznie potrafił – swoją postawą, prowadząc modlitwy i dyskusje teologiczne – wspierać duchowo mieszkańców okolicznych wsi, żołnierzy podziemia, siostry i niewidomych²⁷⁷. Niewątpliwie było to istotne w trudnych i niepewnych czasach okupacji hitlerowskiej.

W konspiracji działał Antoni Marylski, którego aktywność świadczy nie tylko o jego postawie moralnej, ale również dodatkowo potwierdza, że Łaski były istotnym miejscem na mapie konspiracyjnej Polski. Marylski powrócił do Lasek w połowie października 1939 r. z Żułowa, gdzie opiekował się niewidomymi i gdzie trafił, wracając z Wołynia po agresji Związku Sowieckiego na Polskę²⁷⁸. Będąc jedną z głównych osób zarządzających Zakładem²⁷⁹, wielokrotnie pomagał żołnierzom ZWZ-AK,

²⁷⁰ Konkretnie w latach 1922–1924 i 1932–1934. Zob. M. Gontarz, *Ksiądz Jan Zieja, Sługa Ewangelii* [w:] *Znani i nieznani...*, t. 2, s. 206.

²⁷¹ Ks. Jan Zieja, *Życie Ewangelii*, oprac. J. Moskwa, Kraków 2011, s. 144–145.

²⁷² Tamże, s. 145–146.

²⁷³ Kryptonim konspiracyjnego Związku Harcerstwa Polskiego.

²⁷⁴ R. Łatka, P. Skibiński, *Stefan Wyszyński* [w:] *Słownik Biograficzny Polskiego Kościoła Społecznego*, t. 1, Warszawa 2020, s. 468.

²⁷⁵ E.K. Czaczkowska, *Kardynał...*, s. 64–67.

²⁷⁶ Tamże, s. 68.

²⁷⁷ Por. A. Gościmska, R. Kamiński, *Łaski w czasie...*, s. 58–60; J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 108.

²⁷⁸ J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 167–168.

²⁷⁹ Marylski już niedługo po swoim powrocie zorganizował prowizoryczny remont budyn-

np. użyczając koni oraz wozów. Odbывał także spotkania z dowodzącym VIII Rejonem „Szymonem”²⁸⁰. Najciekawszym przykładem aktywności Marylskiego w trakcie II wojny światowej był jego udział w działaniach Polskiego Związku Zachodniego. Organizacja ta, powstała jeszcze przed wojną i reaktywowana w 1942 r. z inicjatywy Stefana Szwedowskiego²⁸¹ i Delegata Rządu RP na Kraj Cyryła Ratajskiego²⁸², zajmowała się opieką nad Polakami wysyłanymi na przymusowe roboty do III Rzeszy. Marylski został zaangażowany do tej organizacji (funkcjonującej pod kryptonimami „Zachód”, „Studnia”, „Kopalnia”)²⁸³ w 1942 r. przez Stefana Szwedowskiego, z którym znali się jeszcze z czasów szkolnych. „Kierownik organizacyjny” Zakładu w Laskach stanął na czele Wydziału Duszpasterskiego PZZ krypt. „Kaplica” i zajął się poszukiwaniem osób chętnych do dobrowolnego zgłoszenia się do pracy w Niemczech, w celu pomocy duchowej bądź duszpasterskiej przebywającym tam przymusowo Polakom²⁸⁴. Marylskiemu udało się namówić do takiego wyjazdu ponad trzydzieści osób

ków częściowo zniszczonych w trakcie kampanii wrześniowej. Później organizował także opiekę nad niewidomymi. Zob. A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 42–43.

²⁸⁰ J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 170.

²⁸¹ Stefan Szwedowski (1891–1973) – polski działacz polityczno-społeczny. W młodości działacz Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, w okresie I wojny światowej m.in. żołnierz Legionów Polskich. Uczestnik III powstania śląskiego, jeden ze współzałożycieli Związku Obrony Kresów Zachodnich w 1922 r. (który w 1934 r. zmienił nazwę na Polski Związek Zachodni). W okresie II Rzeczypospolitej działacz ugrupowań syndykalistycznych i związków zawodowych. W czasie II wojny światowej zaangażowany w konspirację, od 1941 r. kierownik Związku Syndykalistów Polskich. Współtwórca konspiracyjnego Polskiego Związku Zachodniego. Jeden z czołowych działaczy Centralnego Komitetu Ludowego (władzy wykonawczej koalicji partii lewicowych niezwiązanych z komunistami z PPR oraz z PPS-WRN), walczący w powstaniu warszawskim. Po wojnie zaprzestał działalności politycznej, pracując m.in. w radiu i współpracując z redakcją *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej* PWN.

²⁸² Cyryl Ratajski (1875–1942) – polski polityk. Po ukończeniu studiów prawniczych w Berlinie założył kancelarię adwokacką w Raciborzu. Był aktywnym uczestnikiem polskiego życia społecznego w zaborze pruskim, związanym ze środowiskami endeckimi. W latach 1922–1934 był prezydentem Poznania, z przerwą na lata 1924–1925, kiedy to pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych w rządzie Władysława Grabskiego. W połowie lat 30. związał się z antysanacyjnym Frontem Morges. W trakcie kampanii wrześniowej na krótko został ponownie wybrany, wobec ucieczki dotychczasowych władz, na prezydenta Poznania, zaś później przeniósł się do Warszawy. W latach 1940–1942 był Delegatem Rządu RP na Kraj. Zmarł kilka miesięcy po ustąpieniu z tej funkcji w wyniku choroby.

²⁸³ Zob. T. Latos, *Szwedowski Stefan* [w:] PSB, t. 49, Kraków 2013–2014, s. 471.

²⁸⁴ J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 172–173.

(w tym np. Natalię Tułasiewicz²⁸⁵, która była pierwszą ochotniczką)²⁸⁶, a jedną z osób, które pojechały do Niemiec z własnej inicjatywy, był ks. Jan Zieja²⁸⁷. Marylski, ps. „Ostoja” (od, notabene, swojego rodzinnego herbu), w związku ze swoją działalnością często wyjeżdżał z Lasek oraz był wielokrotnie poszukiwany przez Niemców²⁸⁸.

Konspiracja to jednak tylko część ówczesnej rzeczywistości, obok której toczyło się „zwykłe” życie pod okupacją. Życie w Laskach – tak jak i w innych wsiach Generalnego Gubernatorstwa – nie należało do łatwych, ze względu na eksploatację polskiego rolnictwa przez Niemców. Niemcy praktycznie już od początku okupacji grabili polskie gospodarstwa (nie tylko ziemiańskie) na potrzeby swojej armii, zaś od 1940 r. regularnie pobierali kontyngenty (tj. obowiązkowe dostawy) w postaci płodów rolnych i pogłowia hodowanego w gospodarstwach²⁸⁹. Choć powszechnym zjawiskiem były szmugiel żywności do miast i czarnorynkowy handel, okupanci grozili surowymi karami za tę działalność²⁹⁰. W późniejszym okresie zakazano również uboju rytualnego oraz wprowadzano stan wyjątkowy na okres zniw²⁹¹.

O tym, że niemiecka polityka rolna była istotnym obciążeniem (tak ekonomicznym, jak i, ze względu na wysokie kary, psychicznym) świadczą mogą relacje dotyczące zaopatrzenia i sytuacji materialnej Zakładu w okresie okupacji. Tak zwany *Blindenanstalt* w okresie okupacji wciąż opiekował się wychowankami, których w liczebność – po zamknię-

²⁸⁵ Natalia Tułasiewicz (1906–1945) – polska nauczycielka i męczenniczka. Absolwentka filologii polskiej na Uniwersytecie Poznańskim, w latach 30. nauczycielka w poznańskich szkołach. W 1939 r. wysiedlona wraz z rodziną do Krakowa, w 1943 r., w związku z działalnością „Kaplicy”, wyjechała do pracy do Hanoweru. Organizowała tam pomoc duchową i wyjścia do kościoła dla Polaków. Zdekonspirowana przez Niemców w 1944 r. Po aresztowaniu i dotkliwych przesłuchaniach została wysłana do KL Ravensbrück, gdzie zmarła w marcu 1945 r.). W 1999 r. beatyfikowana przez Jana Pawła II.

²⁸⁶ J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 174.

²⁸⁷ Zieja wyjechał najpierw, w 1944 r., do Prus Wschodnich, zaś później – w związku z wycofywaniem się Niemców – wyjechał na teren dzisiejszej Meklemburgii-Pomorza Przedniego. Jako ksiądz, gdy miał taką możliwość, prowadził dla Polaków msze. Zob. Ks. Jan Zieja..., s. 177–185.

²⁸⁸ J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 100–102.

²⁸⁹ Zob. np. K. Przybyś, *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939–1945: zachowania i postawy polityczne na terenach Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1983, s. 51–54.

²⁹⁰ Tzn. także konfiskatą gospodarstwa, wysyłką do obozu koncentracyjnego czy karą śmierci. Zob. np. J. Gapys, *Niemiecka polityka gospodarcza wobec ziemiaństwa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2020, nr 1, s. 107.

²⁹¹ P. Matusak, K. Zwoliński, *Puszcza Kampinoska 1939–1945 [w:] Kampinoski Park Narodowy*, t. 3, cz. 2, red. P. Matusak, Izabelin 2005, s. 209.

ciu szpitala w 1940 r. – wynosiła około 90 osób²⁹². Początkowo utrzymywał się z kwest darowanych m.in. przez mieszkańców okolicznych miejscowości, ale z czasem zaczęły być one niewystarczające. Należy mieć na uwadze, że w tym okresie w Laskach nie było już większych gospodarstw ziemiańskich (jako że w okresie międzywojennym doszło do podziału dóbr Antoniego Daszewskiego pomiędzy jego dzieci, które w latach II wojny światowej nie mieszkaly we wsi)²⁹³. W związku z tym, dla miejscowych gospodarzy restrykcje niemieckie były bardziej uciążliwe, a – z drugiej strony – gospodarstwa te nie były obiektem większego zainteresowania ze strony Niemców, którzy – na rzecz swojej gospodarki wojennej – nierzadko podejmowali działania modernizacyjne w niektórych gospodarstwach ziemiańskich na terenie Generalnego Gubernatorstwa²⁹⁴.

A zatem, nawet mając na uwadze dość częstą praktykę sabotażu i fałszowania statystyk gospodarczych, co było pewną formą oporu ze strony rolników²⁹⁵, Zakład musiał zdać się na pomoc z zewnątrz. Ośrodek ten zawdzięcza wiele kontaktom matki Czackiej z czasów II Rzeczypospolitej oraz odwadze swoich pracowników i służących tu sióstr, którzy regularnie wyjeżdżali w inne rejony Generalnego Gubernatorstwa w celu zebrania żywności koniecznej do wyżywienia tutejszej społeczności. I tak np. siostry Joanna Lossow²⁹⁶ i Odylla Czarlińska jeździły na kwesty m.in. na Lubelszczyznę oraz w okolice Kielc i Sandomierza²⁹⁷. Zakład utrzymywał się także z produkcji szczotek, które powstawały w warsztatach szczotkarskich; ich produkcja była bowiem narzucona Zakładowi przez armię niemiecką²⁹⁸.

²⁹² Z czego 60 osób było niewidomymi sprowadzonymi z różnych części GG, zaś grupa ok. 30 osób została sprowadzona do Lasek przez Radę Główną Opiekuńczą (polską organizację charytatywną powołaną za zgodą władz okupacyjnych). Por. A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 46; J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 97; J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 169.

²⁹³ Daszewski zmarł w 1942 r. w Warszawie, będąc wówczas pod opieką swojej córki, Wandy Daszewskiej.

²⁹⁴ Niemcy liczyli bowiem, że modernizacja tych majątków wspomogę ich gospodarkę wojenną, w związku z czym ich właściciele mieli większe możliwości kredytowe oraz trafiało tam więcej produktów przemysłowych. Zob. więcej J. Gapys, *Niemiecka polityka...*, s. 99–106.

²⁹⁵ P. Matusak, K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 207.

²⁹⁶ Halina Lossow (s. Joanna, 1908–2005) – polska zakonnica, Franciszka Służebnica Krzyża. Związana z Dzielę Lasek od początku lat 30. XX w., do zakonu wstąpiła w 1933 r., dwa lata po studiach z filologii francuskiej. W późniejszym okresie studiowała teologię. W Dzielę pełniła m.in. funkcję przełożonej domu zakonnego w Żułowiu. W okresie PRL zajęła się naukowo zagadnieniami ekumenizmu, m.in. w latach 1974–1995 wchodziła w skład Komisji Episkopatu Polski ds. Ekumenizmu.

²⁹⁷ Por. A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 44–45; J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 97.

²⁹⁸ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 47.

Wreszcie należy wspomnieć o ogólnym stosunku mieszkańców wsi do rzeczywistości wojennej i podziemia niepodległościowego. O tym, że miejscowa ludność była przychylnie nastawiona do działań konspiracyjnych świadczy nie tylko fakt, że pomagała w funkcjonowaniu Zakładu, przechowywała poszukiwanych przez Niemców żołnierzy AK czy informowała o takich poszukiwaniach (dzięki czemu od aresztowania uchronił się Marylski)²⁹⁹. W okresie okupacji doszło do wydarzenia, które miało wprawdzie charakter symboliczny, ale oddaje jednocześnie ducha ogólnego, społecznego nastawienia do walki z okupantem. 24 czerwca 1944 r. pięciu żołnierzy 5. Kompanii VIII Rejonu wpadło w niemiecką zasadzkę i zostali zastrzeleni w Sierakowie (jednym z nich był Marian Grobelny ps. „Macher” – dowódca dywersji w sztabie VIII Rejonu i jeden z inicjatorów konspiracji w Laskach)³⁰⁰. Ich ciała, zostawione przez Niemców na drodze, zostały najpierw obłożone kwiatami przez mieszkańców Sierakowa, a następnie – pod osłoną nocy – sprowadzone przez żołnierzy 1. Kompanii pod dowództwem „Zetesa” do Lasek. Poległych pochowano na cmentarzu wojskowym, a sam pogrzeb zgromadził mieszkańców okolicznych miejscowości, nawet tych niezwiązanych z konspiracją³⁰¹.

W latach 1943–1944 – a więc po powstaniu posterunku żandarmów w Zaborowie, zaczęła się aktywizować, według relacji Krzyczkowskiego, grupa miejscowych kolaborantów i volksdeutsche, którzy donosili na ukrywających się Żydów oraz żołnierzy organizacji konspiracyjnych. I tak na przykład w 1943 r. w Laskach z inspiracji jednego z granatowych policjantów³⁰² działających w regionie, Niemcy zamordowali Żydówkę nazwiskiem Beni – nauczycielkę z Warszawy, która ukrywała się w domu Zielewiczów, mieszkańców wsi i która nie była w stanie zapłacić szantażującym ją żandarmom³⁰³. Szpicle i konfidenti byli zwalczani przez konspiracyjne oddziały dywersyjne (do jednych z pierwszych takich akcji, skutkującej poturbowaniem donosiciela z Izabelina, doszło w Laskach w marcu 1943 r.)³⁰⁴. Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że wśród mieszkańców samych Lasek nie było prawdopodobnie donosicieli (gdyż

²⁹⁹ Sugeruje to m.in. relacja Alicji Gościńskiej, która jesienią roku 1942 lub 1943 wyjechała, na nagłą prośbę Marylskiego, towarzyszyć mu w drodze do Warszawy. Później okazało się, że Marylski otrzymał informację, że był szukany przez Niemców we wsi. Zob. J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 171–172.

³⁰⁰ Tamże, s. 51.

³⁰¹ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 155–157.

³⁰² Czyli funkcjonariuszy Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa – formacji policyjnej utworzonej w 1939 r., całkowicie podległej niemieckiej *Ordnungspolizei*.

³⁰³ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 83.

³⁰⁴ Tamże, s. 79.

o żadnych nie wspominają opracowania i wspomnienia z epoki), a z kolei Niemców – osiedlających się w nieruchomościach skonfiskowanych w wielu wsiach Generalnego Gubernatorstwa – było tu niewiele (choć istniały wyjątki, np. Dziekanów Niemiecki)³⁰⁵.

Ostatnie miesiące okupacji. Od powstania warszawskiego do „wyzwolenia”

Głównym celem działalności konspiracyjnej, prowadzonej na terenie Puszczy Kampinoskiej od początku okupacji niemieckiej, było gromadzenie broni oraz szkolenie żołnierzy podziemia, którzy mieli wziąć udział w powstaniu przeciwko okupantowi. Jak wspomniano, zadaniem podziemnych struktur operujących na terenie VIII Rejonu było zajęcie lotniska bielańskiego i osłanianie Warszawy od strony północno-zachodniej. Pierwsze, ogólne wytyczne w tej sprawie dowódca rejonu – „Szymon” – otrzymał pod koniec 1942 r.³⁰⁶ i od tego czasu konspiracja w Kampinosie prowadziła stałe działania wywiadowcze i planowanie przyszłych operacji. W drugiej połowie lipca 1944 r., stan oddziałów zbrojnych w VIII Rejonie liczył ok. 1300 osób³⁰⁷. Na kilka dni przed wybuchem powstania zostały one dodatkowo wsparte przez ponad 800 żołnierzy Zgrupowania Stołpeckiego Okręgu Nowogródzkiego AK³⁰⁸, które przybyło do Dziekanowa z Puszczy Nalibockiej na Kresach i zostało podporządkowane „Szymonowi”³⁰⁹. Jego dowódca, porucznik Adolf Pilch ps. „Dolina”³¹⁰, został

³⁰⁵ Niemcy nie pobudowali też we wsi żadnych obiektów. W wykazie domów bezpiecznych, pożydowskich i poniemieckich na terenie gminy Młociny z 1946 r. nie znalazł się żaden budynek z Lasek. Zob. AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 28.

³⁰⁶ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 66–67.

³⁰⁷ P. Matusak, K. Zwoliński, *Puszcza Kampinoska...*, s. 303–304.

³⁰⁸ Zgrupowanie Stołpeckie (nazywane także Zgrupowaniem Stołpecko-Nalibockim) – zgrupowanie Armii Krajowej, które powstało w czerwcu 1943 r. i prowadziło działalność partyzancką na terenie Puszczy Nalibockiej (na terenie Okręgu Nowogródzkiego AK – dzisiejsza Białoruś, na zachód o Mińsk). Zgrupowanie toczyło w latach 1943–1944 walki najpierw przeciwko Niemcom, a później – w związku z rozbrojeniem zgrupowania dokonany przez partyzantkę sowiecką – z Sowietami. W celu walki z partyzantką sowiecką, Adolf Pilch – dowódca zgrupowania – zgodził się na zawieszenie broni z Niemcami. W wyniku ofensywy sowieckiej Zgrupowanie Stołpeckie rozpoczęło – w porozumieniu z Niemcami – marsz na zachód, trafiając do Kampinosu. Zob. S. Nowak, *Adolf Pilch „Góra”, „Dolina”*, Warszawa 2021, s. 9–18.

³⁰⁹ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 161–168.

³¹⁰ Adolf Pilch ps. „Góra”, „Dolina” (1914–2000) – polski wojskowy, cichociemny. Po wybuchu II wojny światowej przedostał się do Francji przez Węgry, Rumunię i Jugosławię. Brał udział w kampanii francuskiej, po której trafił do Wielkiej Brytanii. W lutym 1943 r. został zrzucony przez aliantów w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego. Po krótkim poby-

zastępcą dowódcy rejonu. Stan uzbrojenia oddziałów podległych Krzyczkowskiemu był niewystarczający: dla przykładu 1. Kompania „Zetesa” (licząca wówczas 173 żołnierzy) miała do swojej dyspozycji broń palną (karabiny bojowe, pistolety) wyłącznie dla mniej więcej połowy żołnierzy³¹¹. Niewystarczające uzbrojenie żołnierzy tej jednostki było częściowo związane m.in. z przejściem broni schowanej w leśniczówce w Opaleńcu w styczniu 1944 r.³¹², jednakże stan ten był normą w całym regionie.

Koncentracja polskich oddziałów zbrojnych w Puszczy Kampinoskiej miała miejsce jeszcze kilka dni przed wyznaczeniem w Warszawie godziny „W” (to jest przed 31 lipca 1944 r.)³¹³. W związku z ulokowaniem przez „Szymona” oddziałów stołpeckich w rejonie Wiersz i Truskawia (i w związku z tym, że dowódca VIII Rejonu początkowo był niepewny co do rzeczywistych zamiarów grupy Pilcha), 28 lipca zmobilizowana została część oddziałów Rejonu³¹⁴. Skutkowało to pierwszymi, drobnymi potyczkami polskich żołnierzy z niemieckimi patrolami. Do pierwszej z nich doszło w Laskach 29 lipca, kiedy to AK-owcy zabili dwóch Niemców; do podobnych walk doszło w Aleksandrowie i Wólce Węglowej³¹⁵. Dowództwo VIII Rejonu otrzymało informację o godzinie „W” dopiero mniej więcej dwie godziny przed wybuchem powstania w Warszawie³¹⁶.

Zgodnie z opracowanym wcześniej planem, w momencie wybuchu powstania oddziały podległe „Szymonowi” podjęły próbę zajęcia lotniska bielańskiego. Dwukrotne próby zajęcia tego terenu, które miały miejsce 1 i 2 sierpnia, zakończyły się jednak niepowodzeniem³¹⁷. W drugim ataku na lotnisko bielańskie poważnie ranny został dowódca Rejonu, który trafił do szpitala w Laskach, skąd – przez kilka dni – kierował działaniami wojennymi w Kampinosie³¹⁸. Do 8 sierpnia wojska powstańcze kon-

cie wyjechał do Stołpc, gdzie był oficerem w tamtejszym zgrupowaniu AK. Stał na jego czele pod koniec 1943 r. W lipcu 1944 r. dotarł ze swoimi żołnierzami do Puszczy Kampinoskiej. Po trafieniu Krzyczkowskiego do szpitala w Laskach, Pilch w sierpniu 1944 r. dowodził Grupą „Kampinos”. Kontynuował walkę z Niemcami także po rozpadzie tej formacji we wrześniu 1944 r., w wyniku przegranej bitwy pod Jaktorowem. W maju 1945 r. przedostał się do Wielkiej Brytanii. W latach 1978–1991 był przewodniczącym Koła AK Oddział w Londynie. Zmarł na emigracji.

³¹¹ P. Matusak, K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 303–304.

³¹² J.Z. Sawicki, *VII Obwód...*, s. 144.

³¹³ W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 706.

³¹⁴ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 167–168.

³¹⁵ Tamże, s. 169–170, 519.

³¹⁶ Tamże, s. 189.

³¹⁷ J. Zieliński, *Bielany. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2016, s. 119–120.

³¹⁸ Zob. J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 421; A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 74.

trolowały obszar centralnej i wschodniej Puszczy Kampinoskiej, wraz z miejscowościami znajdującymi się bezpośrednio przy jej lasach (w tym m.in. Izabelin, Truskaw i Laski). 7 sierpnia 1944 r. „Szymon” zarządził koncentrację oddziałów Rejonu na terenie samej Puszczy. Dołączyły do nich także oddziały AK spoza Kampinosu³¹⁹. Miejscowości przygraniczne znalazły się wówczas w swego rodzaju „pasie międzyfrontowym” – pomiędzy powstańcami z Puszczy i wojskami okupacyjnymi, które starały się uniemożliwić im dotarcie do Warszawy. Zgodnie z rozkazem, który dotarł do „Szymona” z Komendy Głównej AK³²⁰ 7 sierpnia, podległe mu oddziały zaczęły przygotowywać się do prób przedostania się do Warszawy, w celu wsparcia oddziałów walczących w powstaniu na terenie stolicy. Podejmowały one ponadto różne akcje sabotażowe na terenie szosy w kierunku Modlina. Zgodnie z tym rozkazem, wymarsz ok. 750 żołnierzy z Kampinosu do Warszawy nastąpił 15 sierpnia 1944 r. Kolejne odbyły się już pod dowództwem mjr Alfonsa Kotowskiego „Okonia”³²¹. Grupa „Kampinos” wysłała kilkuset powstańców do pomocy w walkach o Dworzec Gdański w Warszawie³²².

W drugiej połowie sierpnia 1944 r. Niemcy zaczęli inicjować walki zaczepne z Grupą „Kampinos”³²³. Mimo tego powstańcy w dalszym ciągu kontrolowali znaczną część tych terenów (zwanych niekiedy „Niepodległą Rzeczpospolitą Kampinoską”, z nieformalną stolicą we wsi Wiersze)³²⁴ i na przykład przejmowali zrzuty alianckie w rejonie Truskawia i Sierakowa³²⁵. Pierwotne próby wypędzenia żołnierzy polskich z Puszczy

³¹⁹ Zob. J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 265.

³²⁰ A dokładniej od ppłk Józefa Szostaka ps. „Filip”, szefa III oddziału operacyjnego KG AK. Zob. tamże.

³²¹ Alfons Kotowski ps. „Okon” (1899–1944) – oficer Wojska Polskiego. W okresie II Rzeczypospolitej rozwijał karierę wojskową (od 1922 r., dosłużył się stopnia kapitana), uczestniczył także w kampanii wrześniowej jako adiutant 201. Pułku Piechoty. W okresie okupacji w ZWZ/AK. W lipcu 1944 r. został dowódcą Batalionu „Pięść”, który uczestniczył w powstaniu warszawskim. Od 16 sierpnia był dowódcą Grupy „Kampinos”. Brał udział m.in. w walkach o Dworzec Gdański. We wrześniu 1944 r. podjął decyzję o wycofaniu się wojsk puszczańskich w rejon Gór Świętokrzyskich. Zginął w bitwie pod Jaktorowem 29 września 1944 r.

³²² Zob. J.Z. Sawicki, *VII Obwód...*, s. 252–253; J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 289–312.

³²³ P. Matusak, K. Zwoliński, *Puszcza Kampinoska...*, s. 328–329.

³²⁴ Zob. np. W. Grzybowski, *Zgrupowanie Stołpecko-Nalibockie AK, pułk Palmiry-Młociny i „Grupa Kampinos” w Powstaniu Warszawskim*, „Przegląd Pruszkowski” 2015, nr 1, s. 81.

³²⁵ W okresie powstania warszawskiego w Kampinosie miało miejsce ponad 20 alianckich zrzutów. Por. np. J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 271–272; J. Koszada, „Grupa Kampinos”..., s. 30.

i przejęcia kontroli nad jej głównymi szlakami komunikacyjnymi, podjęte przez Niemców na tym terenie, nie przyniosły skutku. Batalion „Jerzyków” pod dowództwem kpt. Jerzego Strzałkowskiego bronił swoich pozycji na terenie Pociechy aż do nocy z 2 na 3 września 1944 r., kiedy oddziały pod dowództwem por. „Doliny” przeprowadziły udany atak na Truskaw, rozbijając całkowicie stacjonujące tam siły³²⁶. Powstańcy opuścili puszcę dopiero w końcu września. Wycofujące się oddziały Grupy „Kampinos” zostały rozbite 29 września 1944 r. w bitwie pod Jaktorowem, nieopodal Grodziska Mazowieckiego (w trakcie tej bitwy zginął m.in. major „Okoń”), choć część żołnierzy zdołała wyrwać się z okrążenia niemieckiego i toczyć walki w innych częściach kraju³²⁷.

Jest to skrótowny zarys przebiegu walk w tej części „Obroży” w sierpniu i wrześniu 1944 r. Podkreślić należy jednak, że Laski – choć do większych potyczek w tym czasie tu nie doszło – były istotnym miejscem na mapie powstańczej. Wszystko za sprawą szpitala powstańczego, który zaczął działać wraz z wybuchem powstania warszawskiego i który działał zasadniczo aż do wywiezienia większości chorych przez Niemców, co miało miejsce w listopadzie 1944 r.

Szpital na terenie Zakładu był przygotowywany jeszcze przed wybuchem powstania i już 1 sierpnia znajdowały się tam łóżka i inne wyposażenie medyczne, umożliwiające przyjęcie siedemdziesięciu rannych³²⁸. Z chwilą wybuchu powstania komendantem szpitala został, zgodnie z wcześniejszymi planami dowództwa VIII Rejonu, Kazimierz Cebertowicz. Doktor Cebertowicz był związany z Laskami jeszcze przed wybuchem II wojny światowej: od 1936 r. przyjmował pacjentów w utworzonym w tej miejscowości ośrodku zdrowia³²⁹. Poza doktorem personel szpitalny w Laskach składał się z kilkunastu osób, m.in. miejscowych siostr, studentów medycyny, a nawet felczera – byłego żołnierza Armii Czerwonej³³⁰. Bardzo szybko okazało się, że zapotrzebowanie na opiekę nad rannymi było dużo większe niż pierwotnie zaplanowano. W czasie trwania powstania warszawskiego w Laskach leżeli tu żołnierze pol-

³²⁶ Por. A. Pilch, *Partyzanci trzech puszczy*, Kraków 2013, s. 222–231; AAN, Akta Józefa Krzyczkowskiego, 1, *Rozgromienie dwóch batalionów RONA w Truskawiu*, mps, b.p.

³²⁷ Na przykład grupa żołnierzy podległych Pilchowi „Dolinie” toczyła walki z Niemcami aż do stycznia 1945 r., do „wyzwolenia” przez Sowieców. Zob. S. Nowak, *Adolf Pilch...*, s. 32.

³²⁸ AAN, KIK, 13.2/541, *Dzieje szpitala...*, s. 27.

³²⁹ S. Frankiewicz, *Siostra Katarzyna z Lasek [w:] Ludzie Lasek...*, s. 381.

³³⁰ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 71; AAN, Akta Józefa Krzyczkowskiego, 38, *Służba medyczna Grupy „Kampinos” w okresie Powstania Warszawskiego 1 VIII 1944 – 2 X 1944*, s.7.

scy, niemieccy, cywile, a nawet zbiegli z niewoli niemieckiej Sowietci³³¹. W związku z dynamicznym rozrostem szpitala w Laskach do pracy przy np. pielęgnowaniu rannych i innych drobnych czynnościach angażowano także wychowanków Zakładu³³². Miejskowe siostry oraz ks. Stefan Wyszynski, będący kapłanem AK, udzielali ponadto wsparcia duchowego rannym i umierającym³³³. We wspomnieniach i literaturze widoczny jest obraz szpitala w Laskach jako ośrodka dobrze zorganizowanego, którego kadra była bardzo zaangażowana w pomoc kurującym się tam rannym³³⁴. Ośrodek był najlepiej zorganizowanym – i w zasadzie jedynym profesjonalnym – szpitalem w tej części Kampinosu, znanym wśród żołnierzy³³⁵. W ciągu trzech miesięcy istnienia szpitala przewinęło się przez niego wiele osób, z których nie wszyscy zostali na dłuższe leczenie; przez Laski udawały na zachód grupy ludności cywilnej uciekającej z objętych walką terenów, liczące nawet kilkaset osób dziennie³³⁶. W związku z całą tą zawieruchą, zapasy leków i sytuacja żywnościowa zaczęła się zauważalnie pogarszać już od połowy sierpnia i konieczna była kwesta żywności organizowana przez miejscowe franciszkanki.

Szpital polowy w Laskach nie istniał jednak w próżni, a na terenie związanym bezpośrednio z trwającym powstaniem warszawskim i walkami w Puszczy Kampinoskiej. Wieś została opanowana przez żołnierzy VIII Rejonu wraz z wybuchem powstania (1 sierpnia Laski zostały opuszczone przez niewielki oddział Niemców, który przybył dwa dni wcześniej

³³¹ Por. AAN, KIK, 13.2/541, *Dzieje szpitala...*, s. 32; A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 80–81.

³³² A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 70–71; E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 86.

³³³ Przyszły prymas udzielał także okazjonalnie (jak zresztą i okoliczna ludność) pomocy rannym ludziom, znajdującym w okolicznych lasach. Znana jest opowieść, kiedy Wyszynski napotkawszy kobietę, której pocisk artyleryjski niewiele wcześniej urwał nogę, urwał fragment sutanny by zatamować krwotok i zaniósł ją do zakładowego szpitala. Zob. J. Krasieński, *Cisi bohaterowie wojny i Powstania Warszawskiego: refleksje nad ludzkimi losami*, „Saeculum Christianum: Pismo Historyczno-Społeczne” 2006, nr 1, s. 116.

³³⁴ Na przykład Stefan Wyszynski wyrażał podziw wobec postawy dr. Cebertowicza, który umiał „dwie doby stać na nogach przy stole operacyjnym, gdy przynoszono jednego po drugim rannego żołnierza”. Zob. S. Wyszynski, *Tym, którzy odeszli i tym, którzy przychodzą* [w:] *Ludzie Lasek...*, s. 289.

³³⁵ Co szczególnie ciekawe, sława Lasek miała dwie strony. Z jednej Zakład był znany jako najlepszy tego typu obiekt w okolicy, z drugiej zaś leczono tam głównie ludzi ciężko rannych i źle rokujących. Z tego względu – oraz ze względu na kontrole przeprowadzane przez Niemców – niektórzy wzbraniali się przed wysłaniem ich do szpitala zakładowego. Zob. J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 418–419.

³³⁶ Bratanica matki Czackiej twierdziła, że w Laskach codziennie żywność otrzymywało siedmiuset osób. Zob. E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 86.

na teren Zakładu)³³⁷ i przez ten czas szpital funkcjonował w sposób całkowicie niezakłócony. Co więcej, od 3 sierpnia w szpitalu mieściło się dowództwo oddziałów kampinoskich, ze względu na to, że dowódca VIII Rejonu trafił tam ranny po walkach o lotnisko bielańskie³³⁸. Jak wspomniano, z czasem powstańcy wycofali się z okolicznych wsi w głąb Puszczy Kampinoskiej. Tym samym Laski znalazły się pomiędzy żołnierzami polskimi stacjonującymi w głębi Puszczy, a wojskami niemieckimi, zaciśkającymi pierścień wokół Warszawy. Z czasem stan ten zaczął skutkować coraz częstszymi kontrolami ze strony okupanta, których celem było m.in. wyszukiwanie rannych powstańców.

Nie jest to jednak obraz pełny, gdyż poza Niemcami na tym terenie stacjonowały też oddziały składające się z żołnierzy innych narodowości. Na przełomie drugiej i trzeciej dekady września, nieopodal Lasek (dokładniej koło Mościsk i Klaudyna)³³⁹ stacjonowali Węgrzy, mający wzmacniać niemiecki pierścień wokół stolicy. Były to wojska II Korpusu Rezerwowego, podporządkowanego Wehrmachtowi, którym dowodził generał Béla Lengyel³⁴⁰. Korpus ten trafił w okolice Warszawy na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. i w momencie stacjonowania nieopodal Kampinosu służyć miał blokowaniu drogi Polakom chcącym udzielić pomocy Warszawie. Tak się jednak nie stało, ponieważ Węgrzy – mimo że byli wówczas sojusznikami III Rzeszy – żywili wobec Polaków ciepłe uczucia wynikające z głębokich tradycji historycznych³⁴¹ i poparte innymi aktami sympatii z ostatnich lat³⁴². Stacjonujący w regionie żołnierze

³³⁷ Sugeruje to dziennik pisany przez Janinę Krauze, mieszkającą w Laskach żonę pracownika Zakładu. Zob. A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 75.

³³⁸ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 421; J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 105.

³³⁹ J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 105–106.

³⁴⁰ Béla Lengyel (1897–1988) – węgierski wojskowy. W latach 30. pełnił funkcję attaché wojskowego w ambasadzie Królestwa Węgier w Polsce, był związany z Polską także ze względu na polskie korzenie (notabene nazwisko, które przyjęła jego rodzina – Lengyel – oznacza po węgiersku „Polak”). Od sierpnia do października 1944 r. stał na czele II Korpusu Rezerwowego, stacjonującego na okupowanych ziemiach polskich. Po II wojnie światowej, w obawie przed prześladowaniami ze strony reżimu komunistycznego, udał się na emigrację do Austrii.

³⁴¹ Związanych np. z pomocą okazaną Węgrom przez Polaków w trakcie powstania węgierskiego z 1848 r. Na wynoszoną przez Węgrów (m.in. ze szkoły) przyjaźń polsko-węgierską miał się powoływać gen. Lengyel w rozmowach z Niemcami. Zob. M. Ostoja-Mitkiewicz, „Wojna jest grzechem”. *Przykłady braterstwa polsko-węgierskiego w okresie II wojny światowej*, Warszawa 2001, s. 40.

³⁴² Jako przykłady można tu wskazać odmowę udziału w agresji przeciw Polsce ze strony Węgier (której symbolem stał się premier tego kraju, Pál Teleki) oraz organizację polskich szkół dla dzieci żołnierzy internowanych po przekroczeniu granicy węgierskiej w 1939 r. Zob. R.K. Nowak, *Przyjaciel Polaków – Pál Teleki (1879–1941): zarys biografii*, Jastrzębie-Zdrój 2009, s. 188–192; K. Śliwak, *Powstanie placówek edukacyjnych*

węgierscy umożliwiali swobodne przejście podążającym do Warszawy Polakom (dla przykładu: 780 żołnierzy pod wodzą mjr. „Okonia” przechodziło 19 sierpnia przez Łaski i pobliskie posterunki węgierskie, podążając na miejsce walk o Dworzec Gdański)³⁴³. Co więcej, Węgrzy nawiązali kontakt z polską konspiracją i to zarówno z „Szymonem”³⁴⁴, jak i z Delegatem Rządu RP na Kraj Jankowskim³⁴⁵. Zarówno Węgrzy jak i Polacy mieli interes w utrzymywaniu tych relacji: Polacy oczekiwali wsparcia militarnego od Węgrów, zaś Węgrzy starali się poprzez Polaków nawiązać kontakt z aliantami zachodnimi. Rozmowy te co prawda nie przyniosły większych rezultatów³⁴⁶, ale wojska węgierskie nie były wobec strony polskiej nieprzychylnie. Węgrzy pozostali w pewien sposób neutralni; zgodnie z instrukcjami, które generał Lengyel otrzymał od rządzącego Węgrami regenta Horthy’ego³⁴⁷.

O stosunku żołnierzy węgierskich do Polaków świadczą dwa wydarzenia związane bezpośrednio z Łaskami. Po pierwsze, Węgrzy dostarczyli szpitalowi zakładowemu leki, których zapas w połowie sierpnia zaczął się wyczerpywać³⁴⁸. Po drugie, 20 sierpnia 1944 r. do Zakładu przybyła węgierska orkiestra, która pod budynkiem szpitala grała polski hymn i pieśni wojskowe, co zostało przyjęte przez przebywających

w *Balatonzamárdi i Balatonboglár na Węgrzech*, „Meritum – Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie” 2016, z. 8, s. 273–284.

³⁴³ P. Matusak, K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 321.

³⁴⁴ List do stacjonującego nieopodal Łasek węgierskiego oficera został wysłany przez „Szymona” 19 sierpnia 1944 r. Rozmowy były także prowadzone przez Ilonę Csáky, węgierskiego pochodzenia wychowankę zakładu. Zob. J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 321–323.

³⁴⁵ Jan Stanisław Jankowski (1882–1953) – polski polityk. W młodości związany z ZMP „Zet” i Ligą Narodową. W okresie I wojny światowej był m.in. członkiem Centralnego Komitetu Narodowego w Warszawie. W 1921 r. był ministrem pracy i opieki społecznej w rządzie Wincentego Witosa. Od początku okupacji zajmował się opieką społeczną, a w latach 1943–1945 był Delegatem Rządu RP na Kraj. W 1945 r. został aresztowany przez NKWD i skazany na 8 lat więzienia w tzw. procesie szesnastu w Moskwie. Zmarł w ZSRS przed końcem odbywanej kary.

³⁴⁶ Między innymi ze względu na brak gwarancji, jakie Węgrzy – jako dotychczasowi sojusznicy Niemiec – mieliby otrzymać od władz sowieckich. Zob. więcej M. Ostoja-Mitkiewicz, „*Wojna jest grzechem*”..., s. 37–39.

³⁴⁷ Horthy miał powiedzieć: „Nie mamy czego w Warszawie szukać. Polacy są naszymi przyjaciółmi, Niemcy towarzyszami broni. Nie wolno nam dać się wciągnąć w ich spór”. Zob. M. Zima-Marjańska, *Béla Lengyel (1897–1988). Węgierski generał a Powstanie Warszawskie*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/106209,Bla-Lengyel-1897-1988-Wegierski-general-a-Powstanie-Warszawskie.html> [dostęp: 18.07.2024 r.].

³⁴⁸ Por. A. Gościńska, R. Kamiński, *Łaski w czasie...*, s. 73; AAN, Akta Józefa Krzyczkowskiego, 43, *Co robili Łaski w czasie Powstania Warszawskiego*, s. 1–4;

tu Polaków z entuzjazmem³⁴⁹. Warto podkreślić także, że Węgrzy, wycofując się z okupowanej Polski jesienią 1944 r., ewakuowali ukrywających się przed Niemcami Polaków i Żydów³⁵⁰. Na marginesie warto dodać, że w geście wdzięczności za postawę Węgrów w czasie powstania warszawskiego, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa ufundowała tablicę pamiątkową. Ceremonia jej odsłonięcia na terenie Zakładu w Lasach odbyła się 26 października 2005 roku³⁵¹.

Węgrzy zostali jednak szybko – w związku z uzasadnionymi obawami Niemców co do lojalności swoich sojuszników – wycofani z terenu Kampinosu i pod koniec sierpnia do Lasek i okolicznych wsi przyjechali żołnierze Rosyjskiej Wyzwoleńczej Armii Ludowej (RONA)³⁵². Oddziały te, wycofane z Warszawy m.in. ze względu na szczególne okrucieństwo wobec mieszkańców stolicy, zostały skierowane do Kampinosu pod koniec sierpnia (dla przykładu: Sieraków i Truskaw zostały przez nie zajęte 29 i 30 sierpnia)³⁵³. Ich liczebność była szacowana przez Polaków na około dwa tysiące ludzi³⁵⁴. Przez kilka tygodni toczyli oni walki z partyzantami w różnych częściach Kampinosu³⁵⁵. „Własowcy”, jak potocznie (i niepoprawnie)³⁵⁶ nazywano żołnierzy RONA, byli postrachem miejscowej ludności ze względu na swoją agresywność i nieobliczalność. Obrazują to dość dobrze wspomnienia Alicji Gościmskiej, która opisywała ich jako „bandy działające pod wpływem impulsu, nierzadko w stanie nietrzeźwym”. Mieli oni np. „strzelać z granatników na oślep w las, partyzantom na postrach”³⁵⁷. Obrona ludności zagrożonej bestialstwem żołnierzy RONA była jednym z celów walk pod Truskawiem i Marianowem na początku września 1944 r.

³⁴⁹ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 323–324; J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 106.

³⁵⁰ M. Ostoja-Mitkiewicz, „*Wojna jest grzechem*”..., s. 47.

³⁵¹ AAN, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 3318, Program uroczystości odsłonięcia tablicy pamiątkowej, jesień 2005, k. 35–36.

³⁵² Czyli powołanej pod koniec 1941 r. rosyjskiej kolaboracyjnej formacji wojskowej, wcielonej później do Waffen-SS, odpowiedzialnej za liczne zbrodnie i wyjątkowe okrucieństwo, okazane m.in. w trakcie pacyfikacji powstania warszawskiego. Zob. M. Barej, *Geneza i przegląd rosyjskich formacji wojskowych w służbie III Rzeszy w czasie wojny niemiecko-sowieckiej 1941–1945*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2023, t. 21, s. 125–128.

³⁵³ J.Z. Sawicki, *VII Obwód...*, s. 264.

³⁵⁴ J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 343.

³⁵⁵ Zob. np. P. Matusak, K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska...*, s. 330–331.

³⁵⁶ Określenie to wzięło się od Andrieja Własowa (1901–1946), dowódcy Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej (ROA). Pomyłki te wynikały najpewniej z podobieństwa nazw obu formacji.

³⁵⁷ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 71.

Teren Zakładu nie był jednak miejscem pacyfikacji ze strony RONA; żołnierze tej formacji na ogół tam nie przychodzili, w związku z czym Laski stały się azylem dla m.in. kobiet uciekających przed zagrożeniem gwałtu³⁵⁸. Zofia Morawska po latach uzasadniała to „zabobonnym lękiem przed niewidomymi i zakonnicami”³⁵⁹.

Jak wspomniano, we wrześniu 1944 r. coraz częstsze zaczęły być niemieckie kontrole na terenie szpitala w Laskach oraz obławy w okolicznych miejscowościach. W połowie miesiąca – zgodnie z wewnętrznym raportem informacyjnym Grupy „Kampinos” – w okolicy wsi stacjonowała grupa około 30 niemieckich żandarmów³⁶⁰. Okupanci poszukiwali rannych powstańców warszawskich, w związku z czym personel Zakładu starał się ukrywać ich wśród rannych cywilów (np. pałac potajemnie mundury, ukrywając ich broń w lesie etc.)³⁶¹. Zadanie to było ułatwione o tyle, że – jak już podkreślono – przez Laski przechodziły setki osób potrzebujących opieki zdrowotnej oraz tymczasowego schronienia. Byli to nie tylko ranni powstańcy i cywile z Warszawy, ale także miejscowa ludność raniona w wyniku ostrzałów dokonywanych przez artylerię sowiecką³⁶². Ów przepływ ludności nie zakończył się mimo upadku powstania warszawskiego na początku października 1944 r.

W połowie października 1944 r. Niemcy zaczęli wywozić rannych i pensjonariuszy do lazaretu w Piastowie oraz w okolice Łowicza, adaptując jednocześnie dom dziewcząt na niemiecki szpital polowy³⁶³. Okupanci przez zimę przygotowywali się na walkę z Armią Czerwoną, m.in. poprzez wycinkę okolicznych lasów oraz minowanie terenu w Laskach³⁶⁴. W pracach tych brali udział, zmuszeni siłą przez Niemców, mieszkańcy okolicznych miejscowości, z których część była przetrzymywana na terenie Zakładu w Laskach (co w administracyjnych źródłach powojennych zostało wręcz nazwane „obożem”)³⁶⁵. Do walk niemiecko-sowieckich na tym terenie jednak ostatecznie nie doszło, zaś sami Niemcy opuścili nagle wieś 16 stycznia 1945 roku³⁶⁶. Następnego dnia tereny te zostały zaję-

³⁵⁸ K. Zwoliński, *Dzieje Lasek...*, s. 186.

³⁵⁹ J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 106.

³⁶⁰ AAN, Akta Józefa Krzyczkowskiego, 87, *Raport. Droga Warszawa–Modlin*, 17 IX 1944 r., b.p.

³⁶¹ A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 78–79.

³⁶² J. Krzyczkowski „Szymon”, *Konspiracja...*, s. 425.

³⁶³ AAN, KIK, 13.2/541, *Dzieje szpitala...*, s. 37.

³⁶⁴ J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 110–111; A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 106.

³⁶⁵ AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 57, Kwestionariusz o obozach – Laski, ok. 1946 r., k. 14.

³⁶⁶ A. Gościńska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 110.

te przez 4. Pułk Piechoty 2. Dywizji Piechoty im. H. Dąbrowskiego, wchodzącej w skład 1. Armii Wojska Polskiego (podlegającej operacyjnie Armii Czerwonej). W ten sposób zakończyła się II wojna światowa w tej części Polski. Rozpoczął się czas odbudowy z powojennych zniszczeń.

4. ŁASKI W KOMUNISTYCZNEJ POLSCE

Trudne początki po wojnie

Po „wyzwoleniu” w 1945 r. Łaski weszły, w związku z uchynieniem po-
działu administracyjnego obowiązującego w Generalnym Guberna-
torstwie³⁶⁷, w skład gminy Młociny, co stanowiło powrót do porządku
przedwojennego³⁶⁸. Łaski stały się również ponownie siedzibą gromady
– najmniejszej jednostki organizacyjnej samorządu terytorialnego³⁶⁹.
W 1951 r. gromada Łaski została częścią gminy Łomianki. Była ona jej
częścią aż do maja 1952 r., kiedy to miejscowość weszła w skład nowo po-
wstałej gminy Izabelin³⁷⁰.

Bilans II wojny światowej był dla Łasek i okolicznych miejscowo-
ści zdecydowanie – co jest oczywiste – negatywny. W wyniku kilkule-
tniej okupacji, walk toczonych na terenie wsi, ostrzałów artyleryjskich
i zbrodniczych działań okupanta, Łaski były wsią w dużej mierze znisz-
czoną oraz częściowo zaminowaną. Wielu mieszkańców Łasek straciło
życie lub bliskich wskutek niemieckich egzekucji i wywózek do więzienia
lub obozów: tylko według oficjalnych danych gminnych z 1946 r. w gro-
madzie Łaski mieszkało ponad 70 osób dotkniętych taką stratą³⁷¹. Stano-
wiło to blisko 10 proc. jej mieszkańców w połowie 1945 roku³⁷², a należy

³⁶⁷ Zob. art. 11 Dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I-ej i II-ej instancji (Dz.U. 1944 nr 2 poz. 8).

³⁶⁸ L. Zugaj, *Historia administracji...*, s. 40–43.

³⁶⁹ Do 1950 r. Od wejścia w życie Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, zniesiony został samorząd terytorialny. Majątek gromad został upaństwowiony Por. Dz.U. 1950 nr 14 poz. 130, art. 32.

³⁷⁰ L. Zugaj, *Historia administracji...*, s. 53–54.

³⁷¹ AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 17, Wykaz osób zamordowanych przez Niemców, 1946, k. 1–2.

³⁷² Tamże, 57, Wykaz ilościowy mieszkańców gminy Młociny wg gromad, 11 VI 1945, b.p.

uwzględnić, że procent ten był w rzeczywistości wyższy, bowiem zestawienie nie uwzględniało wychowanków Zakładu i tamtejszych sióstr. Co więcej, liczby te nie uwzględniają wszystkich tych, którzy zmarli w tamtejszym szpitalu czy już nie mieszkali w Laskach po wojnie. Zniszczenie dokumentów gminnych w trakcie wojny dodatkowo uniemożliwia dokładniejsze oszacowanie tej liczby³⁷³.

Częściowe dane, zebrane po wojnie przez Józefa Krzyczkowskiego, pozwalają odnotować przynajmniej część osób, które zginęły w trakcie walk (jak np. Jan Wieczorek – patron jednej z ulic w Laskach – który zginął w walkach o lotnisko bielańskie) lub z rąk okupanta jako więźniowie (jak np. grupa 14 mieszkańców Lasek, którzy padli ofiarą aresztowań obejmujących ok. 100 osób pod koniec sierpnia 1944 r. i którzy wyruszyli w marsz do obozów koncentracyjnych)³⁷⁴.

Zjawiskiem zauważalnym już w pierwszych miesiącach od zakończenia okupacji był szybki napływ ludności do Lasek, wskutek czego gromada o tej samej nazwie (w skład której wchodziła wieś, dobra Daszewskich i Cichowszczyzna) już w połowie 1945 r. liczyła 690 mieszkańców i stała się szóstą największą gromadą w liczącej 20 gromad gminie Młociny³⁷⁵. Rok później w Laskach i okolicy mieszkało już 811 osób³⁷⁶. Istotny udział w tym wzroście miał sam Zakład: o ile bezpośrednio po zakończeniu walk związanym z upadkiem powstania warszawskiego we wsi przebywała tylko niewielka grupa niewidomych wychowanków oraz około 20–30 ociemniałych żołnierzy³⁷⁷, o tyle jesienią 1946 r. Zakład liczył już 186 pensjonariuszy³⁷⁸. Z kolei w 1950 r. w Laskach mieszkało (z wyłączeniem mieszkańców Zakładu) 529 osób, co pozwala oszacować, że w latach 1946–1950 liczba mieszkańców utrzymała się na w miarę stałym poziomie³⁷⁹. Jako główne przyczyny tendencji wzrostowej, widocznej

³⁷³ Por. tamże, Pismo zarządu gminy Młociny do Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego w Otwocku, 15 II 1945 r., b.p.

³⁷⁴ AAN., Akta Józefa Krzyczkowskiego, 52, *Zbrodnie hitlerowskie w okresie okupacji w Izabelinie i okolicach*, b.p.

³⁷⁵ Większe były Młociny Park, Łomianki, Górcze Nowe, Wawrzyszew i Wawrzyszew Stary. Zob. AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 57, Wykaz ilościowy mieszkańców gminy Młociny wg gromad, 11 VI 1945, b.p.

³⁷⁶ Tamże, Pismo wójta gminy Młociny do Starostwa Powiatowego Warszawskiego w Aninie, po 18 IX 1946 r., b.p.

³⁷⁷ A. Gościmska, R. Kamiński, *Laski w czasie...*, s. 110–112.

³⁷⁸ AP w Warszawie, Oddział w Grodzisku, Akta Gminy Młociny, 57, Pismo wójta gminy Młociny do Starostwa Powiatowego Warszawskiego w Aninie, po 18 IX 1946 r., b.p.

³⁷⁹ Warto podkreślić, że ze wspomnianej liczby 529 osób, 381 mieszkało w samych Laskach, zaś pozostałe 148 na przyłączonej później do wsi Cichowszczyźnie. Zob. tamże, 40, Wykaz nieruchomości i gospodarstw rolnych w gromadzie Laski, 1950.

w pierwszych latach powojennych, można wskazać z jednej strony powroty dotychczasowych mieszkańców do Lasek (w tym ludzi związanych z Zakładem, którzy w okresie wojny opiekowali się niewidomymi w Żuławie, jak m.in. Zygmunt Serafinowicz³⁸⁰ czy ksiądz Władysław Kornilowicz)³⁸¹, a z drugiej osiedlanie się w Laskach ludzi wykupujących tu ziemię³⁸². Część nowych mieszkańców Lasek stanowili ludzie, którzy przyjeżdżali do wsi ze swoimi niewidomymi dziećmi³⁸³, a część otrzymała propozycję pracy na terenie odbudowującego się Zakładu³⁸⁴. Zwiększyło się zatem grono ludzi, którzy podjęli starania mające na celu odbudowę wsi i powrót do normalnego życia w powojennej Polsce³⁸⁵.

Trzeba jednocześnie nadmienić, że normalizacja życia mieszkańców Lasek miała miejsce w specyficznym dla powojennej historii Polski okresie, jakim były pierwsze lata od zakończenia wojny. Był to bowiem okres stopniowego umacniania władzy (także z pomocą przybyłych do kraju ze Związku Sowieckiego „doradców” oraz funkcjonariuszy tamtejszego aparatu bezpieczeństwa) przez polskich komunistów związanych z Polską Partią Robotniczą, którego przełomowym momentem były sfałszowane wybory do Sejmu Ustawodawczego w styczniu 1947 r., a za którego

³⁸⁰ Zygmunt Serafinowicz (1897–1971) – polski nauczyciel związany ze środowiskiem Lasek. Urodził się w Warszawie, w inteligenckiej rodzinie urzędnika Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Jego młodszym bratem był pisarz Jan Lechoń (1899–1956). Pod wpływem Rafała Blütha, kolegi z czasów służby wojskowej, Serafinowicz związał się ze środowiskiem „Kółka” ks. Kornilowicza, a od 1928 r. zamieszkał w Zakładzie dla Ociemniałych w Laskach, gdzie był nauczycielem matematyki i wychowawcą chłopców. W trakcie II wojny światowej przebywał w Żuławie. Po powrocie do Lasek stanął na czele szkoły w Laskach, którą kierował do 1966 r.

³⁸¹ Por. *Pan Zygmunt z Lasek: Zygmunt Serafinowicz (1897–1971): we wspomnieniach uczniów, kolegów-nauczycieli i przyjaciół*, red. A. Zgorzelska, Warszawa 1990, s. 18–19; S. Frankiewicz, *Ojciec Władysław...*, s. 105–106.

³⁸² Część swoich gruntów w drugiej połowie lat 40. sprzedawali np. spadkobiercy Antoniego Daszewskiego, a część nowych domów powstała na terenie znacjonalizowanym, odebrany rozwiązanemu wcześniej przez Niemców Towarzystwu Opieki nad Ociemniałymi. Zob. np. AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 76, Pismo do Referatu Podatków gminy Młociny, 21 IV 1947, k. 159.

³⁸³ Dobrymi przykładami są tutaj: pochodzący z Podlasia Henryk Zarzecki (1915–1994), jeden ze współtwórców OSP w Laskach, który trafił do tej miejscowości ze względu na uczącego się tu niewidomego brata, a także wysiedlona z Wielkopolski rodzina Stanisława Prętkiego (1902–1989), którego córka w 1943 r. trafiła do miejscowej szkoły. Zob. M. Żółtowski, *Druh Henryk Zarzecki (1915–1994) [w:] Znani i nieznani...*, t. 1, s. 414; H. Broniec FSK, *Stanisław Prętki (1902–1989). Buleczki Mistrza [w:] tamże*, s. 417.

³⁸⁴ Jako przykład wskazać można ojca Andrzeja Adamskiego. W 1946 r. przyjechał on do Lasek spod Nasielska, za sugestią siostr z Lasek, które przyjechały do jego miejscowości zbierać żywność na zimę. Zapis rozmów z Krystyną Konieczną, Barbarą Wytrychiewicz i Andrzejem Adamskim, s. 13.

³⁸⁵ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 133.

zakończenie można uznać skonsolidowanie układu, faktycznie monopartyjnego, poprzez utworzenie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w grudniu 1948 r. Jego bezpośrednim skutkiem była późniejsza sowietyzacja państwa w duchu stalinowskim³⁸⁶. Polityka władz komunistycznych, w szczególności w latach 1948–1956, związana była z daleko idącą nacjonalizacją majątku prywatnego wielu osób, kolektywizacją rolnictwa, niszczeniem drobnej przedsiębiorczości, rozwojem aparatu represji w stosunku do wrogów ustroju (tj. wszystkich, którzy sprzeciwiali się władzom) oraz całkowitą kontrolą władzy nad przekazem politycznym w kraju. Niemniej do tego czasu w Polsce istniała legalna opozycja, przede wszystkim Polskie Stronnictwo Ludowe ze Stanisławem Mikołajczykiem³⁸⁷ na czele.

Okazuje się, że mieszkańcy Lasek nie byli bierni wobec mających miejsce w regionie wydarzeń politycznych, czego najlepszym przykładem jest ich udział w zorganizowanych przez PSL uroczystościach pogrzebowych przedwojennego marszałka Sejmu Macieja Rataja³⁸⁸ w Palmirach w czerwcu 1946 roku³⁸⁹. Jak wiadomo ze wspomnień przekazanych Stanisławowi Fijałkowskiemu przez Henryka Wasiaka, działacza ruchu ludowego z Babic, PSL miało w regionie znaczące poparcie i większość ludności głosowała na stronnictwo Mikołajczyka. Trudno określić wpływ PSL

³⁸⁶ W polskiej historiografii powstały już pozycje dobrze ukazujące ten proces oraz ogół przemian politycznych w kraju w latach 1944–1948. Zob. np. M. Łatyński, *Nie paść na kolana. Szkice o polskiej polityce lat powojennych*, wyd. 2 rozszerzone, Wrocław 2002; J. Wrona, *System partyjny w Polsce 1944–1950: miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1995.

³⁸⁷ Stanisław Mikołajczyk (1901–1966) – polski polityk. Z ruchem ludowym związał się w pierwszych latach istnienia odrodzonej Rzeczypospolitej. Od 1921 r. był członkiem PSL „Piast”, później zaś Stronnictwa Ludowego. Jeden ze współzałożycieli Związku Młodzieży Wiejskiej w Poznaniu. W latach 1930–1935 poseł na Sejm RP. Po wybuchu wojny w 1939 r. trafił do obozu internowania na Węgrzech, następnie do Francji i Wielkiej Brytanii. Zaangażował się w działalność emigracyjną, od 1939 r. był wiceprzewodniczącym Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej. W latach 1943–1945 był premierem rządu RP w Londynie. W 1945 r. brał udział w konferencji moskiewskiej, skutkującej powstaniem Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej. Wtedy też powrócił do kraju, stanął na czele PSL i wszedł w skład TRJN jako wicepremier. Niedługo po sfałszowanych wyborach do Sejmu, obawiając się aresztowania i wyroku ze strony komunistów, wyemigrował do USA. Nie zaangażował się szerzej w ponowną działalność emigracyjną, zmarł w Waszyngtonie.

³⁸⁸ Maciej Rataj (1884–1940) – polski polityk. Od młodości związany z ruchem ludowym, po rozłamie w Polskim Stronnictwie Ludowym związał się z PSL „Piast”. W 1919 r. wybrany do Sejmu Ustawodawczego, gdzie był jednym z głównych członków komisji konstytucyjnej. W latach 1920–1928 marszałek Sejmu, dwukrotnie (w 1922 i 1926 r.) pełniący obowiązki Prezydenta RP. Po 1926 r. był krytycznie nastawiony do sanacji. W drugiej połowie lat. 30. stał na czele SL. Aresztowany przez Niemców w listopadzie 1939 r., zamordowany w Palmirach.

³⁸⁹ *Jutro na Palmirach. Ostatnie przygotowania do pogrzebu Marszałka Rataja*, „Gazeta Ludowa”, nr 170/1946, s. 1.; S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 136.

w samych Laskach – wiadomo tylko, że do tego stronnictwa należeli m.in. Aleksander Gładek³⁹⁰ oraz Michał Wójcik, prawdopodobnie pierwszy powojenny sołtys wsi³⁹¹. Popularność PSL mogła wynikać także z historycznego ugruntowania struktur ruchu ludowego na tym terenie; jak wspomniano, przed wojną w Laskach istniało koło Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”, powiązanego z przedwojennym Stronnictwem Ludowym³⁹².

Nie wydaje się, aby PPR (i w okresie późniejszym PZPR) cieszyła się szczególnym poparciem miejscowej ludności, a już na pewno nie miała zbyt wielu rozbudowanych struktur. Dla przykładu: w składzie Gminnej Rady Narodowej³⁹³ w Młocinach (czyli formalnie głównym organie samorządu terytorialnego na szczeblu lokalnym) we wrześniu 1946 r. na 31 osób było tylko czterech członków PPR³⁹⁴, a w drugiej połowie lat 50. większość członków Gromadzkiej Rady Narodowej w Laskach stanowiły osoby bezpartyjne³⁹⁵.

Niezależnie jednak od rzeczywistych sympatii miejscowej ludności, zarówno w „referendum ludowym” z 1946 r. (jak i w wyborach do Sejmu Ustawodawczego mających miejsce nieco ponad pół roku później) oficjalne, sfałszowane³⁹⁶ wyniki głosowań wskazywały na zwycięstwo ko-

³⁹⁰ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 136.

³⁹¹ AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 185, Wykaz sołtysów i podsołtysów gminy, 1946, k. 4.

³⁹² S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 246. Trzeba jednocześnie wprowadzić istotne rozróżnienie pomiędzy SL przedwojennym a partią o tej samej nazwie, utworzoną w 1944 r. jako satelita PPR z inspiracji komunistów (zwanej SL „lubelskim”).

³⁹³ Rady Narodowe były instytucjami utworzonymi w 1944 r. (pierwotnie tymczasowo) jako tymczasowe organy samorządu terytorialnego. Faktycznie jednak istniały do 1990 r., od 1950 r. nie stanowiąc już organu samorządowego, a najniższy szczebel jednolitej władzy państwowej. Po 1950 r. były zależne od rad narodowych wyższego szczebla. Por. Ustawa z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych (Dz.U. 1944 nr 5 poz. 22); H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 2001, s. 214–215.

³⁹⁴ W składzie GRN nie było stronnictwa dominującego, jednakże większe niż PPR struktury miały PSL oraz SD. Wielu członków GRN zostało wybranych spośród organizacji społecznych niebędących partiami politycznymi. AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 185, Wykaz członków Gminnej Rady Narodowej gminy Młociny, 1 IX 1946, k. 2. Z kolei w Prezydium GRN nie było żadnego członka PPR (było tam 2 członków SD i po jednym przedstawicielu PCK, PPS oraz organizacji nauczycielskiej). Zob. tamże, Wykaz członków Prezydium Gminnej Rady Narodowej Młociny, 1 IX 1946, k. 1.

³⁹⁵ Zob. AP Grodzisk, Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej [dalej: PGRN] w Laskach, 3, Ewidencja członków Komisji Finansowo-Budżetowej GRN w Laskach, 1958, k. 1; tamże, 4, Ewidencja członków Komisji Mandatowej GRN w Laskach, 1958, k. 1; tamże, GRN w Laskach, 5, Ewidencja członków Komisji Rolnej GRN w Laskach, 1958, k. 1.

³⁹⁶ Z materiałów Urzędu Bezpieczeństwa oraz innych źródeł wywnioskować można, że fałszowanie referendum tak, by w każdym pytaniu zdecydowanie wygrała opcja „TAK”, było masowym procederem. Zob. np. *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki*, oprac. A. Paczkowski, „Dokumenty do dziejów PRL”, z. 4, Warszawa 1993.

munistów. Nie jest wykluczone, że silna pozycja opozycyjnego PSL oraz sympatie wobec AK na tym terenie mogły skutkować – wspólnie ze słabymi wynikami produkcyjnymi w następnych latach – ograniczonym zainteresowaniem i pomocą finansową na rzecz regionu ze strony władz wyższego szczebla (co mogłoby częściowo tłumaczyć znaczne problemy organizacyjno-gospodarcze Lasek – np. wspomniane niżej problemy z lat 50.).

Przejmowanie władzy przez komunistów miało także skutki natury gospodarczej, przede wszystkim w postaci reformy rolnej wywłaszczającej posiadaczy dużych majątków wiejskich³⁹⁷. Z perspektywy Lasek reforma ta była istotna przede wszystkim dlatego, że – w związku z parcelacją dóbr bogatszych ziemian w różnych częściach kraju – Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi (reaktywowane w 1947 r.)³⁹⁸, przestało otrzymywać od nich kwesty będące przed 1945 r. zasadniczą podstawą jego funkcjonowania³⁹⁹. W samej wsi już we wcześniejszych latach nie było większych gospodarstw rolnych. W 1950 r. na 66 gospodarstw ujętych w gromadzkiej ewidencji, tylko pięć było większych niż 15 hektarów, a znaczna część z nich nie przekraczała dwóch hektarów⁴⁰⁰. Z pięciu największych gospodarstw, trzy należały do spadkobierców Antoniego Daszewskiego (zmarłego w Warszawie w 1942 r.), którzy po wojnie stopniowo wyprzedawali swoje dobra. I tak na przykład obszerną posesję z willą „Dracena” kupił dla swojej żony Zygmunt Gorzędowski już wkrótce po wojnie⁴⁰¹. Co więcej, część z dóbr Daszewskich została im odebrana przez Państwo (np. jeszcze w 1946 r. ponad 58 hektarów ziemi Daszewskich zostało przyłączone do nadleśnictwa Laski)⁴⁰².

Stosunkowo niewielka liczba gospodarstw wyłącznie rolnych (w 1950 r. – 35)⁴⁰³, z reguły niewielkich (poza tym, przypomnijmy, na

³⁹⁷ Reformie rolnej podlegały majątki o łącznym rozmiarze przekraczającym 100 ha powierzchni ogólnej lub 50 ha użytków rolnych. Zob. art. 2 Dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1944 nr 4 poz. 17).

³⁹⁸ APW, Najwyższa Izba Kontroli Delegatura w Warszawie, 4372, Sprawozdanie z kontroli TOnO w Laskach, 12 X 1993 r., k. 7.

³⁹⁹ *Pan Zygmunt...*, s. 19.

⁴⁰⁰ AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 48, Wykaz powierzchniowy gospodarstw rolnych gromady Laski, 1950.

⁴⁰¹ Do tej pory mieszka tu córka Gorzędowskich, Barbara (jej mężem był Stanisław Macias, w latach 2016-2019 sołtys Lasek. Warto dodać, że nowi właściciele zachowali nazwę willi, która do pewnego momentu wisiała na fasadzie budynku

⁴⁰² Do nadleśnictwa przyłączano także większe nieruchomości. Dla porównania w sąsiednim Opaleniu przejęło ono w tym samym czasie 170 hektarów. Zob. tamże, 76, Pismo nadleśniczego w Laskach do Zarządu Gminy Młociny ws. przyłączeń gruntów, 30 XI 1946 r., k. 216.

⁴⁰³ Tamże, 40, Wykaz nieruchomości i gospodarstw rolnych w gromadzie Laski, 1950, k. 3.

gruntach słabej jakości), skutkowało tym, że duża część mieszkańców Lasek znalazła zatrudnienie poza wsią, np. w Warszawie i w większych miejscowościach podwarszawskich. W samej stolicy mieszkańcy wsi pracowali m.in. przy odbudowie miasta, przy budowie Huty Warszawa⁴⁰⁴ czy w innych instytucjach⁴⁰⁵. Laski wpisywały się tym samym w trend widoczny w wielu miejscowościach podwarszawskich⁴⁰⁶, do których kursowały autobusy przepełnione pracownikami (takim autobusem do wsi trafił np. Michał Żółtowski, od 1950 r. związany z miejscowym Zakładem)⁴⁰⁷. Wczesne lata powojenne, jak się wydaje, przybliżyły wieś do Warszawy (która zresztą sama w kolejnych dziesięcioleciach – przez zmiany granic administracyjnych – przybliżyła się do niej fizycznie).

Laski były – podobnie jak przed wojną – tylko niewielką i peryferyjną częścią gminy Młociny. W skład tej jednostki organizacyjnej w 1946 r. wchodziło 20 gromad (poza Laskami były to m.in. Buraków, Dąbrowa, Kiełpin, Łomianki, Młociny, Mościska i Wawrzyszew)⁴⁰⁸, liczących łącznie ponad 14 tysięcy mieszkańców⁴⁰⁹. W skład Gminnej Rady Narodowej w tym okresie nie wchodził żaden mieszkaniec Lasek⁴¹⁰, choć nie znaczy to bynajmniej o ich braku „w gminie”; na przykład w 1950 r. zatrudniono poborcę nazwiskiem Kułakowski⁴¹¹. W miejscowości znajdował się wówczas jeden zakład dość istotny z perspektywy funkcjonowania społeczności gminnej, mianowicie stacja Opieki nad Matką i Dzieckiem, z któ-

⁴⁰⁴ Plany budowy huty produkującej stal m.in. dla Warszawy były jeszcze przedwojenne. Do koncepcji tej powrócono w drugiej połowie lat 40., a w 1951 r. podjęto decyzję o inwestycjach rządowych w budowę huty na Młocinach. Stale rozbudowywana, od lat 60. zatrudniała kilka tysięcy osób i była największym w kraju producentem stalowych wyrobów hutniczych. Pod kontrolą państwa znajdowała się do 1992 r. Zob. J. Zieliński, *Bielany...*, s. 197–206; Por. S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 250.

⁴⁰⁵ Na przykład jeden z aktywniejszych radnych Gromadzkiej Rady Narodowej w Laskach – Marian Bożyk – był ślusarzem zatrudnionym w Wojskowej Akademii Technicznej na Bemowie. Zob. AP Grodzisk, PGRN w Laskach, 4, Ewidencja członków Komisji Mandatowej GRN w Laskach, 1958, k. 1.

⁴⁰⁶ Na przykład w 1948 r. większość mieszkańców Lasu w gminie Wawer (dziś część Warszawy) dorabiała sobie, pracując w stolicy. W tym samym okresie ponad 30 proc. mieszkańców Wilanowa pracowało w Warszawie. Dane te pochodzą z badań nastrojów społecznych, przeprowadzonych przez pracowników Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w wybranych wsiach na terenie kraju, za których udostępnienie serdecznie dziękuję prof. Marcinowi Zarembie z Wydziału Historii UW.

⁴⁰⁷ Zob. M. Żółtowski, *Początki przygody w Laskach* [w:] *Znani i nieznan...*, t. 1, s. 136.

⁴⁰⁸ AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 185, Wykaz sołtysów i podsołtysów gminy, 1946 r., k. 4.

⁴⁰⁹ Tamże, Kwestionariusz statystyczny gminy Młociny, po styczniu 1946 r., k. 11.

⁴¹⁰ Tamże, Spis członków Gminnej Rady Narodowej Młociny, k. 16–17.

⁴¹¹ Tamże, 149, Uchwała GRN w Młocinach nr 5/I/1951, k. 2.

rej korzystała niespełna setka dzieci⁴¹². W Laskach znajdowała się także porodówka, ulokowana w jednym z prywatnych domów⁴¹³. Jednymi z pierwszych zarządzających wsią byli sołtys Michał Wójcik oraz podsołtys Franciszek Nosarzewski⁴¹⁴.

Zasadniczo można stwierdzić, że we wczesnym okresie powojennym wieś nie tylko się odbudowywała, ale dodatkowo jeszcze rozrastała. Świadczy o tym np. fakt, że w latach 1946–1950 liczba domów mieszkalnych zwiększyła się z 81 do 95⁴¹⁵. Jednakże proces odbudowy miejscowej infrastruktury ciągnął się jeszcze latami. Dla przykładu: aż do 1947 r. reaktywowane placówki edukacyjne dla niewidomych w Zakładzie dla Ociemniałych w Laskach – szkoła powszechna oraz gimnazjum – organizowały swoje zajęcia w budynku, którego połowa była spalona i nie nadawała się do użytku, a ich kierownik – Zygmunt Serafinowicz – aż do 1951 r. prowadził swój „gabinet” w internacie chłopców⁴¹⁶. Jeszcze na początku lat 50. w tej placówce brakowało krzeseł, w związku z czym uczniowie często siedzieli na sosnowych pieńkach⁴¹⁷. Wciąż brakowało podstawowych dóbr oraz materiałów umożliwiających odbudowanie zniszczeń. Część z nich okoliczni mieszkańcy pozyskiwali dzięki pracy przy odbudowie Warszawy, co było dla nich zresztą ważnym zajęciem zarobkowym⁴¹⁸. Niektóre zniszczone w okresie II wojny światowej budynki, jak np. biblioteka zakładowa, były odbudowane jeszcze w latach 50.⁴¹⁹ Jako inny przykład można wskazać przedszkole w Laskach, które jeszcze w 1955 r. mieściło się w budynku częściowo zniszczonym, gdzie brakowało np. zabawek i gdzie zimą 1954/1955 były problemy z opałem⁴²⁰. Część mieszkańców (szczególnie tych uboższych, których nie było stać na sporzą-

⁴¹² Brak jednocześnie informacji o ilości matek korzystających z pomocy. Wiadomo natomiast o tym, że stacja otrzymywała przydział mleka i innych artykułów z Warszawy, co może świadczyć o pewnej istotności tej instytucji. Tamże, Kwestionariusz statystyczny gminy Młociny, po styczniu 1946 r., k. 11.

⁴¹³ Zapis rozmów..., s. 2.

⁴¹⁴ AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 185, Wykaz sołtysów i podsołtysów gminy, 1946 r., k. 4.

⁴¹⁵ Por. tamże, 57, Wykaz okręgów spisowych gminy zbiorowej Młociny, powiatu warszawskiego, 7 II 1946 r., k. 14–16; tamże, 40, Wykaz nieruchomości i gospodarstw rolnych w gromadzie Laski, 1950, k. 3.

⁴¹⁶ *Pan Zygmunt...*, s. 19–22.

⁴¹⁷ M. Żółtowski, *Początki przygody...*, s. 136.

⁴¹⁸ Por. S. Fijałkowski, s. 250; APW, Biuro Odbudowy Stolicy, 8391, Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego nr 54, k. 2.

⁴¹⁹ T. Wiśniewska, S.A. Wiśniewski, H. Wiśniewska-Śliwińska, *Laski...*, s. 40.

⁴²⁰ AP Grodzisk, PGRN w Laskach, 1, Protokół nr 12/55 z posiedzenia Prezydium GRN, 11 V 1955, k. 12.

danie kosztownych planów budowy) na własną rękę wznosiła budynki mieszkalne oraz gospodarcze⁴²¹.

Problemy infrastrukturalne dotyczyły również samych organów władzy państwowej w terenie, których siedziby były często zbyt małe lub na tyle zniszczone, że przeszkadzało to w należytym funkcjonowaniu tych instytucji. Co więcej, brakowało nawet ludzi do pełnienia funkcji administracyjnych i funkcje np. sołtysów pełnili ludzie zatrudnieni na stałe poza swoim miejscem zamieszkania (np. w Warszawie) bądź analfabeci⁴²². Wiele spraw prowadzonych było drogą nieformalną, a niekiedy samowolnie, wręcz z pominięciem właściwych władz terenowych, co doprowadzało do sytuacji absurdalnych. Dla przykładu: w 1951 r. komisariat Milicji Obywatelskiej w Młocinach przeniósł się w inne miejsce, na podstawie umowy z przedstawicielami PZPR. Rzecz jednak w tym, że miejscowa Milicja zajmowała wówczas piętro w Prezydium GRN nie płacąc rachunków i o przenosinach nie tylko nie poinformowała właściciela budynku, ale też wykorzystywała wciąż część nieruchomości m.in. jako mieszkanie prywatne jednego z milicjantów⁴²³.

Trudna była także ogólna sytuacja gospodarcza. W całej gminie ludność doświadczała problemów z zaopatrzeniem, stojąc np. w wielogodzinnych kolejkach przed sklepami za chlebem i innymi artykułami pierwszej potrzeby⁴²⁴. W gminie długo nie funkcjonował konkretny system zaopatrzenia miejscowej ludności w węgiel na miesiące zimowe⁴²⁵. Za istotny problem społeczny uważano szerzący się – także wśród młodzieży⁴²⁶ – alkoholizm „podrywający autorytet życia w Polsce Ludowej”, o czym lokalni działacze państwowi alarmowali na posiedzeniach rady

⁴²¹ Nie uszło to zresztą uwadze władz, obawiających się o estetykę otoczenia w kontekście założeń Planu Pięcioletniego. Zob. tamże, Akta Gminy Młociny, 149, Protokół nr 11/51 z posiedzenia Prezydium GRN w Młocinach, 20 VII 1951, k. 94.

⁴²² Z tego tytułu Prezydium Warszawskiej Powiatowej RN podjęło w marcu 1951 r. decyzję o zdjęciu sołtysów 13 gromad. Zob. tamże, Protokół nr 5/51 z posiedzenia Prezydium GRN w Młocinach, 2 IV 1951, k. 56.

⁴²³ Zob. AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 149, Protokół nr 7/51 z posiedzenia Prezydium GRN w Młocinach, 22 V 1951, k. 70.

⁴²⁴ Tamże, Akta Gminy Młociny, 149, Protokół nr 2/51 z posiedzenia Prezydium GRN w Młocinach, 6 II 1951, k. 7.

⁴²⁵ Dopiero na zimę 1951/1952 zorganizowano większą ilość punktów rejonowych, w których można było złożyć wnioski z zapotrzebowaniem na węgiel (w Wawrzyszewie, Górcach i Łomiankach). Zob. tamże, Uchwała nr 63/IX/51, k. 88.

⁴²⁶ Na przykład wśród tzw. „minerów”, tj. młodych ludzi, którzy ociemniali w trakcie wojny i mieszkali na terenie Zakładu w Laskach. Ludzie ci, będąc doświadczeniymi przez wydarzenia lat 1939–1945, „szybko wydorośleli” i z tego tytułu zażywali używki, protestując tym samym przeciwko porządkowi panującemu w Zakładzie. Zob. J. Moskwa, *Antoni...*, s. 186–187.

narodowej⁴²⁷. Trudności te, co warto podkreślić, wpisywały się w ogólną sytuację na polskiej wsi, gdzie braki aprowizacyjne i niezbyt skuteczna polityka w tym zakresie były normą⁴²⁸. Były one zresztą zauważalne także i po okresie stalinowskim, jako że komunistyczna Polska funkcjonowała w warunkach „gospodarki niedoboru”⁴²⁹. Pewnym ułatwieniem dla okolicznej ludności była niewielka odległość od Warszawy i liczne znajomości mieszkańców wsi (którzy pracowali w stolicy), co pozwalało na rozwój drobnego handlu⁴³⁰. Część mieszkańców wsi, tzw. „wozacy”, zajmowali się obwoźną sprzedażą niektórych towarów, np. węgla⁴³¹.

Gmina Młociny wielokrotnie była krytykowana przez władze powiatowe za niedostateczną realizację zakładanych planów gospodarczych oraz za niewielki poziom zaangażowania w akcje społeczne. Wydaje się, że – ogólnie – krytyka ta była przesadzona i wynikała najprawdopodobniej ze zbyt ambitnych planów przyjętych przez powiat dotyczących rolnictwa: sektora, bądź co bądź, niebędącego pierwszorzędnym w centralnych planach rozwojowych⁴³². Z drugiej strony, „śrubowanie” wyników i skłanianie do publicznej samokrytyki były charakterystycznymi elementami życia w państwie komunistycznym doby stalinizmu, mającymi utrzymać w ryzach lokalne władze⁴³³. Do tego dochodził jeszcze trzeci element, jakim było niewielkie zaufanie ludności wiejskiej do władzy, nawet w zasadniczo słusznych sprawach. Jeśli bowiem przyrzeć np. się wynikom i popularności akcji charytatywnych i zbiórek na rzecz odbudowywanej Warszawy (bądź co bądź, miejsca znajomego i bliskiego mieszkańcom regionu), widać, że były to wpłaty niewielkie (choć i tak Łaski wypadały na tle gminy dość dobrze). Jest bardzo prawdopodobne, że nie-

⁴²⁷ Tamże, Protokół nr 3/51 z posiedzenia Prezydium GRN w Młocinach, 27 II 1951, k. 22.

⁴²⁸ Zob. np. D. Jarosz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*, Warszawa 1998.

⁴²⁹ Na przykład wszystkie z zarysowanych w tekście braków w zaopatrzeniu, utrudniających odbudowę Lasek i okolicznych miejscowości, widoczne były w listach do władz partyjnych także po roku 1956. Zob. A.M. Adamus, *Problemy wsi w Polsce w latach 1956–1980 w świetle listów do władz centralnych*, Warszawa 2017, s. 205–218.

⁴³⁰ Zapis rozmów..., s. 3.

⁴³¹ Tamże, s. 13.

⁴³² Nakłady inwestycyjne w trakcie realizacji planu trzyletniego (1947–1949) w sektorze rolnictwa obniżyły się z 15,9 proc. w 1947 r. do 10,3 proc. w roku 1949. W analogicznym okresie nakłady te wzrosły w sektorze przemysłowo-rzemieślniczym (od 35,4 proc. do 40,7 proc.). Zob. J. Kaliński, *Gospodarka polski w latach 1944–1989. Przemiany strukturalne*, Warszawa 1995, s. 23.

⁴³³ Co więcej, sama doktryna marksistowsko-leninowska sprowadziła publiczną samokrytykę do rangi instytucji wychowawczej. Zob. np. G. Kałnin, *Krytyka i samokrytyka – bolszewicka metoda wychowania kadr*, Warszawa 1950.

wielka realizacja planu dotycząca tzw. Pożyczki Narodowej⁴³⁴ na początku lat 50. (raptem 30 proc.) wynikała głównie ze złej sytuacji gospodarczej gminy oraz wspomnianej nieufności w stosunku do państwa, które nie potrafiło rozwiązać podstawowych problemów mieszkańców⁴³⁵.

Pierwsze lata Zakładu po wojnie

Problemy natury gospodarczej i powolna odbudowa czekały również Zakład. Przypomnieć bowiem należy, że w toku wydarzeń wojennych część budynków leżących na terenie Zakładu została zniszczona całkowicie, a część była użytkowana w dość prowizoryczny sposób. I o ile bezpośrednio po „wyzwoleniu” rejonów Puszczy Kampinoskiej przez Sowietów w Zakładzie przebywało tylko kilkadziesiąt osób, o tyle już w 1946 r. mieszkało tu 186 wychowanków⁴³⁶. To istotny wzrost, potwierdzający pojawiające się we wspomnieniach informacje o dużej renomie Zakładu, do którego ludzie samodzielnie przywozili niewidomych z różnych części Polski, w tym z utraconych po wojnie Kresów Wschodnich⁴³⁷. Renoma ta nie powinna zresztą zaskakiwać, jako że w Laskach znajdowała się jedna z tylko dwóch szkół powszechnych dla niewidomych dzieci (druga znajdowała się w Bydgoszczy). Tak czy inaczej, Zakład w Laskach po wojnie szybko rozrósł się do wspólnoty kilkuset osób (a trzeba pamiętać nie tylko o wychowankach, ale także o pracownikach Zakładu i miejscowych franciszkankach – tych ostatnich było w 1947 r. 98, w 1952 r. – 128, a w 1954 r. 142)⁴³⁸.

⁴³⁴ Czyli Narodowej Pożyczki Rozwoju Sił Polski, będącej krajowym programem pożyczek, rozpisany na 20 lat (do końca 1971 r.). Zob. Uchwała nr 430 Rady Ministrów z dnia 18 czerwca 1951 r. w sprawie warunków rozpisania Narodowej Pożyczki Rozwoju Sił Polski (M.P. 1951 nr 52 poz. 687).

⁴³⁵ Warto dodać, że nieufność ta została już wcześniej wzmożona przez próby masowej kolektywizacji wsi oraz np. szybką wymianę pieniądza w wyniku „reformy” walutowej z 1950 r. Wśród chłopów pojawiały się pogłoski dotyczące sytuacji politycznej Polski, w tym takie dotyczące utworzenia z niej „17. republiki” sowieckiej. Zob. np. D. Jarosz, *Pogłoski jako wyraz świadomości potocznej chłopów w Polsce w latach 1949–1956*, „Dzieje Najnowsze” 1993, R. XXV, z. 3, s. 39–55.

⁴³⁶ Por. AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 57, Pismo wójta gminy Młociny do Starostwa Powiatowego Warszawskiego w Aninie, po 18 IX 1946 r., b.p.

⁴³⁷ Zofia Morawska wspominała o chłopcach pochodzących ze Lwowa, którzy zostali przywiezieni przez ojca jednego z nich niedługo po zakończeniu II wojny światowej. Zob. J. Moskwa, *Nie mów...*, 115–116.

⁴³⁸ Por. E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 144; AAN, Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, 9.16/134/204, Pismo B. Woyczyńskiej do Urzędu do spraw Wyznań ws. informacji o Zgromadzeniu Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża, 26 II 1952 r., b.p.; tamże, Pismo B. Woyczyńskiej do Urzędu do spraw Wyznań ws. informacji o Zgromadzeniu Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża, 14 I 1954 r., b.p.

W 1945 r. do Lasek zaczęli powracać ludzie stanowiący w okresie przedwojennym i latach okupacji trzon funkcjonowania Zakładu, spośród których należy wspomnieć przede wszystkim o ks. Władysławie Kornilowiczu (który powrócił w lutym 1945 r.)⁴³⁹, Antonim Marylskim (maj 1945 r.)⁴⁴⁰ oraz Zygmuncie Serafinowiczu (latem 1945 r.)⁴⁴¹. Marylski, zgodnie z prośbą matki Czackiej, był głównym organizatorem odbudowy Zakładu. Już w roku szkolnym 1945/1946, choć w polowych warunkach, zaczęła funkcjonować prywatna szkoła podstawowa i prywatne gimnazjum zawodowe dla niewidomych, na czele której – za zgodą państwowych władz oświatowych – stanął Zygmunt Serafinowicz⁴⁴². Samo Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi zostało formalnie reaktywowane w 1947 roku⁴⁴³. W pierwszych latach okresu powojennego istotnym źródłem wsparcia dla Zakładu była pomoc zagraniczna, dostarczana do Polski w ramach UNRRA⁴⁴⁴ oraz np. dostarczana bezpośrednio do Zakładu ze strony powstałego w połowie lat 40. w Nowym Jorku Komitetu Pomocy Niewidomym w Polsce⁴⁴⁵. Część żywności dla wychowanków była przywożona do wsi z innych majątków należących do Zgromadzenia Franciszkanek Służebnic Krzyża, gdyż – ze względu na konfiskatę części terenów w Laskach – poziom samowystarczalności Zakładu znacznie się zmniejszył⁴⁴⁶.

⁴³⁹ T. Landy FSK, R. Wosiek FSK, *Ksiądz Władysław...*, s. 278.

⁴⁴⁰ Marylski wyjechał ze wsi do Krakowa po zajęciu jej przez Armię Czerwoną, niepewny swojego bezpieczeństwa jako działacz Armii Krajowej. Zob. J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 182.

⁴⁴¹ *Pan Zygmunt...*, s. 19.

⁴⁴² Tamże, s. 21–22.

⁴⁴³ Poprzez wpis do Rejestru Stowarzyszeń i Związków dokonany przez Prezydenta m.st. Warszawy. Por. AAN, Ministerstwo Oświaty w Warszawie [dalej: MO], 17.2/8421, Protokół z kontroli przeprowadzonej w Zakładzie dla Ociemniałych w dniach 30 X i 3 XI 1952 r., 6 XI 1952 r., k. 56; J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 184.

⁴⁴⁴ Administracja Narodów Zjednoczonych ds. Pomocy i Odbudowy (ang. United Nations Relief and Rehabilitation Administration) – powstała w 1943 r. z inicjatywy tzw. Wielkiej Trójki organizacja międzynarodowa świadcząca pomoc materialną (dostarczająca np. materiały budowlane, odzież, sprzęt medyczny, zboże) krajom wyzwolonym spod okupacji niemieckiej, od 1945 r. afiliowana przy ONZ. Polska była jednym z największych beneficjentów pomocy z UNRRA. Zob. np. P. Jachowicz, *Działalność UNRRA w Polsce w latach 1945–1948*, „Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania” 1998, nr 2, s. 41–55.

⁴⁴⁵ B. Dązbłaż, *Służba ludziom niewidomym. Poznaj cichego bohatera – Władysława Gołąbka*, https://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/714375?sessionId=8ED9E8BF12E-8517AC7DDDD66073D7C5C?ci=document_add_comment&mid=715560&state=am [dostęp: 20.07.2024 r.].

⁴⁴⁶ W 1950 r. do TOnO należał grunt w Laskach o powierzchni 3,86 ha. Było to więc mniej, niż w momencie przekazania darowizny przez Antoniego Daszewskiego w 1921 r. AP Grodzisk, Akta Gminy Młociny, 48, Wykaz powierzchniowy gospodarstw rolnych gro-

26 września 1946 r. Zakład dotknęła niepowetowana strata, jaką była śmierć chorującego już od miesięcy na raka ks. Władysława Kornilowicza, wieloletniego opiekuna duchowego Lasek⁴⁴⁷. Ponieważ jego poprzednicy z okresu II wojny światowej – Jan Zieja i Stefan Wyszyński – nie mogli zająć jego miejsca⁴⁴⁸, matka Czacka poszukiwała godnego następcy. Wybór padł ostatecznie na księdza Tadeusza Fedorowicza⁴⁴⁹, który w 1950 r. przybył do Lasek. Wcześniej Zakład korzystał ze wsparcia innych duchownych związanych z Laskami, w tym z pomocy brata Fedorowicza – Aleksandra⁴⁵⁰ – zaproszonego do Lasek jeszcze przez ks. Kornilowicza⁴⁵¹.

Początkowo przychylna, zdawałoby się, polityka powojennych polskich władz w stosunku do Zakładu, zaczęła z czasem ulegać zmianie. W rodzimej historiografii ustalono już, że początkowy charakter nastawienia władz do Kościoła katolickiego wynikał przede wszystkim ze słabości prosowieckiego środowiska polskich komunistów. Po sfałszowanych wyborach i ugruntowaniu władzy komunistów, sytuacja ta zaczęła się zmieniać, prowadząc ostatecznie do politycznych procesów duchownych oraz do uwięzienia prymasa Wyszyńskiego w 1953 roku⁴⁵².

W związku z rozpoczynającymi się represjami wobec środowisk kościelnych, przed Zakładem stanęły problemy związane z niepewnością dalszego funkcjonowania tej placówki jako miejsca opieki nad osobami

mady Laski, 1950, k. 3.

⁴⁴⁷ T. Landy FSK, R. Wosiek FSK, *Ksiądz Władysław...*, s. 294–296.

⁴⁴⁸ Ksiądz Zieja służył już wówczas w parafii w Słupsku i chciał tam pozostać, zaś przyjechał prymas Polski stanął na czele seminarium duchownego we Włocławku. Zob. Ks. Jan Zieja..., s. 148; R. Łatka, P. Skibiński, *Stefan Wyszyński...*, s. 469; E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 144–145.

⁴⁴⁹ Tadeusz Fedorowicz (1907–2002) – polski duchowny. Urodzony w rodzinie ziemiańskiej w Klebanówce pod Tarnopolem, absolwent studiów prawniczych na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. W latach 30. kształcił się w seminarium duchownym we Lwowie. W okresie II wojny światowej dobrowolnie wyjechał do Kazachstanu z Polakami zsyłanymi tam przez Sowietów. Od 1945 r. był duszpasterzem w Żułowie, a w latach 1948–1950 związany z lwowskim seminarium duchownym w Kalwarii Zebrzydowskiej. Od 1950 r. był duchowym opiekunem Dzieła Lasek, zaangażowanym ponadto w działalność środowisk warszawskiego Klubu Inteligencji Katolickiej.

⁴⁵⁰ Aleksander Fedorowicz (1914–1965) – polski duchowny. W okresie II Rzeczypospolitej studiował na UJK we Lwowie i tamtejszym seminarium duchownym. Świecenia kapłańskie przyjął w 1942 r. Po II wojnie światowej przebywał w Laskach, sprawując opiekę duchową nad Zakładem i prowadząc rekolekcje. W 1951 r. został proboszczem nowo powstałej parafii w Izabelinie, którą to funkcję sprawował do swojej śmierci.

⁴⁵¹ Zob. K. Jaroszyńska FSK, R. Wosiek FSK, Ks. Aleksander Fedorowicz w Laskach [w:] *Ludzie...*, s. 291–300; J. Stępień, *Pożegnanie męża modlitwy i ubogiego sercem* [w:] *Znani i nieznani...*, t. 2, s. 90–96.

⁴⁵² Więcej na ten temat zob. np. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce 1944–1989*, Warszawa 2003.

niewidomymi. Ze względu na to, że znaczącą część wychowanków Lasek stanowiły dzieci, nadzór nad znajdującymi się tu szkołami i internatami sprawowały organy władzy państwowej. Jako że szkoły te były ściśle powiązane z laseckimi franciszkanami, były one obiektem szczególnego zainteresowania inspektorów oświatowych. W okresie stalinizacji Polski rozpoczęto bowiem publiczną kampanię na rzecz laicyzacji polskiego szkolnictwa⁴⁵³, której celem było zmarginalizowanie środowisk kościelnych w systemie edukacji, z zachowaniem co najwyżej nielicznych instytucji związanych z Kościołem, w rodzaju reaktywowanego po wojnie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego⁴⁵⁴.

Między innymi ze względu na potencjalne problemy ze strony państwa, na funkcje kierownicze w szkole i odrodzonym TOnO wybierano osoby świeckie⁴⁵⁵. Pierwszym prezesem Towarzystwa po wojnie został Antoni Marylski, który pełnił tę funkcję przez wiele kolejnych lat (z wyłączeniem krótkiej przerwy na początku lat 50., kiedy funkcję tę pełniła Matka Czačka)⁴⁵⁶. Taktyka ta była decyzją przełożonej zgromadzenia, która dobrze rozumiała tendencje kształtujące się w tamtym czasie w relacjach państwo–Kościół⁴⁵⁷. Jak się okazało, ruchy te na niewiele się zdały i na początku lat 50. nad Zakładem wisiało widmo zamknięcia.

Krytyczny moment dziejów Zakładu w czasach stalinowskich miał miejsce w roku 1952 i był związany z przeprowadzonym w czerwcu 1952 r. spisem wychowanków Zakładu, którego celem – według relacji jego pracowników – miało być przekazanie szkoły zawodowej w Laskach pod opiekę Ministerstwa Opieki Społecznej oraz likwidację przyzakładowego przedszkola⁴⁵⁸. Urzeczywistnienie tych planów w znaczący sposób przyczyniłoby się do marginalizacji Towarzystwa, a – być może – także jego likwidacji po jakimś czasie. Władze komunistyczne nie zrealizowały ostatecznie swojej wizji, co mogło mieć związek z pismem do Bolesława Bieruta popartym przez prymasa Stefana Wyszyńskiego⁴⁵⁹.

⁴⁵³ Zob. B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w latach 1944–1956* [w:] *Polski wiek XX*, t. 3, Warszawa 2010, s. 156.

⁴⁵⁴ Co nie znaczy, że KUL nie był obiektem represji oraz głębokiej inwigilacji ze strony aparatu bezpieczeństwa państwa. Co więcej, władze docelowo planowały go zlikwidować. Zob. np. K. Białecki, *Urząd do spraw Wyznań wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, nr 25, s. 9–35.

⁴⁵⁵ Tak swoje zwierzchnictwo nad szkolnymi internatami tłumaczyła Zofia Morawska. Zob. T. Wiśniewska, S.A. Wiśniewski, H. Wiśniewska-Słowińska, *Laski wczoraj i dziś. Nauka, medycyna, opieka*, Warszawa 2019, s. 142–143.

⁴⁵⁶ Z. Wyrzykowska, *Historia 50-letniej działalności (1910–1960) Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi*, Laski 2002, s. 87–88.

⁴⁵⁷ E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 146–147.

⁴⁵⁸ T. Cwalina, *Z zapisków Prymasa Tysiąclecia*, „Laski” 2008, nr 1, s. 111.

⁴⁵⁹ Tamże, s. 113. Rezygnacja władz – być może skutek interwencji Belwederu – może

Niedługo później (na przełomie października i listopada 1952 r.) w Zakładzie miała miejsce kontrola przeprowadzona przez inspektora z Ministerstwa Oświaty, po której sformułowane zostały zarzuty dotyczące jego funkcjonowania. Krótka analiza dokumentów pokontrolnych wydaje się przydatna, by zobrazować intencje i punkt widzenia władz. Kontroler Zdzisław Szpek, już po sporządzeniu protokołu z kontroli, przygotował pisemne wyjaśnienia dotyczące charakteru edukacji i życia w Zakładzie. Autor tekstu odnosił się do nich wyjątkowo krytycznie. O siostrach współprowadzących ośrodek pisał, że ich „wpływ na wychowanie dzieci jest wybitnie religijny” oraz że pilnie strzegą – razem z Zygmuntem Serafinowiczem – „by do umysłów dzieci nie przedostało się nic, co przynosi postęp”⁴⁶⁰. Krytykował rzekomą iluzoryczność programu nauczania w zakładowych szkołach, gdzie „przy przepisowywaniu braille celowo pominięto czytanki o bojownikach, Rewolucji Październikowej, Święcie Pracy...”⁴⁶¹. Ponadto Szpek otwarcie zarzucał Towarzystwu, że posiłki wydawane w stołówkach znajdujących się w internatach chłopców i dziewcząt były mniej syte niż te wydawane siostram i pracownikom w głównej stołówce, a także że zarządzający Zakładem celowo zawyżali koszty utrzymania dzieci, żeby wyłudzić państwowe dofinansowanie⁴⁶². Sugerował także, że w Zakładzie panował „wielki kult do świętości” Matki Czackiej⁴⁶³. Ogólny poziom edukacyjny ośrodka w Laskach został przez inspektora oceniony jako niespełniający wymagań: napisał, że „młodzież wychowywana w duchu laskowskim po opuszczeniu Zakładu idzie do warsztatów spółdzielczych nieprzygotowana do realizowania zadań Polski Ludowej” oraz postulował, by „zabrać wszystkie dzieci normalne i skierować je do Domów Państwowych, a w Laskach umieścić

budzić zaskoczenie, szczególnie ze względu na zaostrzający się antykościelny kurs władz w 1952 r. Niewykluczone, że decyzja ta związana była z niewielkim znaczeniem Zakładu dla władz bądź była ustępstwem na rzecz prymasa w celu wymuszenia na nim ustępstw ze strony Kościoła. Warto dodać, że prymas do pewnego stopnia wierzył w owym czasie w patriotyzm i szczerą intencję Bieruta. Zob. A. Dziurok, *Prymas Stefan Wyszyński wobec władz komunistycznych w latach 1949–1956. Zarys problematyki*, „Studia Prymasowskie” 6, 2012, s. 98–101.

⁴⁶⁰ AAN, MO, 17.2/8421, Wyjaśnienia do protokołu z kontroli przeprowadzonej w Zakładzie dla Ociemniałych w dniach 30 X i 3 XI 1952 r., 7 XI 1952 r., k. 51.

⁴⁶¹ Tamże, k. 52.

⁴⁶² Tamże, k. 53, 55.

⁴⁶³ Tamże, k. 51.

z całej Polski wszystkich debilów⁴⁶⁴”, co najpewniej – w intencji władz – zmniejszyłoby jego rangę⁴⁶⁵.

Jak więc widać, postrzeganie przez władze oświatowe Zakładu było jednoznacznie negatywne, a podnoszone zarzuty miały naturę *stricte* polityczną. Tak należałoby ocenić również sam charakter pisma Szpeka, które stanowić miało – w pewnym sensie propagandową – podstawę do zaostrenia kursu wobec Zakładu. Za tą tezą przemawia chociażby fakt, że w samym protokole z kontroli (dodajmy, podpisanym przez główną księgową i kierownika administracyjnego z Lasek) zarzuty dotyczyły zasadniczo wyłącznie kwestii kancelaryjnych, tj. wybrakowanej lub niepoprawnie prowadzonej dokumentacji⁴⁶⁶.

Komunistów oburzał katolicki charakter Zakładu, który, w istocie, był taki naprawdę. Gdyby spojrzeć na zarzuty pokontrolne wyłącznie z pozycji oficjalnej ideologii marksistowsko-leninowskiej, określenie Lasek jako ośrodka „reakcyjnego” byłoby zasadne, co potwierdza upór osób zarządzających nim przed ideologizacją nauczania w ośrodku. Zygmunt Serafinowicz na przykład kategorycznie sprzeciwiał się organizacji koła Związku Młodzieży Polskiej⁴⁶⁷ oraz wieszaniu w salach zakładowych portretów Stalina⁴⁶⁸. Przysłany z Warszawy w celu założenia organizacji harcerskiej ZMP – to istotna informacja instruktor nie został zatrudniony w Zakładzie, mimo polecenia ze strony ministerstwa⁴⁶⁹. To samo spotkało działaczkę ZMP, której przełożona Zgromadzenia odmówiła zatrudnienia⁴⁷⁰. Kontroler ministerialny – na pytanie o to, dlaczego w Za-

⁴⁶⁴ Tzn. ludzi niepełnosprawnych intelektualnie (w różnym stopniu). Termin ten, dziś jednoznacznie pejoratywny, był niegdyś określeniem używanym w medycynie.

⁴⁶⁵ AAN, MO, 17.2/8421, Wyjaśnienia do protokołu z kontroli przeprowadzonej w Zakładzie dla Ociemniałych w dniach 30 X i 3 XI 1952 r., 7 XI 1952 r., k. 51.

⁴⁶⁶ Choć i część z tych zarzutów brzmi absurdalnie. Kontroler zwrócił np. uwagę na to, że księgi inwentarzowe „nie są prowadzone na przepisowych drukach”. Zob. tamże, Protokół z kontroli przeprowadzonej w Zakładzie dla Ociemniałych w dniach 30 X i 3 XI 1952 r., 7 XI 1952 r., k. 62.

⁴⁶⁷ Związek Młodzieży Polskiej – oficjalna, główna organizacja młodzieżowa w Polsce, istniejąca w latach 1948–1957. Była ona zorganizowana na wzór sowieckiego Komunistycznego Związku Młodzieży (tzw. *Komsomolu*), a jej celem była indoktrynacja młodzieży w duchu komunistycznym oraz kształtowanie przyszłych działaczy partyjnych. Po wydarzeniach października 1956 r. jej miejsce zajął Związek Młodzieży Socjalistycznej.

⁴⁶⁸ Serafinowicz był, jako osoba nieustraszona, często wysyłany do ministerstwa na rozmowy, na których starał się bronić interesu Dzieła Lasek i spokojnie wysłuchiwać kolejnych skarg. Zob. np. *Pan Zygmunt...*, s. 23–31.

⁴⁶⁹ AAN, MO, 17.2/8421, Pismo naczelnika wydziału w Gabinetie Ministra Oświaty do Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego ws. Zakładu w Laskach., grudzień 1952 r., k. 82.

⁴⁷⁰ Zob. J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 135–136.

kładzie nie ma państwowych organizacji młodzieżowych – usłyszeć miał od Zygmunta Serafinowicza, że „w szkole katolickiej nie mogą być organizacje, które wychowują w duchu marksistowskim”⁴⁷¹.

Prowadzone przez władze kontrole nie były jedynym środkiem presji na środowisko Dzieła Lasek. Jako przykłady skutecznej ingerencji w funkcjonowanie tej placówki można wskazać arbitralne decyzje o wysyłaniu do państwowych ośrodków dzieci, które pierwotnie miały być skierowane do Zakładu⁴⁷², jak również wyrzucenie sióstr z klasztoru przy ulicy Piwnej w Warszawie w 1951 r. (który otrzymały od prymasa Wyszyńskiego dwa lata wcześniej)⁴⁷³.

Pomimo nakreślonych wyżej działań, Zakład przetrwał okres stalinowski w Polsce i ostatecznie nie został zlikwidowany. Przetrwały również funkcjonujące tu szkoły. Należy w tym miejscu zadać sobie pytanie o to, dlaczego tak się stało. Uzasadnienie wyrażane przez tutejszych pracowników (np. Zofię Morawską), że Laski już wówczas były ośrodkiem zbyt znanym, by nie spotkało się to z reakcjami za granicą⁴⁷⁴, wydaje się nieco przesadzone. Rozpoznawalność Lasek mogła istotnie wydłużyć i skomplikować proces ich otwartej likwidacji, jednakże procesy walki z wrogami ustroju w latach stalinizmu sugerują, że nie byłoby to niemożliwe. Prawdopodobnie więc istotne znaczenie miało tu pewne złagodnienie systemu po śmierci Stalina, a już w szczególności po dojściu do władzy Władysława Gomułki. Niewątpliwie, w trudnych latach postępującej walki z kościołem i powiązanymi z nim środowiskami, Dzieło Lasek trwało także dzięki zaangażowaniu m.in. Antoniego Marylskiego, Zygmunta Serafinowicza, Zofii Morawskiej czy Henryka Ruszczyca. Z pewnością silnym wsparciem był również, co pokazała interwencja z lata 1952 r., prymas Wyszyński. Przywódca polskiego Kościoła katolickiego był na tyle zżyty z Dziełem Lasek oraz z tą społecznością, że z jednej strony regularnie bywał we wsi, a z drugiej – co dobrze widać w wydarzeniach z lata 1952 r. – był na bieżąco informowany o sytuacji i problemach Zakładu⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ AAN, MO, 17.2/8421, Wyjaśnienia do protokołu z kontroli przeprowadzonej w Zakładzie dla Ociemniałych w dniach 30 X i 3 XI 1952 r., 7 XI 1952 r., k. 52.

⁴⁷² Tamże, Uwagi do protokołu z wizytacji w październiku–listopadzie 1952 r., 6 XI 1952 r., k. 76.

⁴⁷³ Klasztor został im zwrócony w 1956 r., na fali odwilży gomułkowskiej. Zob. E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 154–155.

⁴⁷⁴ Zob. J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 136.

⁴⁷⁵ Świadcą o tym choćby zapiski *Pro Memoria*, pisane przez Wyszyńskiego w trakcie sprawowania funkcji prymasa. Wynika z nich zarówno regularność jego przyjazdów do Lasek, jak i troska o losy Zakładu. Zob. np. S. Wyszyński, *Pro Memoria. Tom 1: 1948–1952*, oprac. P.D. Skibiński, Warszawa 2017, s. 69–70, 182, 250, 350–351.

Wypada wspomnieć o jeszcze jednym fragmencie życia Zakładu w tym okresie. Pod koniec lat 40. stan zdrowia Matki Czackiej znacząco się pogorszył, skutek wylewu, którego doznała w 1948 r., w związku z czym zaczęła powoli wycofywać się z kierowania Dziełem Lasek⁴⁷⁶. W 1949 r. otrzymała od Stefana Wyszyńskiego zgodę na ustąpienie z funkcji przełożonej Zgromadzenia Franciszkanek Służebnic Krzyża, a rok później (prawdopodobnie chcąc jeszcze doprowadzić do wejścia w życie konstytucji zgromadzenia)⁴⁷⁷ na kolejną przełożoną wybrana została Benedykta Woyczyńska⁴⁷⁸, która stała na czele zgromadzenia do 1962 r. Czacka była wciąż obecna w Laskach, jednakże z czasem zaczęła ograniczać swą działalność niemal wyłącznie do modlitwy.

Laski „stolicą” gromady

Do 1954 r. Laski stanowiły część gminy Izabelin. Wówczas, w związku z wprowadzoną reformą administracyjną kraju, utworzone zostały tzw. gromadzkie rady narodowe – najniższa struktura jednolitej władzy państwowej w kraju. Efektem tej reformy jest powstanie gromady Laski z siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej w Laskach. W skład tej jednostki wchodziły także wsie Klaudyn i Mościcka. Istniała ona w latach 1954–1959 i był to jedyny okres po II wojnie światowej, kiedy Laski stanowiły ośrodek podlegający bezpośrednio władzom powiatowym⁴⁷⁹. Był to pierwszy – i jedyny, jak do tej pory – raz, kiedy Laski były głównym ośrodkiem „niepomocniczej” struktury władz lokalnych.

Gromada Laski była jednostką administracyjną, w której mieszkało mniej niż dwa tysiące osób. W 1957 r. jej największą wsią były Laski (785 mieszkańców), następne w kolejności były Klaudyn i Mościska (odpowiednio 614 i 321 osób). Gromada obejmowała obszar 917 hektarów, z czego grunty orne stanowiły ponad 70 proc.. W Laskach znajdowały się zasadniczo wszystkie ważniejsze instytucje społeczno-kulturalne: biblioteka, przedszkole, poczta, świetlica (wraz ze stałym kinem wiejskim), ośrodek zdrowia oraz izba porodowa. W miejscowości znajdował się

⁴⁷⁶ Zob. np. J. Stabińska, *Matka Elżbieta Róża Czacka*, wyd. 2, Laski 1989, s. 272–278.

⁴⁷⁷ E. Przybył-Sadowska, *Triuno...*, s. 151–152.

⁴⁷⁸ Wiesława Walicka-Woyczyńska (s. Benedykta, 1901–1975) – polska zakonnica. W okresie II Rzeczypospolitej studiowała pedagogikę i filozofię na Uniwersytecie Stefana Bato-rego w Wilnie, na którym później pracowała jako asystentka. Po śmierci męża w 1933 r. wstąpiła do Zgromadzenia Franciszkanek Służebnic Krzyża. W Laskach zajmowała się opieką nad niewidomymi dziećmi, później zaczęła blisko współpracować z Matką Czacką. W latach 1950–1962 przełożona zgromadzenia w Laskach.

⁴⁷⁹ L. Zugaj, *Historia administracji...*, s. 56–62.

także sklep „Samopomocy Chłopskiej” (drugi taki obiekt znajdował się w Klaudynie). Co szczególnie ciekawe, to właśnie w Laskach znajdowało się najmniej indywidualnych gospodarstw rolnych (niemal siedmiokrotnie mniej niż w Klaudynie)⁴⁸⁰. Było to prawdopodobnie związane ze strukturą zatrudnienia we wsi, której mieszkańcy pracowali przy Zakładzie, w instytucjach gromadzkich oraz w Warszawie.

Wybory do GRN w Laskach miały miejsce dwukrotnie: w 1954 i 1958 r. W obu przypadkach, co było normą w systemie politycznym PRL, był to *de facto* plebiscyt, w którym mandaty otrzymali kandydaci wytypowani wcześniej do wpisania na listę⁴⁸¹. Łącznie w latach 1955–1959 w tym gremium zasiadało 38 osób, z których część już wcześniej była zaangażowana w działalność państwową (np. Szczepan Balcerzak czy działający w Klaudynie Eugeniusz Wójcik)⁴⁸². Na czele Prezydium GRN – głównego organu wykonawczego gromady – stali kolejno Stanisław Adamski, Eugeniusz Wójcik, Władysław Kłodziński i Szczepan Balcerzak. Należy przy tym podkreślić, że w skład rady weszło dużo osób bezpartyjnych, w tym także osoby zatrudnione w Zakładzie, np. Jan Szkolik⁴⁸³ i Stanisław Prętki. Niewątpliwym problemem byłoby ułożenie listy zdominowanej przez kandydatów partyjnych, gdyż w wielu tego typu strukturach nie istniały gromadskie organizacje partyjne (i to nawet w przypadku – wydawałoby się, że oczywistego dla wsi – Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego)⁴⁸⁴.

⁴⁸⁰ AP Grodzisk, PGRN w Laskach, 2, Księga budżetowa GRN w Laskach za rok 1957, 12 XI 1956, k. 3–6.

⁴⁸¹ Fasadowy charakter i pozory demokracji były widoczne w wyborach organizowanych w komunistycznej Polsce zasadniczo na każdym szczeblu, od wyborów do Sejmu po wybory do gromadzkich rad narodowych. Różnice w frekwencji wynikały niekiedy z lokalnych nastrojów i oporu przeciwko polityce władz, lecz często – np. w wyborach gromadzkich – chłopi chodzili na wybory w poczuciu bezsilności i braku sprawczości. Por. W. Sokół, *Systemy wyborcze w Polsce Ludowej – uwarunkowania, mechanizmy i konsekwencje polityczne* [w:] *Wybory i referenda w PRL*, red. S. Ligarski, M. Siedziako, Szczecin 2014, s. 23–44; M. Markiewicz, *Chłopi wobec wyborów do rad narodowych w latach 1954–1969 na przykładzie województwa białostockiego* [w:] tamże, s. 205–215.

⁴⁸² L. Zugaj, *Historia administracji...*, s. 66.

⁴⁸³ Jan Szkolik (1916–1976) – stolarz pracujący od wieku nastoletniego w Zakładzie dla Ociemniałych w Laskach. Organizator teatru amatorskiego w Zakładzie, komendant OSP w Laskach na przełomie lat 60. i 70., członek Gromadzkiej RN w Laskach w latach 50. Zob. M. Żółtowski, *Jan Szkolik* [w:] *Ludzie...*, s. 337–361.

⁴⁸⁴ Trzeba pamiętać, że w latach 50. wiele organizacji partyjnych dopiero się organizowało i nawet w dużych instytucjach – np. na Uniwersytecie Warszawskim – Podstawowe Organizacje Partyjne PZPR były dość niewielkie. Tym bardziej w przypadku tak niewielkiej miejscowości jak Laski, gdzie największą POP była – jak się zdaje – ta funkcjonująca w Nadleśnictwie Laski, która w 1970 r. liczyła raptem 13 osób. Por. AP Wwa, KU PZPR, 1, Por. AP Wwa, KU PZPR UW, 1, Protokoły zebrań wyborczych POP PZPR UW z lat 1950–1962; AP Grodzisk, KG PZPR w Izabelinie, 3, Sprawozdanie z działalności organizacyjnej POP PZPR przy Nadleśnictwie Laski za okres od 5 II 1968 r.

Ponadto, na poziomie gromad z reguły nie znajdowało się wielu chętnych aktywistów, co wynikało m.in. z nakreślonego wyżej stosunku ludności wiejskiej do władz. Nie odbiegało to zresztą od normy krajowej, gdzie w radach gromadzkich dominowały osoby bezpartyjne⁴⁸⁵.

Zachowane dokumenty po GRN w Laskach stanowią obszernie źródło wiele mówiące o podstawowych problemach wsi w latach 50. Gromadzkie Rady Narodowe miały, zgodnie z ustawą z 1954 r., „kierować w swoim zakresie na terenie gromady działalnością gospodarczą, społeczną i kulturalną, wiążąc potrzeby gromady z zadaniami ogólnopolskimi”⁴⁸⁶. Przepis ten wskazywał, że GRN odpowiadały zarówno za podstawowe, z reguły dość przyziemne kwestie funkcjonowania społeczności na poziomie kilku wsi, jak i że były one realizatorem polityki prowadzonej przez rady narodowe wyższego szczebla. Gromadzkie Rady Narodowe były z reguły kompletnie uzależnione od budżetu powiatowego, gdyż były zbyt małymi jednostkami, by móc zrealizować jakiegokolwiek większe inwestycje. Nierzadko prace gromadzkich RN spotykały się z brakiem odzewu ze strony „góry”⁴⁸⁷.

Nie inaczej było w Laskach, gdzie członkowie rady skarżyli się na niewielki budżet przekazany przez powiatową RN w Pruszkowie⁴⁸⁸. Innym przykładem może być tzw. „akcja wiosenna” z 1955 r., gdzie jeden z radnych, Michał Karpowicz, zaproponował ograniczenie się wyłącznie do podstawowego planu pomocy międzysąsiedzkiej, ze względu na brak jakichkolwiek specjalnych wskazówek inspektora rolnego z powiatu⁴⁸⁹. Mimo to działalność tego organu zaowocowała m.in. powstaniem studni w Mościskach, i przyznawaniem krótkoterminowych kredytów na prowadzenie gospodarstw rolnych⁴⁹⁰ czy przygotowywaniem kanałów melioracyjnych⁴⁹¹. Rada odpowiadała rów-

do 29 IV 1970 r., k. 22.

⁴⁸⁵ Ze wszystkich radnych do gromadzkich rad narodowych w 1955 r. bezpartyjni stanowili 51,6 proc. (dla porównania – członkowie PZPR 34,9 proc., ZSL 13,3 proc., SD – 0,2 proc.). Jest to wyraźny skok w stosunku do 1950 r., kiedy w gminnych radach narodowych było tylko 25,4 proc. bezpartyjnych. Potwierdzać to może też o tym, że brakowało kadr terenowych do zapewnienia dużo większej liczby miejsc. Por. D. Jarosz, *Polityka władz...*, s. 428.

⁴⁸⁶ Zob. art. 10 Ustawy z dnia 25 września 1954 r. o reformie podziału administracyjnego i powołaniu gromadzkich rad narodowych (Dz.U. 1954 nr 43 poz. 191).

⁴⁸⁷ M. Gończar, *Samorząd wsi: historia i nowe możliwości*, Warszawa 1990, s. 37.

⁴⁸⁸ AP Grodzisk, PGRN w Laskach, 1, Protokół nr 5/55 z posiedzenia Prezydium GRN, 16 III 1955, k. 4.

⁴⁸⁹ Tamże, Protokół nr 2/55 z posiedzenia Prezydium GRN, b.d. (1955), k. 2.

⁴⁹⁰ Zob. np. Protokół nr 21/55 z posiedzenia Prezydium GRN, 7 IX 1955, k. 21.

⁴⁹¹ W styczniu 1957 r. mieszkańcy Lasek masowo skarżyli się na zalewanie ich pól oraz domów, co było efektem źle zorganizowanego systemu rowów melioracyjnych na terenie wsi. Zob. tamże, Protokół nr 7 z posiedzenia Prezydium GRN, 20 II 1957, k. 83.

niez za realizację planów gospodarczych, np. w zakresie obowiązkowych dostaw zboża⁴⁹². Ze względu na niewielkie możliwości finansowe, GRN w Laskach korzystała z prawa nakładania na mieszkańców tzw. szarwarku (tj. przymusowych robót publicznych na rzecz gromady)⁴⁹³, zaś po formalnym zniesieniu szarwarku w 1958 r. – nakłaniała do czynów społecznych⁴⁹⁴.

W 1956 r. w Laskach dyskutowano również nad utworzeniem Ochotniczej Straży Pożarnej. Marian Bożyk, jeden z radnych, wtórował temu pomysłowi jako możliwemu do zrealizowania ze względu na dużą liczbę młodych mieszkańców po służbie wojskowej⁴⁹⁵. Co ciekawe, nie podjęto wówczas decyzji w tej sprawie – prawdopodobnie ze względów finansowych. OSP w Laskach powstała natomiast dwa lata później, po pożarze garażu, kuźni i jednego z budynków mieszkalnych na terenie Zakładu 13 listopada 1958 roku⁴⁹⁶.

W połowie lat 50. w Laskach rozwijało się również życie sportowe. Powstało koło Ludowych Zespołów Sportowych, które w 1955 r. miało cztery sekcje: piłki nożnej, siatkówki ciężarowców oraz sekcję strzelecką. Tutejsze koło LZS dość szybko osiągnęło pewne sukcesy, gdyż sekcja piłki nożnej zajęła w sezonie 1954/1955 drugie miejsce w powiatowej C klasie. Jednocześnie lokalny działacz sportowy, Mieczysław Zajac, wskazywał na znaczące braki w wyposażeniu i infrastrukturze sportowej (np. sekcja piłkarska nie miała boiska, zaś sekcja strzelecka była zmuszona wypożyczać broń z Pruszkowa)⁴⁹⁷. W tym okresie przy GRN utworzono także świetlicę, w której regularnie odbywały się zajęcia świetlicowe (np. gra w szachy czy w ping-ponga), pokazy kinowe i spektakle teatralne. Zdaniem jej kierowniczkii Stanisławy Kowalczyk (wyrażonym w 1956 r.), świetlica rozwijała się dobrze i to pomimo niemal zerowego zainteresowania jej działalnością ze strony powiatu⁴⁹⁸. W działalność kulturalną w Laskach zaangażowali byli także pracownicy i wychowankowie Zakła-

⁴⁹² Tamże, Protokół nr 16/56 z posiedzenia GRN w Laskach, 5 IX 1956, k. 51.

⁴⁹³ Tak było np. przy wspomnianych wyżej wylewach wód w 1957 r.

⁴⁹⁴ Na przykład w 1959 r. GRN zwróciła się do mieszkańców gromady, by w czynie społecznym zwozili na swoich furmankach żużel z Huty Warszawa, gdyż wyczerpany został już prawie cały budżet przekazany przez powiat na budowę dróg lokalnych. Zob. tamże, 6, Protokół nr 10/59 z posiedzenia Prezydium GRN w Laskach, 31 X 1959, k. 34.

⁴⁹⁵ Tamże, 1, Protokół nr 7/56 z posiedzenia Prezydium GRN w Laskach, 18 IV 1956, k. 40.

⁴⁹⁶ M. Żółtowski, *Druh...*, s. 414; *Kalendarium jednostki* [Ochotniczej Straży Pożarnej im. st. bryg. Edwarda Gierskiego w Laskach], <https://osp-laski.pl/historia/> [dostęp: 08.10.2024 r.].

⁴⁹⁷ Tamże, Protokół nr 1/56 z posiedzenia Prezydium GRN w Laskach, 8 II 1956, k. 33.

⁴⁹⁸ Tamże, Protokół nr 1/56 z posiedzenia Prezydium GRN w Laskach, 8 II 1956, k. 34.

du dla Ociemniałych; dla przykładu: z okazji akademii pierwszomajowej w 1959 r. wystawili oni komedię pt. *Narzeczoną*⁴⁹⁹.

Działalność świetlicy miała stanowić remedium na problem chuli-gaństwa i pijaństwa wśród młodzieży. Był to wątek często powracający w obradach Prezydium GRN i choć zazwyczaj był opisywany dość lako-nicznie, najpewniej był to problem istotny⁵⁰⁰. Co więcej, we wsi docho-dziło również do kradzieży węgla, włamań i pijackich awantur ze strony elementów patologicznych. W zbiorach archiwalnych zachowała się tylko jedna pisemna skarga na tego typu zachowania, jednakże nie wyda-je się, by było to zjawisko kompletnie marginalne. Jednocześnie w do-kumentach z 1957 r. odnotowano znaczne zmniejszenie wybryków chu-ligańskich, co – jeśli wierzyć sprawozdawcy – było normą w regionie (w tym także w Warszawie)⁵⁰¹.

Laski w latach 50. borykały się z problemem zaopatrzenia miejsco-wego sklepu „Samopomocy Chłopskiej” (powstałego w czasach stalinow-skich, w miejsce znacjonalizowanego sklepu prywatnego, który znajdował się na rogu ulic Brozowej i Wieczorka)⁵⁰² w wędliny oraz nabiał. Towa-ry te w założeniu miały być sprowadzane poprzez współpracę ze spółdziel-nią gromadzką w Babicach, jednakże nie była to współpraca owocna. Sprawy nie dało się rozwiązać, nawet pomimo pisemnych ponagleń ze strony przewodniczącego GRN w Laskach⁵⁰³, co – jak się zdaje – stanowi dobry przykład złej komunikacji i naturalnej niesamodzielności tak ma-łych jednostek administracyjnych jak gromady w latach 50.⁵⁰⁴ Dopiero w pod koniec 1958 r. i to w związku z ciągłymi zażaleniami miejscowej ludności, Rada podjęła działania mające na celu założenie odrębnego sklepu mięsnego na terenie wsi⁵⁰⁵.

Gromadzka Rada Narodowa w Laskach została rozwiązana na pod-stawie uchwały Wojewódzkiej RN oraz rozporządzenia Rady Ministrów. 31 grudnia 1959 r. czteroosobowa komisja z Balcerzakiem jako reprezen-tantem Lasek podpisała protokół zdawczo-odbiorczy, na mocy którego

⁴⁹⁹ Tamże, 6, Protokół nr 5/59 z posiedzenia Prezydium GRN w Laskach, 25 IV 1959, k. 12.

⁵⁰⁰ Tamże, 1, Protokół nr 10/57 z posiedzenia Prezydium GRN w Laskach, 20 III 1957, k. 89–90.

⁵⁰¹ Tamże, Skarga Eleonory Kłodzińskiej do Prezydium GRN w Laskach, 25 X 1956, k. 64.

⁵⁰² Zapis rozmów..., s. 14.

⁵⁰³ Tamże, Protokół nr 17/57 z posiedzenia Prezydium GRN w Laskach, 12 IX 1957, k. 97.

⁵⁰⁴ L. Zugaj, *Historia administracji...*, s. 59.

⁵⁰⁵ AP Grodzisk, PGRN w Laskach, 1, Protokół nr 16/58 z posiedzenia Prezydium GRN w Laskach, 17 XI 1958, k. 130.

majątek gromadzki (obejmujący dokumentację, nieruchomości i majątek ruchomy m.in. gromadzkiej świetlicy) znajdujący się w Laskach i Mościskach wszedł w skład majątku gromady Izabelin. Z dniem 1 stycznia 1960 r. Laski i Mościska stały się częścią tej struktury administracyjnej, zaś Klaudyn dołączył do gromady Stare Babice⁵⁰⁶.

Zakład dla Ociemniałych na mapie polskich środowisk katolickich i opozycyjnych po 1956r.

Przesilenie polityczne, które miało miejsce jesienią 1956 r. i skutkowało przejściem władzy w PZPR i kraju przez Władysława Gomułkę, niesło ze sobą istotne zmniejszenie skali represyjności ustroju komunistycznego oraz częściowe ustępstwa, polegające na umożliwieniu pewnej samoorganizacji społecznej obywateli PRL. W tym okresie powstawały i funkcjonowały m.in. kluby inteligenckie i periodyki prasowe, w ramach których możliwe było upublicznianie nieco innego spojrzenia na rzeczywistość niż to, które funkcjonowało w przekazie prasy i organów rządowych⁵⁰⁷. Również w tym okresie doszło do pewnego odprężenia w relacjach państwo–Kościół, czego wyrazem – poza tym najbardziej zauważalnym, jakim było zwolnienie z internowania prymasa Wyszyńskiego – były negocjacje i uregulowanie niektórych spornych kwestii, np. dotyczących nauczania religii w szkole oraz budowy nowych kościołów (w ramach Komisji Wspólnej, składającej się z przedstawicieli władz i polskiego episkopatu)⁵⁰⁸. Wprawdzie odwrót od tendencji liberalizacyjnych zaczął być widoczny stosunkowo szybko⁵⁰⁹, a PRL pozostawała państwem o ustroju niedemokratycznym, jednakże był to już okres wyraźnie odbiegający od czasów stalinowskich.

Zjawiska te nie zostały nakreślone przypadkowo, jako że miały one istotne znaczenie dla funkcjonowania Zakładu dla Ociemniałych w Laskach. Z jednej bowiem strony zmniejszyła się skala motywowanych politycznie ruchów mających utrudnić jego funkcjonowanie, z drugiej zaś Laski stały się ośrodkiem istotnym z perspektywy koncesjonowanych

⁵⁰⁶ Zob. tamże, 7, Protokół zdawczo odbiorczy z 31 XII 1959 r. z załącznikami, k. 1–8.

⁵⁰⁷ A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 94–98.

⁵⁰⁸ Zob. A. Dudek, *Krótkotrwała normalizacja w stosunkach Kościół – państwo (1956–1957)* [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1, red. K. Kersten, Warszawa 1995, s. 185–199.

⁵⁰⁹ Jako symbol początku tego odrotu można wskazać chociażby zamknięcie dość krytycznego wobec rządu czasopisma „Po prostu” w październiku 1957 r. Por. D. Rafalska, *Między marzeniami a rzeczywistością. Tygodnik „Po prostu” wobec głównych problemów społecznych i politycznych Polski w latach 1955–1957*, Warszawa 2008, s. 209–220; J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991, s. 22–30.

środowisk katolickich, skupionych przede wszystkim wokół warszawskiego Klubu Inteligencji Katolickiej oraz środowiska „Znak”.

Sieć Klubów Inteligencji Katolickiej powstała w Polsce właśnie na fali odwilży gomułkowskiej z inicjatywy środowisk katolickich chcących stworzyć alternatywę dla skompromitowanego działalnością w okresie stalinizmu środowiska Stowarzyszenia PAX⁵¹⁰. Za istotne wydarzenie konsolidujące to środowisko należy uznać oświadczenie opublikowane w „Życiu Warszawy” 23 października 1956 r., krytycznie odnoszące się do artykułu prezesa PAX-u Bolesława Piaseckiego, w którym odniósł się sceptycznie do ówczesnej krytyki czasów stalinowskich⁵¹¹. Dzień później został utworzony Ogólnopolski Klub Postępowej Inteligencji Katolickiej, organizacja mająca stanowić „teren spotkania, wymiany poglądów i wzajemnego zbliżenia” całego środowiska katolików świeckich⁵¹². Wskutek dyskusji środowiskowej z połowy 1957 r. zrezygnowano z utworzenia jednej, ogólnopolskiej organizacji na rzecz lokalnych Klubów Inteligencji Katolickiej (np. warszawski KIK został zarejestrowany w październiku 1957 r.)⁵¹³. Środowisko to, znacznie szersze niż same kluby⁵¹⁴, miało od 1957 r. (na fali odwilży i za zgodą Gomułki) własną, kilkusobową reprezentację w Sejmie PRL, tj. Koło Poselskie „Znak”⁵¹⁵.

Nie ulega wątpliwości, że Laski i znajdujący się tutaj Zakład stanowiły istotne miejsce na mapie częściowo niezależnego środowiska katolików świeckich. Ich znaczenie wiąże się z osobą Jerzego Zawieyskiego⁵¹⁶. Zawieyski, prezes OKPIK i jedna z czołowych postaci środowiska aż do

⁵¹⁰ Stowarzyszenie PAX było istniejącą w latach 1947–1991 organizacją powołaną przez Bolesława Piaseckiego (1915–1979), przedwojennego przywódcy Ruchu Narodowo-Radykalnego „Falanga”. W okresie stalinowskim było całkowicie uległą wobec władz organizacją „postępowych” środowisk katolickich, co w połowie lat 50. doprowadziło do rozłamu w tym środowisku.

⁵¹¹ Zob. B. Piasecki, *Instynkt państwowy* (artykuł opublikowany w „Słowie Powszechnym” z 16 października 1956 r.), http://www.legitymizm.org/mlodziez_imperium/M10010/zasoby/11.html [dostęp: 04.07.2024 r.].

⁵¹² A. Friszke, *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997, s. 39.

⁵¹³ Tamże, s. 48–49.

⁵¹⁴ Poza Klubami Inteligencji Katolickiej należy tu podkreślić także i ludzi skupionych wokół „Tygodnika Powszechnego” oraz miesięczników „Znak” i „Więź”.

⁵¹⁵ M. Łętowski, *Ruch i Koło Poselskie Znak 1957–1976*, Kraków 1998, s. 113–166.

⁵¹⁶ Jerzy Zawieyski (1902–1969) – polski pisarz, redaktor powiązany z „Tygodnikiem Powszechnym” i „Znakiem”. Działacz środowisk katolickich, silnie związany z hierarchią kościelną Warszawy i okolic. Przyjaciel m.in. Stefana Wyszyńskiego, Antoniego Marylskiego i Tadeusza Fedorowicza. W latach 1957–1969 poseł na Sejm PRL z ramienia koła „Znak” oraz członek Rady Państwa w latach 1957–1968. Po śmierci pochowany na cmentarzu leśnym w Laskach.

swojej śmierci w 1969 r., po II wojnie światowej mocno związał się ze środowiskiem Lasek. Jeszcze w latach 30., jako instruktor w Instytucie Teatrów Ludowych, poznał ks. Jana Ziębę (notabene, jednego ze współzałożycieli OKPIK)⁵¹⁷, którego wiara stanowiła dla młodego pisarza istotną inspirację duchową⁵¹⁸. W latach powojennych, będąc pisarzem marginalizowanym przez marksistowskich literatów, zaczął przyjeżdżać do Lassek, gdzie prowadził długie dyskusje filozoficzno-religijne m.in. z siostrą Teresą Landy⁵¹⁹. Zawieyski uważał Laski za swój „dom duchowy”⁵²⁰, do którego odtąd regularnie przyjeżdżał, m.in. na rekolekcje⁵²¹. Dyskusje prowadzone w Laskach miały niewątpliwy wpływ na formację ideową środowiska „Znaku” w duchu personalizmu chrześcijańskiego, choćby ze względu na fakt, że siostra Landy była jedną z osób zaangażowanych w przedwojenne „Verbum” i знаła osobiście wspomnianego już francuskiego filozofa Jacquesa Maritaina. Niektórzy ludzie Lasek byli związani również z warszawskim KIK-iem; na przykład na spotkaniach klubu wykładał ks. Tadeusz Fedorowicz⁵²².

Laski były miejscem istotnym również z perspektywy politycznej. Koło Poselskie „Znak”, będące główną reprezentacją polityczną tego środowiska, było jednocześnie jedyną formacją w Sejmie PRL, która otwarcie krytykowała niektóre projekty ustaw i działania rządu⁵²³. Co więcej, była jedyną reprezentacją parlamentarną katolików, która utrzymywała regularny kontakt z episkopatem Polski⁵²⁴. Z tego względu Zawieyski oraz jego współpracownicy (np. Tadeusz Mazowiecki czy Stanisław

⁵¹⁷ A. Friszke, *Oaza na...*, s. 39.

⁵¹⁸ M. Korczyńska, *Jerzy Zawieyski. Biografia humanistyczna 1902–1969*, Toruń 2011, s. 46–47.

⁵¹⁹ Tamże, s. 82, 87–88.

⁵²⁰ J. Zawieyski, *Dzienniki t. 1. Wybór z lat 1955–1959*, red. A. Knyt, Warszawa 2011, s. 510.

⁵²¹ Por. tamże, s. 173, 495, 504, 558–559; tenże, *Dzienniki t. 2. Wybór z lat 1960–1969*, red. A. Knyt, Warszawa 2012, s. 550, 420, 650–651.

⁵²² A. Friszke, *Oaza na...*, s. 75.

⁵²³ Na przykład posłowie „Znaku” głosowali przeciwko Ustawie o adwokaturze z 1963 r. (która ograniczała samorządność tej grupy zawodowej) oraz przeciwko Uchwale o zadaniach narodu i państwa w wychowaniu młodzieży i jej udziale w budowie socjalistycznej Polski z 1973 r. (w której przemilczano problematykę wychowania religijnego), a ponadto złożyli ponad 50 projektów poprawek do ustaw i ponad 30 interpelacji. Ta działalność była bezprecedensowa w skali dziejów parlamentaryzmu w krajach Bloku Wschodniego. Por. M. Łętowski, *Ruch i koło...*, s. 128–134, 163–167.

⁵²⁴ Tamże, s. 146.

Stomma⁵²⁵) regularnie odbywali spotkania z prymasem Wyszyńskim, na których dyskutowano bieżącą sytuację polityczną.

Część z tych spotkań odbywała się właśnie w Laskach⁵²⁶. Wybór Zakładu jako miejsca spotkań nie wydaje się zaskakujący. Laski bowiem były cichym i spokojnym (o czym wspominał Zawieyski w swych dziennikach)⁵²⁷, dającym możliwość poufnej rozmowy na tematy polityczne (co nie zmienia faktu, że spotkania te były trzymane w tajemnicy, a wielu mieszkańców wsi nawet o nich nie wiedziało)⁵²⁸. Poza tym zarówno prymas Wyszyński jak i czołowi działacze „Znaku” byli albo związani z Laskami już wcześniej, albo z czasem się do nich przywiązali⁵²⁹. Spotkania te dotyczyły różnych spraw bieżących; na przykład jedno z nich, mające miejsce w październiku 1968 r., dotyczyło m.in. zbrojnej interwencji PRL w Czechosłowacji⁵³⁰.

Co więcej, zdarzało się, że Laski pośredniczyły w rozmowach pomiędzy hierarchią kościelną i świeckimi katolikami. Zauważalny jest niewątpliwie wpływ Antoniego Marylskiego na złagodzenie konfliktu między Stefanem Wyszyńskim a Jerzym Zawieyskim, związanego z wystąpieniem tego ostatniego w Sejmie PRL w grudniu 1965 r., a dotyczącym listu biskupów polskich do biskupów niemieckich⁵³¹. Rozpętana została wów-

⁵²⁵ Stanisław Stomma (1908–2005) – polski prawnik i działacz polityczny. Absolwent studiów prawnych na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. W czasie II wojny światowej uczestnik konspiracji na Wileńszczyźnie, później także m.in. na terenie Kampinosu. W okresie powojennym związany ze środowiskami katolickimi (m.in. z „Tygodnikiem Powszechnym” oraz KIK, gdzie był prezesem klubu krakowskiego. W latach 1957–1976 poseł na Sejm PRL z ramienia „Znaku”. W latach 1981–1984 przewodniczący Prymasowskiej Rady Społecznej. W 1989 r. wybrany do Senatu jako kandydat solidarnościowy. Marszałek Senior Senatu I kadencji. Pochowany na cmentarzu zakładowym w Laskach. Zob. np. A. Boniecki, *Stanisław Stomma – człowiek sumienia* [w:] tamże, s. 243–247.

⁵²⁶ Zob. np. E. Czaczkowska, *Kardynał...*, s. 317;

⁵²⁷ J. Zawieyski, *W Laskach (kartki z dziennika)* [w:] *Ludzie Lasek...*, s. 302–316.

⁵²⁸ *Zapis rozmów...*, s. 6, 16.

⁵²⁹ Warto przywołać tutaj przykład Tadeusza Mazowieckiego, który w okresie swojej działalności politycznej w PRL związał się na tyle ze środowiskiem Lasek, że pochował tam swoją drugą, zmarłą w 1970 r., żonę. Zob. np. A. Brzezicki, *Tadeusz Mazowiecki: biografia naszego premiera*, Kraków 2015, s. 227–228, 250–251; L. Witkowska FSK, *Laski miejscem duchowego ocalenia* [w:] *Znani i nieznani...*, t. 2, s. 219–220.

⁵³⁰ J. Zawieyski, *Dzienniki t. 2...*, s. 807.

⁵³¹ Czyli dokumentu (zwanego także „Orędziem”) wystosowanego przez biskupów polskich do biskupów w NRD i RFN w listopadzie 1965 r. W tekście autorstwa administratora apostolskiego we Wrocławiu, bp. Bolesława Kominka, znalazły się – poza zaproszeniem do udziału w Millennium Chrztu Polski – informacja o przebaczeniu ze strony biskupów polskich zła wyrządzonego Polakom przez Niemców, prośba o analogiczne wybaczenie oraz informacje o utrzymaniu granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Co istotne, list ten był inicjatywą polskiego Kościoła, której nie dyskutowano wcześniej z władzami PRL.

czas przez władze komunistyczne ogólnopolska, antykościelna kampania propagandowa, w której polski episkopat oskarżano o działalność w istocie antypolską⁵³². W reakcji na te wydarzenia, przewodniczący koła „Znak” wygłosił przemówienie, w którym wyraził żal, m.in. z powodu tego, że przy opracowywaniu listu „nie znaleziono odpowiednich sposobów, aby [...] na czas i we właściwej formie powiadomić o tym rząd polski”⁵³³. Choć była to reakcja zdecydowanie łagodna (na tle oskarżeń padających ze strony innych sejmowych ugrupowań), przemówienie Zawieyskiego skutkowało dużym kryzysem w relacjach między środowiskiem „Znaku” a prymasem Wyszyńskim. Antoni Marylski, prowadzący regularną korespondencję listowną z prymasem, przyjął rolę pośrednika między stronami, co ostatecznie widoczne było np. w doprowadzeniu do spotkania w Laskach 27 stycznia 1967 r. Wówczas Wyszyński i Zawieyski, przedstawiając swoje racje, mieli dojść do porozumienia zażegnującego kryzys⁵³⁴.

Laski nie były wyłącznie miejscem spotkań środowisk katolickich z prymasem Wyszyńskim, ale także miejscem spotkań prymasa z przedstawicielami innych środowisk. Przykładem takiego spotkania było spotkanie Wyszyńskiego z Leszkiem Kołakowskim⁵³⁵ (wówczas jeszcze członkiem PZPR) wiosną 1963 r., na którym dyskutowali o trwającym Soborze Watykańskim II. Co warto podkreślić, organizatorem i tego spotkania był Marylski⁵³⁶.

Wpływ Lasek na środowiska krytyczne wobec realiów ustrojowych PRL był widoczny także w późniejszym okresie, już w dobie jawnej i zorganizowanej opozycji przedsierniowej. Jako jego przykłady wskazać można działalność Adama Michnika z połowy lat 70. Późniejszy redaktor naczelny „Gazety Wyborczej” trafił tu pod koniec 1975 r. dzięki Halinie

⁵³² A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 222–233.

⁵³³ M. Korczyńska, *Jerzy Zawieyski...*, s. 156.

⁵³⁴ Por. J. Zawieyski, *Dzienniki...*, t. 2, s. 639–641; J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 226–234; J. Moskwa, *Stefan Wyszyński – Antoni Marylski. Korespondencja* [w:] *Znani i nieznanii...*, t. 1., s. 82–90.

⁵³⁵ Leszek Kołakowski (1927–2009) – polski filozof. W pierwszych latach powojennych związał się z ruchem komunistycznym. W latach 50. pracował m.in. w Instytucie Kształcenia Kadr Naukowych przy KC PZPR, później był związany z Uniwersytetem Warszawskim. W swojej twórczości naukowej zajmował się historią idei oraz filozofią religii. W latach 60. coraz bardziej krytyczny wobec realiów ustrojowych w Polsce, za co w 1966 r. wyrzucono go z PZPR (do PPR wstąpił w 1945 r.), a w 1968 r. odebrano prawo wykładowania na UW. Po wydarzeniach marcowych emigrował na Zachód, współpracując jednocześnie z krajowymi środowiskami opozycyjnymi, m.in. z Komitetem Obrony Robotników.

⁵³⁶ Por. E. Czaczkowska, *Kardynał...*, s. 306; J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 237–238.

Mikołajskiej⁵³⁷. Było to związane z obawami Mikołajskiej, że Michnik zostanie przewencyjnie zatrzymany na czas trwania VII Zjazdu PZPR⁵³⁸. W 1976 r. Michnik przebywał w Laskach kilka miesięcy, gdzie – w pokoju zajmowanym wcześniej przez Zawieyskiego – pracował nad książką *Kościół. Lewica. Dialog*⁵³⁹. Również w tym okresie (a dokładniej pod koniec czerwca 1976 r.) w Laskach został zredagowany tzw. List czternastu, opublikowany jako wyraz wsparcia dla robotników protestujących w Radomiu i Ursusie⁵⁴⁰. Publikacja listu stanowiła jedno z preludium do powstania Komitetu Obrony Robotników we wrześniu 1976 r. Ludzie powiązani z Laskami brali także udział w innych inicjatywach niezależnych od władz, np. ks. Edward Dembowski, krajowy duszpasterz niewidomych, wygłosił wykład inauguracyjny Towarzystwa Kursów Naukowych na rozpoczęcie roku akademickiego jesienią 1978 roku⁵⁴¹. Co więcej, członkowie Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” rozważali w 1979 r. Laski jako jedno z miejsc do przeprowadzenia głódówki na znak protestu przeciwko represjom wobec czechosłowackich dysydentów⁵⁴².

Jak widać po powyższych przykładach, Laski były miejscem, przez które w okresie tzw. demokracji ludowej przewijały się osoby związane

⁵³⁷ Halina Mikołajska (1925–1989) – polska aktorka. Absolwentka Państwowej Szkoły Dramatycznej w Krakowie, w późniejszym okresie związana m.in. z Teatrem Dramatycznym i Państwową Wyższą Szkołą Teatralną w Warszawie. W połowie lat 70. związana ze środowiskiem Komitetu Obrony Robotników oraz Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”. Internowana po wprowadzeniu stanu wojennego. Po śmierci pochowana na cmentarzu zakładowym w Laskach.

⁵³⁸ R. Graczyk, *Demiurg: biografia Adama Michnika*, Warszawa 2021, s. 167.

⁵³⁹ Książka ta dotyczyła relacji pomiędzy tzw. „lewicą laicką” a kościołem katolickim. Michnik nawoływał w niej do dialogu pomiędzy tymi środowiskami, zwracając uwagę na wspólnego wroga (totalitaryzm), a także na – ważną dla obu środowisk – sprawę wspierania słabszych i prześladowanych. Zob. np. P. Ścigaj, *O podmiotowości społeczeństwa – idea społeczeństwa obywatelskiego w pracach Adama Michnika* [w:] *Czas społeczeństwa obywatelskiego: między teorią a praktyką*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2006, s. 66–68.

⁵⁴⁰ Obok Michnika podpisali go m.in. Jacek Kuroń, Stefan Kisielewski, Jan Olszewski i ks. Jan Zieja. Zob. *List czternastu opozycjonistów wyrażających solidarność z uczestnikami protestów robotniczych*. Warszawa, 28 czerwca 1976 r. [w:] J. Skórzyński, *Początki Komitetu Obrony Robotników*, „Wolność i Solidarność” 2016, nr 9, s. 133–134; tenże, *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*, Warszawa 2012, s. 94.

⁵⁴¹ Zob. M. Tunak, *Środowisko Lasek wobec opozycji antysystemowej w latach 1976–1989 i rola rektora kościoła św. Marcina w Warszawie we wsparciu dla działaczy KOR i „Solidarności”* [w:] *Księga dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją (1976–1989)*, t. 2, red. R. Łątka, Warszawa 2020, s. 160–161.

⁵⁴² Głódówka ostatecznie odbyła się w kościele św. Krzyża w Warszawie, w dniach 3–10 października 1979 r. Zob. AIPN, BU 0296/192 t. 1, Informacja dot. przygotowywanej przez KSS-KOR głódówki przeciwko aresztowaniu w CSRS sygnatariuszy „Karty 77”, 27 VIII 1979 r., k. 78.

z różnymi środowiskami kontestatorskimi bądź – później – opozycyjnymi. Lista przyjaciół Lasek jest oczywiście dużo większa (wskazać tu można np. Zbigniewa Herberta, który tworzył m.in. w tej miejscowości)⁵⁴³, ale tym bardziej świadczy to o niewątpliwym charakterze tej miejscowości: od panującej wokół ciszy po możliwość zetknięcia się z przyjaznym i otwartym środowiskiem chrześcijańskim.

Wspomniane wyżej spotkania nie umknęły oczywiście uwadze władz. Zarówno w okresie stalinowskim, jak i później, służby odnotowywały, że Stefan Wyszyński był blisko związany m.in. z Matką Czaczką czy Antonim Marylskim⁵⁴⁴. Przebywający w Laskach byli zresztą tego świadomi, dlatego rozmowy te były trzymane w tajemnicy. Wokół Zakładu pojawiali się – m.in. jako pracownicy najemni, goście czy nawet sponsorzy stypendiów dla wychowanków zakładu⁵⁴⁵ – donosiciele i współpracownicy powiązani ze Służbą Bezpieczeństwa⁵⁴⁶. Infiltrowano nie tylko ludzi związanych z Zakładem w sposób bezpośredni, ale także gości Lasek. Dość osobliwym przypadkiem jest tu inwigilacja Julii Brystiger⁵⁴⁷ – byłej dyrektorki Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, która po odwilży gomulkowski regularnie przyjeżdżała do Lasek i nagle – wiosną 1963 r. – zaprzestała swoich wizyt, świadoma tego, że jest obserwowana

⁵⁴³ Ten żyjący w latach 1924–1998 poeta przebywał w Laskach na początku lat 50., gdzie otrzymywał wsparcie ze strony m.in. Antoniego Marylskiego i s. Teresy Landy. Było to w czasie, gdy zmagał się z trudną sytuacją materialną, gdyż – w przeciwieństwie do wielu polskich literatów – w czasach stalinowskich nie działał w ramach głównego, zideologizowanego nurtu. Zob. np. A. Franaszek, *Herbert: biografia. T. 1. Niepokój*, Kraków 2018, s. 355–362; W. Metrycki, *Pan Cogito w Laskach cz. I*, „Listy do Sąsiada” 2023, nr 8, s. 26–27; tenże, *Pan Cogito w Laskach cz. II*, „Listy do Sąsiada” 2023, nr 9, s. 22–23.

⁵⁴⁴ E. Czaczkowska, *Kardynał...*, s. 408.

⁵⁴⁵ Taką formę uwiarygodnienia potrzeby regularnego przyjeżdżania do Lasek oficer prowadzący z MSW zaproponował kontaktowi operacyjnemu „Róża” (Annie Marii Lewandowskiej, sędzinie z Pruszkowa). Celem działalności „Róży” było zbieranie wszelkich informacji na temat funkcjonowania i problemów zakładu. Zwerbowana została, gdy Służba Bezpieczeństwa odnotowała, że jeździ do Lasek na leczenie. Zob. AIPN, BU 00170/326.

⁵⁴⁶ A. Stopyra, *Figuranta „Roxana”*. Inwigilacja Julii Brystiger przez Służbę Bezpieczeństwa (1962–1974), „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 2, s. 393; J. Żaryn, *Córka marnotrawna, czyli Luna w Laskach*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 11, s. 44–46; J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 166.

⁵⁴⁷ Julia Brystiger z domu Prajs (1902–1975) – polska komunistka, zaangażowana w ruch komunistyczny już w okresie międzywojennym. W latach 1943–1944 jeden z czołowych działaczy Związku Patriotów Polskich. Po wojnie funkcjonariusz resortu bezpieczeństwa publicznego. W latach 1950–1954 stała na czele Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Zyskała pseudonim „krwawa Luna”, w związku z krążącymi informacjami o tym jakoby bezpośrednio torturowała więźniów. W 1956 r. – wskutek odwilży i „rozliczeń z nieprawidłowościami” aparatu represji zwolniona z pracy. Pracowała następnie jako redaktor w PWN.

na⁵⁴⁸. Służby były zainteresowane zarówno polityką wewnątrzrodowiskową, stanem organizacyjnym i problemami TOnO, a także np. kontaktami zagranicznymi Marylskiego⁵⁴⁹.

Zakład w Laskach pojawia się w wielu wewnętrznych dokumentach archiwalnych organów bezpieczeństwa PRL. Z notatek informacyjnych, sprawozdań z rozmów oficerów prowadzących z osobowymi źródłami informacji oraz z opracowań wewnętrznych SB Zakład jawi się jako zorganizowana społeczność o jawnych, antypaństwowych celach. Bardzo ciekawe jest określenie pojawiające się kilkakrotnie w obszernej teczce współpracy z agentem-informatorem „Stefanem”, który w latach 50. oraz 60. zajmował się infiltracją środowiska warszawskiego KIK-u, a więc także i środowiska Lasek. Laski są tam określane wręcz jako „ośrodek mafijny”⁵⁵⁰.

Owa daleko idąca inwigilacja nie powinna jednak przysłańać faktu, że po 1956 r. polityka władz komunistycznych wobec środowisk kościelnych nieco złagodniała. Jednakże Zakład w Laskach wciąż był przedmiotem kontroli państwowych, grożących nawet jego zamknięciem. Podobnie jak w latach 50., starano się zarzucić miejscowym pracownikom liczne nieprawidłowości – zarówno na poziomie organizacyjnym, jak i w programie nauczania. Kontrole dotyczyły również stale rosnących darowizn, które Zakład otrzymywał z zagranicy, m.in. z USA czy Francji⁵⁵¹. Jak się wydaje, również wówczas na przetrwanie Zakładu wpływ miała duża popularność Dzieła Lasek wśród środowisk chrześcijańskich za granicą, a także wsparcie ze strony prymasa Wyszyńskiego⁵⁵².

Mimo tych trudności, koniec stalinizmu był początkiem istotnego rozwoju organizacyjnego Zakładu. Od jesieni 1957 r. w Zakładzie odbywały się rekolekcje dla lekarzy psychiatrów zajmujących się osobami nie-

⁵⁴⁸ Zob. J. Żaryn, *Córka marnotrawna...*, s. 48–50.

⁵⁴⁹ Na przykład w 1963 r. SB odnotowała kontakty Marylskiego z pracownikami ambasady belgijskiej i francuskiej. Zob. AIPN, BU 01299/382, Alfabetyczny wykaz osób zanotowanych w związku z faktami przeciekania informacji tajnych i poufnych – opracowanie Departamentu II MSW, k. 24.

⁵⁵⁰ Zob. AIPN, BU 00170/917/7, Klub Inteligencji Katolickiej – Inspiracja, zaplecze, powiązania, 20 V 1962 r., k. 97.

⁵⁵¹ Częściowo były one udziałem pracowników Zakładu, którzy jeździli za granicę. Antoni Marylski wyjechał do Francji jeszcze w 1957 r., a po 10 latach (m.in. w związku z problemami z otrzymaniem paszportu) także do Szwajcarii, Włoszech i Anglii. Po jego śmierci za granicę (w tym do USA) jeździła m.in. Zofia Morawska. Por. J. Moskwa, *Antoni Marylski...*, s. 240–241, 253–254; Tenże, *Nie mów...*, s. 154, 156–163.

⁵⁵² Prymas Wyszyński miał w swym liście z października 1965 r. prosić Marylskiego o wyjaśnienia związane z kontrolą, gdyż zaciekawieni byli nimi duchowni z Zachodu. Zob. J. Moskwa, *Opowieść o czasach i ludziach [w:] Znani i nieznani...*, t. 1, s. 97.

pełnosprawnymi, organizowane przez s. Katarzynę Steinberg⁵⁵³. Znacznie zwiększyły się również wysiłki dotyczące działalności wydawniczej Towarzystwa – publikowano podręczniki, książki i modlitewniki w języku Braille’a (co zresztą niekiedy doprowadzało do oporu lub opieszałości ze strony cenzury lub podporządkowanych jej wydawnictw). W miejscowości miały miejsce także spotkania młodzieży i nauczycieli akademickich z różnych części Polski – jednym z takich spotkań było sympozjum humanistyczne zorganizowane w październiku 1959 r. z inspiracji środowisk powiązanych z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim⁵⁵⁴, innym, spotkanie dyskusyjne związane z przyjazdem grupy Duszpasterstwa Akademickiego z Poznania ok. roku 1978⁵⁵⁵. Z kolei już pod koniec dekady Gierka w Laskach zaczęto organizować egzaminy maturalne dla podopiecznych Zakładu, którzy następnie kontynuowali edukację na uczelniach wyższych⁵⁵⁶. Na terenie ośrodka organizowano także inne wydarzenia o charakterze religijno-społecznym, np. rekolekcje przeznaczone dla małżeństw (organizowane od 1977 r.)⁵⁵⁷.

Za szczególny przykład nobilitacji środowiska Lasek ze strony władz kościelnych można uznać wybór ks. Tadeusza Fedorowicza – jednej z kluczowych osób działających w Zakładzie – na Krajowego Duszpasterza Niewidomych, który to wybór został dokonany przez prymasa Wyszyńskiego w marcu 1959 roku⁵⁵⁸. Choć dla ks. Fedorowicza wybór ten oznaczał przeniesienie się do Warszawy, nie wpłynęło to bynajmniej na rozluźnienie jego kontaktów z Zakładem w Laskach. Wręcz przeciwnie, przez następne lata pozostawał związany z tym ośrodkiem. Co więcej, jakby przykładem Fedorowicza, każdy następny Krajowy Duszpasterz Niewidomych był bądź związany z Laskami jeszcze przed objęciem funkcji, bądź wiązywał się z nimi w trakcie jej pełnienia⁵⁵⁹.

⁵⁵³ E. Przybył-Sadowska, *Siostra...* s. 196.

⁵⁵⁴ Wspomina o tym spotkaniu s. Maria Krystyna Rottenberg FSK, gdyż wówczas pierwszy raz – jeszcze jako studentka filologii klasycznej – zetknęła się z Laskami. Brali w nim udział także m.in. Jerzy Zawieyski czy Stefan Wilkanowicz, późniejszy redaktor naczelnego miesięcznika „Znak”. Zob. M.K. Rottenberg FSK, *W poszukiwaniu ocalałych humanistów* [w:] *Znani i nieznani...*, t. 2, s. 327–328.

⁵⁵⁵ M. Zajac, *Moje Laski*, „Laski” 2009, nr 1–2, s. 92.

⁵⁵⁶ Pierwsze matury w Laskach miały miejsce w 1978 r. Według szacunków Krystyny Koniecznej w latach 1978–2001 studia wyższe ukończyło 60 osób na różnych kierunkach (największa grupa – 12 osób – ukończyła pedagogikę). Zob. K. Konieczna, *Na rzecz absolwentów Lasek*, „Laski”, nr 4–5/2007, s. 111–112.

⁵⁵⁷ I. Grzybowska, J. Grzybowski, *Spotkania małżeńskie w Laskach. Minęło już 30 lat*, „Laski” nr 5/2008, s. 112–115.

⁵⁵⁸ AAW, SPP/II.28.107, Pismo prymasa Wyszyńskiego do ks. Fedorowicza, 16 III 1959, k. 3.

⁵⁵⁹ Następnie funkcję tę pełnili bp Bronisław Dembowski (który na przełomie lat 40. i 50.

O wzroście znaczenia Lasek jako ośrodka myśli katolickiej i duszpasterstwa świadczy także fakt, że miejscowość stała się swego rodzaju forum wymiany myśli pomiędzy środowiskami polskiej i niemieckiej inteligencji katolickiej. Od początku lat 60. do Lasek regularnie przyjeżdżali działacze Akcji Znak Pokuty⁵⁶⁰ z NRD. Jeden z jej współzałożycieli, Günther Särchen, był wyjątkowo zżyty z tą miejscowością, co niejednokrotnie podkreślał⁵⁶¹. Mający miejsce w Laskach dialog pomiędzy Polakami a Niemcami jest ważny również z tego względu, że możliwości podróży do komunistycznej Polski były – wszakże nie tylko dla środowisk religijnych – w znacznym stopniu ograniczone. Antoni Marylski i siostry z Lasek utrzymywały także regularny kontakt z francuskim środowiskiem Małych Braci od Jezusa⁵⁶², głównie za pośrednictwem Jacquesa Maritaina, wówczas jednego z zakonników tej wspólnoty. Prowadzona przez Laski i francuskiego myśliciela korespondencja dotyczyła m.in. kwestii teologicznych oraz przekazywania z Francji do Polski książek filozoficznych⁵⁶³. Jak się zdaje, Maritain utrwalił swoje wieloletnie związki z Laskami na tyle, że bracia z Francji – po przybyciu do Polski w 1977 r. – swój pierwszy dom wybudowali w Truskawiu, nieopodal Lasek (w roku 1983)⁵⁶⁴.

Dzieło Lasek rozrastało się więc po ciężkim okresie drugowojennej okupacji oraz po niepewnych czasach stalinizmu. Lata tzw. Polski Ludowej były jednocześnie okresem, w którym zaczęła odchodzić generacja ludzi związanych z Zakładem już od dziesięcioleci. Matka Czacka, już od

sam był wychowawcą w Laskach), później ks. Stanisław Hoinka, a od 1994 r. – po dziś dzień – ks. Andrzej Gałka. Zob. B. Dembowski, *Środowisko przy kościele św. Marcina w czasach PRL-u* [w:] *Środowisko Lasek w perspektywie historii i chrześcijańskiej myśli pedagogicznej*, red. J. Placha, Warszawa 2011, s. 69.

⁵⁶⁰ Akcja Znak Pokuty, powstała w 1961 r. z inicjatywy m.in. Lothara Kreyssiga i Günthera Särchena, przede wszystkim w celu szukania pojednania pomiędzy działaczami niemieckimi oraz środowiskami chrześcijańskimi funkcjonującymi w krajach, które doznały krzywdy ze strony reżimu nazistowskiego. Struktura tej organizacji działająca w NRD utrzymywała ściśle stosunki ze środowiskami katolickimi w Polsce. Zob. E. Łepkowska, *Niepolityczni politycy. Etyczny aspekt współpracy środowisk opozycyjnych NRD i PRL*, „Wolność i Solidarność” 2014, nr 7, s. 75–78.

⁵⁶¹ G. Särchen, *O Laskach*, „Laski” 2008, nr 3–4, s. 101–102.

⁵⁶² Mali Bracia od Jezusa – powstała w 1933 r. (zatwierdzona w 1968 r.) francuska wspólnota misyjna funkcjonująca na podstawie reguły św. Karola de Foucauld (1858–1916), która po II wojnie światowej skupiła swoją działalność na pomocy ludziom ubogim i potrzebującym.

⁵⁶³ *Korespondencja (1924–1970)* [w:] *Znani i nieznani...*, t. II, s. 423–445.

⁵⁶⁴ *Nasz charyzmat to życie kontemplacyjne w świecie – kim są Mali Bracia Jezusa?*, <https://misyjne.pl/nasz-charyzmat-to-zycie-kontemplacyjne-w-swiecie-kim-sa-mali-bracia-jezusa/> [dostęp: 04.07.2024 r.].

przełomu lat 40. i 50. coraz mniej aktywna, zmarła 15 maja 1961 r. w wieku 84 lat⁵⁶⁵. Z kolei na początku lat 70. zmarli s. Teresa Landy (5 stycznia 1972 r.), Henryk Ruszczyk (3 stycznia 1973 r.) i Antoni Marylski (21 kwietnia 1973 r.). Ludzie ci do dziś pozostają w świadomości społeczności Zakładu jako część większego Dzieła.

Powstanie KPN i ostatnie lata Polski Ludowej

16 stycznia 1959 r. to data istotna z perspektywy Lasek jako wsi, której historia jest bezpośrednio związana z dziejami Puszczy Kampinoskiej. Tego dnia weszło w życie rozporządzenie Rady Ministrów PRL o utworzeniu Kampinoskiego Parku Narodowego. Akt ten stanowił zwieńczenie wcześniejszych (trwających od początku XX w.) procesów obejmowania szczególną ochroną Kampinosu⁵⁶⁶. Była to decyzja szczególnie istotna środowiskowo, zważywszy choćby na wspomnianą wcześniej wyniszczającą eksploatację puszczy przez Niemców w trakcie obu wojen światowych.

Na terenie przyszłego KPN znajdowały się trzy nadleśnictwa podlegające dotychczas Rejonowi Lasów Państwowych Celestynów: Nadleśnictwo „Laski”, Nadleśnictwo „Kampinos” oraz Nadleśnictwo „Kromnów”. Nadleśnictwo „Laski” było jednostką największą, wynoszącą ponad 8300 hektarów (przy odpowiednio ponad 7100 ha i ponad 6800 ha w „Kampinosie” i „Kromnowie”). W momencie „przejęcia” nadleśnictwa przez KPN pracowało tam 25 osób⁵⁶⁷. Warto podkreślić, że choć obecnie siedziba parku mieści się w Izabelinie, pierwotnie – z braku innego dużego budynku – zarząd Kampinoskiego PN pracował w budynku nadleśnictwa w Laskach, częściowo zamieszkanym przez nadleśniczego⁵⁶⁸. Notabene, urzędujący od 2014 r. dyrektor Kampinoskiego Parku Narodowego – Mirosław Markowski, swoją pracę w KPN rozpoczął właśnie w Laskach, gdzie stał na czele nadleśnictwa w latach 1988–1995⁵⁶⁹. Laski były więc jednym z istotniejszych ośrodków w Kampinosie.

Skupienie władz KPN w Laskach pozwala z dzisiejszej perspektywy zaobserwować również ogólny poziom zaangażowania politycznego

⁵⁶⁵ Zob. np. J. Stabińska, *Matka Elżbieta...*, s. 272–282.

⁵⁶⁶ *Kampinoski Park Narodowy: 50 lat*, red. A. Lubański, Izabelin–Warszawa 2009, s. 128–129.

⁵⁶⁷ Tamże, s. 155.

⁵⁶⁸ Tamże, s. 157.

⁵⁶⁹ Zob. M. Kamińska, *Nowy dyrektor KPN*, „Listy do Sąsiada” nr 8/2014, s. 7.

miejscowej ludności. Przy miejscowym nadleśnictwie, podobnie jak i w innych miejscach zatrudnienia, istniała Podstawowa Organizacja Partyjna PZPR, będąca największą organizacją tego typu w Laskach. Zachowane materiały z jej obrad, które miały miejsce pod koniec lat 60., pokazują, że poziom zaangażowania partyjnego był znikomy. Na posiedzeniach nie dyskutowano o sprawach lokalnych, a z reguły omawiano zagadnienia polityczne szczebla krajowego. Niekiedy prowadzono także spotkania poświęcone „wydarzeniom na arenie międzynarodowej”, czego przykładem jest dyskusja z października 1969 r., dotycząca m.in. zagadnień Bliskiego i Dalekiego Wschodu⁵⁷⁰ oraz dekady kultury w jednej z republik Związku Sowieckiego. Miała się wówczas wywiązać „żywa dyskusja”⁵⁷¹, choć ogólny charakter zachowanego protokołu zdaje się temu przeczyć. Dokumenty, które pozostały po zebraniach POP, są bowiem lakoniczne, co sugeruje, że były one dopasowane do istniejącego wzoru w stopniu minimalnym, koniecznym dla dopełnienia partyjnych formalności⁵⁷².

Wydaje się, że ogólna aktywność polityczna mieszkańców Lasek była na poziomie porównywalnym do zaprezentowanego wyżej poziomu zaangażowania partyjnego. Brak jest bowiem źródeł wskazujących na przejawy oporu wobec komunistycznego państwa czy – z drugiej strony – szczególne zaangażowanie społeczne większości ludzi. Życie w Laskach płynęło spokojnym rytmem⁵⁷³, a znaczenie administracyjne wsi zmniejszyło się dodatkowo wraz z przyłączeniem gromady Izabelin do gminy Stare Babice w 1972 roku⁵⁷⁴.

Laski jednak w dalszym ciągu się rozwijały. Zwiększała się liczba mieszkańców, co niosło za sobą potrzebę, przynajmniej częściowego, rozwoju infrastrukturalnego. I tak na przełomie lat 50. i 60. we wsi po-

⁵⁷⁰ Co było powszechną praktyką w organizacjach PZPR. Tu chodzi najpewniej o wojnę sześciodniową z 1967 r., która w Polsce skutkowała istotnym zwiększeniem antysemickiej nagonki przez władze państwowe oraz aktywne wsparcie przez PRL komunistycznego Wietnamu Północnego w trwającej tam wojnie. Zob. np. B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle: Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007, s. 78; A. Kochański, *PRL: koszty związane z wojną wietnamską 1965–1973*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, nr 1/2001, s. 231–233.

⁵⁷¹ AP Grodzisk, Komitet Gromadzki PZPR w Izabelinie, 3, Protokół z posiedzenia POP przy Nadleśnictwie Laski z dnia 31 X 1969 r., k. 15.

⁵⁷² Było to zresztą częstym zjawiskiem w lokalnych strukturach partyjnych, w szczególności w sprawach niemających dlań większego znaczenia. Por. D. Magier, *Podstawowe organizacje partyjne w systemie biurokratycznym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej* [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 4, red. A. Górak et al., s. 793–794.

⁵⁷³ Zapis rozmów..., s. 6, 13.

⁵⁷⁴ L. Zugaj, *Historia administracji...*, s. 68.

stawiono placówkę pocztową, zaś w 1959 r. – w tym samym roku, w którym powstał KPN – strażacy z nowo powstałej OSP zbudowali prowizoryczną, drewnianą strażnicę na terenie Zakładu⁵⁷⁵. W 1964 r. strażacy z Lasek brali udział w gaszeniu dużego pożaru na terenie KPN (nieopodal Palmir), za co zostali odznaczeni przez ministra obrony narodowej Mariana Spychalskiego medalami „Za zasługi dla obronności kraju”⁵⁷⁶. W 1968 r. rozpoczęła się, za zgodą Państwowej Straży Pożarnej w Pruszkowie, budowa nowej strażnicy, która stoi po dziś dzień przy ul. Partyzantów⁵⁷⁷.

Ten ogólny stan przerwały w pewnym sensie wydarzenia ostatniej dekady Polski Ludowej. Lata osiemdziesiąte były bowiem bardzo trudnym okresem dla praktycznie całego polskiego społeczeństwa. Po latach zadłużania się za granicą za rządów Gierka, gospodarka kraju była zrujnowana i kolejne ekipy partyjne i rządowe nie potrafiły poradzić sobie z tym problemem. W sierpniu 1980 r. doszło do powstania Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” – wielomilionowej, niezależnej od władz organizacji – jedynej tego typu w całym bloku wschodnim. Po okresie przełomów i konfrontacji na linii PZPR–Solidarność (zwanym niekiedy „Karnawalem Solidarności”) wprowadzony został stan wojenny, który znacząco utrudnił życie zwykłym ludziom, a przedstawiciele opozycji zepchnął dodatkowo do podziemia na kilka następnych lat. Dopiero zmiany w Związku Sowieckim pod rządami Gorbaczowa oraz odprężenie w stosunkach pomiędzy ZSRS i USA w drugiej połowie lat 80. stopniowo doprowadziły do tzw. Jesieni Ludów, której efektem był demontaż systemu komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej.

To właśnie w tym okresie nastąpiła pewna widoczna aktywizacja społeczno-polityczna mieszkańców Lasek i okolic. Ogólny, dość spokojny charakter życia w regionie nie świadczył bowiem bynajmniej o tym, że Laski funkcjonowały poza przestrzenią krajowych wydarzeń politycznych. Część mieszkańców wsi po wydarzeniach sierpnia 1980 r. zaangażowała się w struktury NSZZ „Solidarność”. Trzeba jednocześnie podkreślić, że z racji specyfiki miejscowości, w której duża część mieszkańców była zatrudniona w Warszawie, działalność związkowa nie miała większego przełożenia na losy samej wsi. Najliczniejszą strukturą lokalną związku w gminie Stare Babice była Solidarność pracowników oświaty, gdzie na

⁵⁷⁵ Zapis rozmów..., s. 16.

⁵⁷⁶ *Kalendarium jednostki* [Ochotniczej Straży Pożarnej im. st. bryg. Edwarda Gierskiego w Laskach], <https://osp-laski.pl/historia/> [dostęp: 08.10.2024 r.].

⁵⁷⁷ Tamże.

spotkaniu wyborczym w styczniu 1981 r. uczestniczyło około stu osób⁵⁷⁸. W nauczycielską działalność Solidarności włączyli się nauczyciele z Zakładu w Laskach, m.in. nauczycielka miejscowej szkoły podstawowej Ludwika Amber⁵⁷⁹. W samym Zakładzie powstała też organizacja „S” na której czele stanął Mieczysław Bartoszek, jeden z pracowników tej instytucji⁵⁸⁰. Jeszcze większa od nauczycielskiej Solidarności była lokalna struktura NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność”, do której przed rejestracją (mającą miejsce dopiero w maju 1981 r., po dłuższym oporze ze strony władz)⁵⁸¹ należało nieformalnie około dwustu osób⁵⁸². Na czele tej ostatniej organizacji w gminie Stare Babice stanął Stanisław Zajac z Zielonek, w III Rzeczypospolitej pierwszy wójt Starych Babic.

Wprowadzenie stanu wojennego zmieniło charakter działań opozycyjnych. Z perspektywy samych Lasek największe znaczenie miała działalność Zakładu w tym okresie, nakierowana przede wszystkim na działalność pomocową w tych trudnych i specyficznych czasach. Zakład stanowił bowiem, jak wspomniano, istotny ośrodek na mapie polskich środowisk katolickich, przez co był dobrze zorganizowanym środowiskiem. O jego wadze świadczyć mogą chociażby rekolekcje dla nauczycielskiej Solidarności, które zostały zorganizowane na terenie Zakładu kilka dni po 13 grudnia 1981 r. W spotkaniu tym, mimo trwającego już stanu wojennego, brało udział 45 osób. Inicjatorką spotkania była Cecylia Gugulska – żona internowanego działacza społecznego środowiska nauczycielskiego Ireneusza Gugulskiego⁵⁸³, a samo spotkanie stało się początkiem ogólnopolskiego duszpasterstwa nauczycieli⁵⁸⁴.

Działalność pomocowa Zakładu w okresie stanu wojennego polegała przede wszystkim na organizacji zbiórek na rzecz rodzin poszkodowa-

⁵⁷⁸ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 161.

⁵⁷⁹ Ludwika Amber (ur. 1948) – polska pedagog, która po ukończeniu studiów na UW w latach 70. zaczęła pracę jako nauczycielka w szkole podstawowej Ośrodka Szkolno-Wychowawczego w Laskach. Na początku lat 80. zaangażowana działaczka Solidarności, w 1982 r. emigrowała do Australii. Zob. A. Pawełczak-Gedyk, *Okruchy twórczości Ludwika Amber*, „Laski” 2008, nr 1, s. 13–14.

⁵⁸⁰ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 162.

⁵⁸¹ NSZZ RI „S” została zarejestrowana oficjalnie dopiero w maju 1981 r. Zob. więcej J. Skórzyński, *Krótką historia Solidarności. 1980–1989*, Gdańsk 2014, s. 64–69.

⁵⁸² S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 162.

⁵⁸³ Gugulscy byli związani z Laskami od lat 50., gdzie zaprzyjaźnili się z kierującym wówczas Zakładem ks. Tadeuszem Fedorowiczem. Marzeniem nauczyciela było zostać pochowanym w tej miejscowości, co zresztą stało się w 1990 r. Zob. K. Kosiński, *Ireneusz Gugulski (1935–1989). Nauczyciel (przyczynek do historii inteligencji w PRL)*, „Komunizm” 2018, nr 7, s. 161–162. [Notabene: w wydrukowanym tytule artykułu znajduje się błędna data śmierci Gugulskiego – K.W.R.].

⁵⁸⁴ Tamże, s. 154.

nych w ramach Prymasowskiego Komitetu Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzinom⁵⁸⁵. Komitet ten, działający przy klasztorze Franciszkanek Służebnic Krzyża w Warszawie, siłą rzeczy był związany z Laskami, w związku z czym w jego pracach brały udział siostry z Zakładu, np. siostra Rut Wosiek⁵⁸⁶. Poza wsparciem finansowym w Zakładzie gromadzono również żywność i odzież na rzecz potrzebujących (w tym niewidomej młodzieży). Jak wspominał Stanisław Fijałkowski, w stanie wojennym do Lasek zjeżdżały transporty pomocy humanitarnej z różnych części kraju i z zagranicy⁵⁸⁷. Jako inny przykład wsparcia dla prześladowanych przez władze można wskazać zatrudnienie w Zakładzie Macieja Milczarczyka – byłego dyrektora i nauczyciela w szkole w Borzęcinie, którego w grudniu 1981 r. wyrzucono z pracy za działalność opozycyjną⁵⁸⁸. Ponadto w Laskach organizowano spotkania duszpasterskie i rekolekcyjne (które prowadził ks. Tadeusz Fedorowicz – odbywały się tam np. spotkania duszpasterstwa sędziów warszawskich), na terenie ośrodka dla niewidomych ulokowane były skrytki Solidarności, w których przechowywano pieniądze związkowe⁵⁸⁹.

Jak więc widać, wokół Zakładu funkcjonowała dość sprawnie działająca społeczność, reagująca na trudności i represje okresu stanu wojennego. To, co jest zauważalne w tym okresie, to swoiste „zamknięcie” całej tej działalności *stricte* wokół Zakładu i ludzi najbliższych z nim związanych. Nie powinno to jednak zaskakiwać – z jednej strony ze względu na antysystemowy charakter tej działalności wymagający ograniczenia liczby osób weń zaangażowanych, a z drugiej strony – jak sugeruje Krystyna Konieczna – ze względu na obawy dużej części mieszkańców Lasek przed prześladowaniami za zaangażowanie w działalność Zakładu⁵⁹⁰.

⁵⁸⁵ Istniejący w latach 1981–1983 komitet stanowił odpowiedź władz kościelnych na wprowadzenie stanu wojennego. Powołany został dekretem prymasa Glempa już 17 grudnia 1981 r. Zob. np. S. Galij-Skarbińska, *Powstanie i rola Kościelnych Komitetów Pomocy Więzionym, Internowanym, Represjonowanym i ich Rodzinom w pierwszych miesiącach stanu wojennego*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie” 2020, nr 12, s. 278–281.

⁵⁸⁶ Barbara Wosiek (imię zakonne Rut, 1932–2017) – Franciszkanka Służebnica Krzyża, wieloletnia kronikarka i archiwistka zgromadzenia. Od lat 50. powiązana ze środowiskiem Lasek i warszawskim KIK-iem, od 1980 r. odpowiadająca za Bibliotekę Wiedzy Religijnej przy kościele św. Marcina w Warszawie. Wieloletnia redaktor naczelna czasopisma Krajowego Duszpasterstwa Niewidomych „Credo”. Pochowana w Laskach. Zob. Z. Zańko, *O siostrze Rut od Wierności Bożej (1932–2017)* [w:] *Znani i nieznani...*, t. 2, s. 372–380.

⁵⁸⁷ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 250.

⁵⁸⁸ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 163.

⁵⁸⁹ M. Tunak, *Środowisko Lasek...*, s. 170.

⁵⁹⁰ *Zapis rozmów...*, s. 7.

Sytuacja gospodarcza w regionie, podobnie jak w całym kraju, była dość trudna. W latach 80. praktycznie w całym kraju zauważalne były kłopoty z zaopatrzeniem w większość istotnych dla ludności produktów, a ponadto brak środków finansowych i materiałów uniemożliwiał często rozwój wsi. Ówczesne władze gminy (nie mówiąc nawet już o sołtysie, którym od 1982 r. był lubiany w społeczności Lasek, związany ze Zjednoczonym Stronnictwem Ludowym Zbigniew Styczeń)⁵⁹¹ nie były w stanie sprostać problemom społeczeństwa, w związku z czym w tym okresie społeczność lokalna zaczęła się samoorganizować w celu walki z bieżącymi problemami.

Mieszkańcy wzięli również udział w istotnym, dużym przedsięwzięciu. Była nim budowa kościoła na terenie wsi, a więc kwestia ważna z perspektywy życia duchowego mieszkańców Lasek i okolic. Jak już wspomniano, aż do lat 50. Laski podlegały pod parafię Wawrzyszew, co – ze względu na odległość około siedmiu kilometrów – stanowiło pewne utrudnienie w miejscowym życiu religijnym. Od momentu powstania kaplicy Matki Bożej Anielskiej w latach 20. mieszkańcy Lasek i okolic mieli możliwość uczęszczania na nabożeństwa w pobliżu swojego miejsca zamieszkania. Nie było to jednak rozwiązaniem wystarczającym, jako że w przyzakładowej kaplicy niemożliwe było udzielanie chrztów czy zawieranie małżeństw, a także nie prowadzono tu metryki⁵⁹². Było to więc rozwiązanie tylko częściowo zaspokajające duchowe potrzeby miejscowych wiernych. Zdawał sobie z tego sprawę prymas Stefan Wyszyński, który w lipcu 1951 r. erygował parafię Izabelin⁵⁹³. Jej centrum był kościół parafialny św. Franciszka z Asyżu, zbudowany na przełomie lat 40. i 50. przy współudziale lokalnej społeczności⁵⁹⁴ oraz Rady Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy⁵⁹⁵. Pierwszym proboszczem miejscowej parafii był ksiądz Aleksander Fedorowicz, który szybko zyskał sobie popular-

⁵⁹¹ Zbigniew Styczeń w latach 1984–1997 był także prezesem zarządu OSP w Laskach. Zob. *Historia Ochotniczej Straży Pożarnej w Laskach*, <https://www.gov.pl/web/kpp-sp-warszawski-zachodni/osp-w-laskach> [dostęp: 04.08.2024 r.].

⁵⁹² G. Kalwarczyk, *Dekanat lasecki...*, s. 37.

⁵⁹³ Tamże, s. 33.

⁵⁹⁴ J. Żaryn, *Sacrum i profanum. Uwagi o religijności Polaków w latach 1945–1955* [w:] *Życie codzienne w Polsce 1945–1955*, red. K. Kersten et al., Warszawa 2001, s. 302.

⁵⁹⁵ Rada Prymasowska Odbudowy Kościołów Warszawy – organ powołany przez prymasa Augusta Hlonda w czerwcu 1947 r., którego celem była organizacja odbudowy warszawskich kościołów oraz pozyskiwanie państwowych funduszy na ten cel. Przy współudziale Rady powstawały także kościoły w podwarszawskich miejscowościach, jak np. w Izabelinie. Por. G. Kalwarczyk, *Dekanat lasecki...*, s. 37; K. Mętrak, *Odbudowa kościołów Warszawy jako przedmiot relacji między państwem a kościołem. Wybrane zagadnienia (1945–1968)*, https://muzeumwarszawy.pl/wp-content/uploads/2022/02/9W_Karolina_Metrak_Odbudowa_kosciolow-1.pdf [dostęp: 04.07.2024 r.], s. 3–8.

ność wśród miejscowej ludności, m.in. ze względu na swoją osobowość oraz – co nie mniej istotne – praktykę duszpasterską⁵⁹⁶.

Choć powstanie kościoła w Izabelinie znacznie przybliżyło administrację kościelną do Lasek i z pewnością ułatwiło załatwianie spraw religijnych mieszkańców, również i ono okazało się niewystarczające. Zarówno o tym, jak i o znaczeniu przyzakładowej kaplicy w lokalnej świadomości świadczyć może fakt, że od 1962 r. uzyskała ona uprawnienia rektoratu, w związku z czym możliwe było udzielanie na jej terenie chrztów, zawieranie małżeństw, a miejscowy rektor był uprawniony do sporządzania metryk kościelnych⁵⁹⁷. Zdaniem pierwszego rektora kaplicy w Laskach, ks. Tadeusza Fedorowicza, już na początku lat 70. dotychczasowe „zwiększenie jej statusu” było niewystarczające, wobec obsługi duszpasterskiej wielu osób niezwiązanych bezpośrednio z Zakładem oraz zwiększającej się liczby mieszkańców Lasek i okolicznych miejscowości (np. Mościsk, Klaudyna)⁵⁹⁸.

Okazja do powstania kościoła nadarzyła się w kolejnym dziesięcioleciu, co niewątpliwie było skutkiem złagodzenia polityki władz, w związku z rozwojem Solidarności. Jeszcze w 1980 r. do Lasek został wysłany ksiądz Roman Ołtarzewski, który miał organizować i nadzorować prace przygotowawcze. Szybko pojawiły się pierwsze trudności, związane z jednej strony z powszechnymi wówczas problemami z dostępnością materiałów budowlanych, a z drugiej strony z opieszałością władz, które zwlekały z formalnościami związanymi z nabyciem ziemi pod kościół. Teren pod budowę kościoła został wykupiony od mieszkańca Lasek nazwiskiem Żaboklicki oraz w mniejszym stopniu od Zakładu dla Ociemniałych⁵⁹⁹. W październiku 1982 r. miejsce księdza Ołtarzewskiego zajął ks. Józef Buchajewicz, późniejszy proboszcz parafii w Laskach⁶⁰⁰.

Parafia Matki Bożej Królowej Meksyku w Laskach Warszawskich została erygowana 15 listopada 1983 r. dekretem prymasa Józefa Glempa, a jej zasięg terytorialny obejmował Laski, Mościska, Klaudyn i wschodnią

⁵⁹⁶ Podkreślić należy np. fakt, że Aleksander Fedorowicz otrzymał zgodę na prowadzenie nabożeństw w języku polskim, co w czasach przed Soborem Watykańskim II (1962–1965) nie było rozwiązaniem powszechnie stosowanym. Zob. A. Petrowa-Wasilewicz, *Uśmiech księdza Alego: dzieje parafii świętego Franciszka z Asyżu w Izabelinie*, Warszawa 2001, s. 50–54.

⁵⁹⁷ *Nadanie kaplicy w Laskach uprawnień rektoratu* [Zarządzenie bp. Jerzego Modzelewskiego, Biskupa Sufragana Warszawskiego z dnia 15 grudnia 1951 r. – K.W.R.] [w:] G. Kalwarczyk, *Dekanat lasecki...*, s. 42–43.

⁵⁹⁸ Tamże, s. 37–38.

⁵⁹⁹ G. Kalwarczyk, *Dekanat lasecki...*, s. 38

⁶⁰⁰ Tamże, s. 44.

część Izabelina⁶⁰¹. Niewiele wcześniej, bo 7 października 1983 r. pod budowę kościoła został położony kamień węgielny, poświęcony wcześniej w Krakowie przez papieża Jana Pawła II i prymasa Meksyku Ernesto Corripio y Ahumadę⁶⁰². Budowa kościoła trwała przez następne cztery lata, zaś w listopadzie 1987 r. został on wstępnie pobłogosławiony przez prymasa Józefa Glempa i prymasa Meksyku⁶⁰³. Co istotne, świątynia powstawała przy dużym wsparciu społeczności lokalnej⁶⁰⁴, co wpisywało się w zauważalną w latach 80. tendencję do organizowania się mieszkańców różnych wspólnot lokalnych wokół budowy kościołów w celu wywarcia presji na władze lub samodzielnego przyspieszenia budowy⁶⁰⁵. Nie bez znaczenia było też zaangażowanie księdza Buchajewicza, które odnotował np. ks. Tadeusz Fedorowicz⁶⁰⁶.

Warto przyjrzeć się genezie wezwania parafii i kościoła w Laskach. Świątynia ta stanowi swoisty pomnik powojennych relacji polsko-meksykańskich, ponieważ jej powstanie jest odpowiedzią na konsekrację Matki Boskiej z Guadalupe jako patronki Polski. Miało to miejsce z inicjatywy Jerzego Skoryny-Lipskiego (1926–2010), Polaka zamieszkałego w Meksyku po II wojnie światowej. Skoryna zwrócił się z prośbą o konsekrację do ówczesnego prymasa Meksyku Miguela Mirandy y Gomeza, jednocześnie starając się o odpowiednią zgodę ze strony prymasa Wyszyńskiego i Rządu RP na uchodźstwie w Londynie⁶⁰⁷. Wobec zgody wszystkich stron, akt konsekracji miał miejsce 3 maja 1959 roku⁶⁰⁸. Niedługo później, pod stolicą Meksyku powstał kościół Matki Boskiej Częstochowskiej⁶⁰⁹. W marcu 1981 r., przy okazji obchodów 450-lecia objawień Matki Boskiej z Guadalupe, Skoryna zwrócił się listownie do prymasa Polski

⁶⁰¹ *Dekret erekcyjny parafii Laski Warszawskie* [w:] G. Kalwarczyk, *Dekanat lasecki...*, s. 43.

⁶⁰² F. Marczewski, P. Petrykowski, Ł. Polak, *Wspólnota...*, s. 37.

⁶⁰³ Kościół nie był jeszcze wówczas wykończony. Konsekracja świątyni miała miejsce w 2000 r. z udziałem kardynała Glempa oraz przedstawicieli państw Ameryki Łacińskiej. Zob. G. Kalwarczyk, *Dekanat lasecki...*, s. 38–39.

⁶⁰⁴ *Zapis rozmów...*, s. 11, 18.

⁶⁰⁵ Zob. np. B.M. Wojtasik, *Budowa kościoła jako przejaw społecznej inicjatywy w schyłkowej fazie PRL (1983–1989)* [w:] *Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. 118, Kraków 2012, s. 67–89.

⁶⁰⁶ Zob. S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 252.

⁶⁰⁷ Skoryna bowiem rozsądnie podejrzewał, że wrocie wobec kościoła władze PRL nie wyraziłyby zgody na taką konsekrację. Zob. J. Skoryna, *Polskie ślady w Meksyku*, 2005, s. 1.

⁶⁰⁸ Tamże, s. 2.

⁶⁰⁹ *Poświęcenie Polski Maryi Niepokalanej z Guadalupe. 3 maja 1959 r. 1959–2009* [dodatek do biuletynu Klubu Inteligencji Katolickiej w Katowicach „Dłatego” 2008, nr 194–195, s. 5–6.

z zapytaniem o możliwość budowy analogicznego kościoła w Polsce. Stefan Wyszyński odpowiedział mu twierdząco w odpowiedzi z 27 kwietnia 1981 roku⁶¹⁰. Jest możliwe, że decyzja o tym, że kościół Matki Boskiej Królowej Meksyku powstanie właśnie w Laskach, była inicjatywą prymasa Wyszyńskiego, mocno związanego z tutejszą społecznością. Prymas nie dożył jednak powstania świątyni, jako że zmarł 28 maja 1981 r., a więc nieco ponad miesiąc od otrzymania pisma Jerzego Skoryny.

Pomimo licznych zawirowań politycznych w Polsce lat 80., Zakład w Laskach prosperował dość dobrze i wciąż otrzymywał wsparcie z kraju i zza granicy. Istotny wkład w działalność szkół w Laskach miał Andrzej Adamczyk (1936–1989) – wychowanek Lasek z lat 50., późniejszy nauczyciel fizyki w środowisku niewidomych, a w latach 1981–1989 dyrektor miejscowego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego. Adamczyk, jeden z czołowych działaczy tyflogicznych w Polsce (w 1981 r. wybrany na wiceprezesa Zarządu Głównego Polskiego Związku Niewidomych, a wcześniej, w 1975 r., na stałego przedstawiciela Polski w jednej z komisji działających przy Europejskim Komitecie Regionalnym Światowej Rady Pomocy Niewidomym), skutecznie pozyskiwał wsparcie dla Lasek, a także – co ciekawe – pilnował, by zagraniczne delegacje zapraszane przez władze państwowe i PZN przyjeżdżały, przy okazji wizyt w Polsce, także do Lasek⁶¹¹. Z pewnością pomocne były także kontakty międzynarodowe osób związanych z Zakładem, m.in. Zofii Morawskiej. I tak na przykład w okresie stanu wojennego udało się – za pośrednictwem PZN i Morawskiej – zorganizować dla niewidomych dzieci z Lasek i innych miejscowości tysiąc par butów⁶¹².

Można wysnuć wniosek, że pozyskiwanie środków i wykorzystywanie możliwości rozwojowych przez Zakład były oparte przede wszystkim – w związku z ograniczoną pomocą ze strony rządu – na działalności ludzi dobrej woli oraz na wpływach poszczególnych osób związanych z Laskami, takich jak Adamczyk. Zdaje się to wpasowywać w ogólny stan funkcjonowania ośrodków dla osób niepełnosprawnych w Polsce Ludowej⁶¹³.

⁶¹⁰ *Poświęcenie Polski Maryi...*, s. 6.

⁶¹¹ W. Tyrkiel-Kapciak, *Potrafił oddzielić ziarno od plew*, „Laski” 2009, nr 6, s. 67–73.

⁶¹² J. Moskwa, *Nie mów...*, s. 164.

⁶¹³ Por. J. Kulbaka, *Szkolnictwo i kształcenie specjalne w Polsce. W perspektywie setnej rocznicy odzyskania niepodległości*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2018, nr 4, s. 98.

5. ZARYS DZIEJÓW LASEK PO 1989 R.

Pierwsze lata samorządu gminnego

Atmosfera przemian ustrojowych mających miejsce pod koniec lat 80. oddziaływała również na Laski. Mieszkańcy tej miejscowości przystąpili do odtwarzającej się Solidarności, czego wyrazem było powstanie we wsi w maju 1989 r. Komitetu Obywatelskiego „Solidarność”⁶¹⁴. Na jego czele stanął doświadczony związkowiec, Mieczysław Bartoszek⁶¹⁵. Związkowcy z Lasek współtworzyli w tym samym miesiącu 1989 r. Gminny Komitet Obywatelski⁶¹⁶. Organizacja ta powstała w związku ze zbliżającymi się wyborami do Sejmu i Senatu z 4 czerwca 1989 r. Jej działalność była następnie kluczowa dla przebiegu wyborów do – już samorządowej⁶¹⁷ – rady gminy Stare Babice, które miały miejsce 27 maja 1990 r.

Wybory te, które dość dobrze obrazują ogólne nastroje społeczne w regionie, były całkowitym zwycięstwem środowisk opozycyjnych. Spośród 24 mandatów do obsadzenia, 17 zdobyli kandydaci związani z Komitetem Obywatelskim „S”⁶¹⁸. We wszystkich trzech okręgach wyborczych

⁶¹⁴ *Przedstawiamy Komitet Obywatelski „Solidarność” w Laskach*, „Gazeta Babicka: Biuletyn Komitetu Obywatelskiego „Solidarność” w Babicach” [dalej: „GB”] 1990, nr 3, s. 1.

⁶¹⁵ S. Fijałkowski, *Izabelin...*, s. 175.

⁶¹⁶ *Przedstawia się Gminny Komitet Obywatelski*, „GB” 1990, nr 1, s. 1.

⁶¹⁷ Wynikało to z przywrócenia samorządu terytorialnego na poziomie gminy. Zob. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. 1990 nr 16 poz. 95).

⁶¹⁸ Poza tym, w skład Rady Gminy weszło trzech członków PSL, trzech bezpartyjnych i jeden członek Stronnictwa Demokratycznego. *Wyniki głosowania w Gminie Babice dn. 27 maja 1990 r.*, „GB” 1990, nr 5, s. 2.

obejmujących Laski⁶¹⁹ zwyciężyli kandydaci KO „S”: Marek Ferchmin⁶²⁰, Tadeusz Gryżewski (który pokonał związanego z PSL Zbigniewa Stycznia) i Ryszard Kordek⁶²¹. Warto podkreślić, że w wyborach kandydowali niemal wyłącznie ludzie związani z KO „S” i powstałym na gruzach ZSL Polskim Stronnictwem Ludowym, a także osoby bezpartyjne. Pierwszym wójtem Starych Babic został wspomniany już działacz Solidarności, Stanisław Zając⁶²², a przewodniczącym rady gminy został Jan Żychliński, późniejszy wieloletni (w latach 2002–2024) starosta warszawski zachodni⁶²³. Sołtysem Lasek pozostał Zbigniew Styczeń⁶²⁴.

Przed nowymi władzami gminy stały zadania dotyczące m.in. wyrównania poziomu rozwoju infrastruktury między poszczególnymi miejscowościami. Na początku lat 90. miejscowy samorząd przeznaczył dużą część środków budżetowych na rzecz gazyfikacji północnej części gminy (w tym Lasek), budowy ośrodka zdrowia w Izabelinie czy np. budowy wodociągu do Klaudyna⁶²⁵. Część z tych projektów była realizowana przy aktywnym współudziale mieszkańców, zrzeszonych w komitetach społecznych⁶²⁶. Działalność tych komitetów, niejednokrotnie powstałych jeszcze w okresie PRL, była szczególnie rozległa na początku lat 90., co wpasowywało się w ogólną tendencję rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich przy udziale społeczności lokalnych i organizacji pozarządowych⁶²⁷. I tak np. Gminny Społeczny Komitet Budowy Gazociągu Stare Babice doprowadził do 1992 r. gazociąg do Mościsk, Lasek, Izabelina

⁶¹⁹ Okręgi te obejmowały Laski (nr 22), Laski, Opaleń i Mościska (nr 23) oraz Zakład dla Ociemniałych (nr 24). Zob. *Do wyborców* [Lista kandydatów KO „S” w wyborach samorządowych – K.W.R.], „GB” 1990, nr 3, s. 2.

⁶²⁰ Marek Ferchmin (zm. 2020 r.) – polski botanik, doktor nauk leśnych, w latach 1959–1966 pracownik Katedry Botaniki Leśnej Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu. Od 1972 do 2004 r. pracownik Kampinoskiego Parku Narodowego, zaangażowany w działalność samorządową na początku lat 90. Pochowany na cmentarzu zakładowym w Laskach.

⁶²¹ Por. *Do wyborców*, „GB” 1990, nr 3; tamże, *Wyniki głosowania...*, s. 2.

⁶²² A. Królik, *30 lat samorządności*, „GB” 2020, nr 5, s. 5.

⁶²³ Por. *Przewodniczący Rady Gminy – Jan Żychliński*, „GB” 1990, nr 5, s. 3; *Biogram starosty*, <https://bip.pwz.pl/602,starosta-powiatu> [dostęp: 04.07.2024 r.].

⁶²⁴ Zob. *Wykaz sołtysów i przewodniczących rad sołeckich*, „GB” 1991, nr 7, s. 3.

⁶²⁵ Zob. np. *Spis zadań inwestycyjnych na rok 1992 (w mln. złotych)*, „GB” 1992, nr 10, s. 4.

⁶²⁶ Por. *Telefony w Izabelinie*, „Nasze Sprawy: pismo mieszkańców Gminy Stare Babice” [dalej: „NS”] 1993, nr 2, s. 11; *Gaz w Hornówku*, tamże; J. Skolasiński, *Informacja o działalności...*, s. 14.

⁶²⁷ Więcej na temat przykładów rozwoju infrastruktury wiejskiej w pierwszych latach III Rzeczypospolitej, przy współudziale gminnych komitetów społecznych zob. np. Ł. Komorowski, M. Stanny, *(R)ewolucja wyposażenia wsi w wodę, prąd i telefon* [w:] *Ciągłość i zmiana: sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 2, red. M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin, Warszawa 2019, s. 761–801.

B i C oraz Truskawia. Warto dodać, że z komitetem współpracował Zakład w Laskach, za którego pośrednictwem udało się kupić część specjalistycznych materiałów budowlanych z zagranicy⁶²⁸. W samych Laskach w tym okresie, przy współudziale miejscowej straży pożarnej, zagospodarowano m.in. teren przekazany przez Kampinoski Park Narodowy pod budowę boiska piłkarskiego⁶²⁹.

Władze gminy w pierwszej połowie lat 90. cieszyły się, jak się zdaje, poparciem ze strony społeczeństwa. Rozwój infrastruktury gminnej w pierwszych latach III Rzeczypospolitej przyczynił się najpewniej do utrzymania poparcia dla środowiska samorządowego sprawującego władzę w gminie w latach 1990–1994, o czym świadczą wyniki kolejnych wyborów samorządowych. Mimo bowiem wymiany większości składu rady gminy, zdecydowaną większością wybrano ponownie Jana Żychlińskiego na przewodniczącego tego organu, a także Stanisława Zajęca na wójta⁶³⁰. Startujący w Laskach Marek Ferchmin uzyskał reelekcję i został wybrany na członka zarządu gminy⁶³¹. Na marginesie warto wspomnieć, że o uznaniu dla działalności władz lokalnych świadczyć może pamięć o zmarłym przedwcześnie (w marcu 1995 r.) Stanisławie Zajęcu, ku pamięci którego odsłonięto w 1996 r. tablicę pamiątkową w miejscowym urzędzie gminy⁶³².

W ciągu kilku pierwszych lat po transformacji ustrojowej, na co częściowy wpływ mogła mieć działalność samorządu, w gminie utrzymało się poparcie dla środowisk politycznych wywodzących się z Solidarności. Świadczą o tym wybory parlamentarne w gminie Stare Babice w 1993 r. Choć wyniki wyborów pokazywały rozbieżności upodobań elektoratu na różne ugrupowania, zwyciężył w nich związany z prezydentem Lechem Wałęsą Bezpartyjny Blok Wspierania Reform z wynikiem 15,8 proc. (co może zaskakiwać z perspektywy ogólnego fiaska politycznego tej forma-

⁶²⁸ J. Skolasiński, *Informacja o działalności...*, s. 14.

⁶²⁹ Zob. *Rozmowy z sołtysami* [rozmowa ze Zbigniewem Stycznem, sołtysiem Lasek], „NS” 1994, nr 11, s. 9.

⁶³⁰ Zob. *Wyniki głosowania do Rady i Zarządu*, „NS” 1994, nr 10, s. 3.

⁶³¹ Tamże.

⁶³² Por. *Pamiętamy o Stanisławie Zajęcu*, <http://archiwum.starebabice.nowoczesny-urzed.pl/pl/news/pami%C4%99tamy-o-stanis%C5%82awie-zaj%C4%85cu.html> [dostęp: 04.07.2024 r.]; *Pamięci nie zatarł czas... W 10. rocznicę śmierci Wójta Stanisława Zajęca*, <http://archiwum.stare-babice.waw.pl/gazeta.php?arch=12&og=8> [dostęp: 04.07.2024 r.].

cji)⁶³³, a zwycięski w kraju Sojusz Lewicy Demokratycznej zajął dopiero piąte miejsce z wynikiem 7,4 proc. głosów⁶³⁴.

Istotnym zagadnieniem dotyczącym funkcjonowania gminy Stare Babice była regularnie powracająca kwestia podziału tej jednostki organizacyjnej. W Izabelinie dużym poparciem cieszyła się idea utworzenia samodzielnej gminy Izabelin obejmującej północną część gminy babickiej. Inicjatywa ta nawiązywała do wcześniejszej samodzielności administracyjnej miejscowości, przede wszystkim do krótko istniejącej (w latach 1952–1954) gminy Izabelin⁶³⁵. W 1991 r. w kilku miejscowościach północnej części gminy zorganizowano spotkania dotyczące pomysłu podziału gminy, którego inicjatorem był Komitet Reaktywowania Gminy w Izabelinie. Głosy wśród mieszkańców były w tej sprawie podzielone, a frekwencja niewielka. Inicjatywa spotkała się z największym entuzjazmem w Izabelinie, Hornówku i Sierakowie, natomiast ze znikomym poparciem w Truskawiu, Laskach, Mościskach i Klaudynie. Przeciwno podziałowi gminy kategorycznie opowiedziały się jej władze, w związku z czym w sierpniu 1991 r. pomysł ten został odrzucony przez radę gminy bez żadnego głosu sprzeciwu⁶³⁶. Sprawa ta powracała na forum władz samorządowych również w następnych latach, z tym samym rezultatem. Jeszcze w lipcu 1994 r. – po kolejnych wyborach samorządowych – na wniosek Marka Ferchmina odbyło się głosowanie w sprawie jedności gminy, w którym „za” głosowało 19 radnych (przy dwóch głosach sprzeciwu i dwóch wstrzymujących się)⁶³⁷.

W dyskusjach nad tym zagadnieniem, prowadzonych zarówno na posiedzeniach władz samorządowych, na łamach lokalnej prasy oraz w ramach przeprowadzonych w 1993 r. konsultacji społecznych⁶³⁸, domi-

⁶³³ Formacja ta, będąca projektem stworzonym z inspiracji prezydenta Lecha Wałęsy jako formacja mająca popierać w Sejmie jego politykę, odniosła porażkę w skali kraju i przy poparciu 5,41 proc. wprowadziła tylko 16 posłów. Zob. A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2005*, Kraków 2007, s. 268.

⁶³⁴ SLD został wyprzedzony, poza BBWR, przez Polskie Stronnictwo Ludowe (14,3 proc.) oraz dwie formacje wywodzące się z byłej opozycji: Unię Demokratyczną (9,7 proc.) i Katolicki Komitet Wyborczy „Ojczyzna” (8,2 proc.). Warto dodać, że co najmniej 5 proc. głosów zdobyło aż dziewięć ugrupowań (poza wymienionymi: Porozumienie Centrum – 6,9 proc., Konfederacja Polski Niepodległej – 6,5 proc., Unia Pracy – 5,7 proc. i Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność” – 5 proc.). Zob. *Wyniki wyborów do Sejmu i Senatu RP*, „NS” 1993, nr 3, s. 2.

⁶³⁵ L. Zugaj, *Historia administracji...*, s. 54.

⁶³⁶ J. Żychliński, *Próba podziału gminy*, „GB” 1991, nr 8, s. 5.

⁶³⁷ *II sesja Rady Gminy Stare Babice – Babice 8.07.94*, „NS” 1994, nr 10, s. 2.

⁶³⁸ Konsultacje te miały miejsce od sierpnia do października 1993 r. i były odpowiedzią na listę podpisów za utworzeniem gminy Izabelin, zebranej przez Komitet. Podkreślić należy, że przeciwnicy podziału zarzucali Komitetowi, że lista podpisów była sporządzona wa-

nowały argumenty natury ekonomicznej. Zwolennicy utworzenia gminy Izabelin upatrywali dużych szans jej rozwoju przy wsparciu administracji państwowej i Kampinoskiego Parku Narodowego, podkreślając jednocześnie odmienny charakter miejscowości położonych w północnej części gminy (bliskie sąsiedztwo KPN, mniej rolniczy charakter, zatrudnienie wielu mieszkańców w Warszawie). Z kolei władze gminy i inni przeciwnicy tego pomysłu podkreślali, że podział ten zaszkodzi wszystkim: gmina Izabelin może nie być w stanie funkcjonować w ogóle, a zmniejszony budżet gminy Stare Babice w istotny sposób zahamuje jej rozwój⁶³⁹.

Jak wspomniano, społeczność Lasek była w dużej mierze przeciwna pomysłowi podziału gminy. W 1992 r. sołtys Zbigniew Styczeń przedstawił listę ponad 300 podpisów⁶⁴⁰ mieszkańców wsi, którzy byli przeciwni tej inicjatywie. Przeciwny jej był, co głosił publicznie, radny Marek Ferchmin⁶⁴¹. Konsultacje społeczne przeprowadzone w gminie w drugiej połowie 1993 r. skłoniły radę gminy do podjęcia uchwały, zgodnie z którą „wsie wyżej wymienione [Mościska, Laski, Izabelin B, Sieraków – K.W.R.], w których uzyskano powyżej 50 proc. głosów przeciwko podziałowi gminy nie mogą być objęte wnioskiem o utworzenie gminy Izabelin”⁶⁴².

Zarówno wyniki konsultacji, jak i zbiórka podpisów przeprowadzona przez sołtysa Lasek nie świadczą jednak bynajmniej o tym, że we wsi brakowało zwolenników podziału gminy. Liczba 300 podpisów zebranych przez Zbigniewa Styczenia może sugerować raczej, że mniej więcej tylu było zdecydowanych przeciwników podziału gminy. Jak się zdaje, były sołtys nie zwracał się w tej sprawie do wszystkich mieszkańców wsi, mogąc mieć na względzie znajomość ich przeciwnego stanowiska⁶⁴³.

Dokonanie podziału gminy było jednak, zgodnie z ustawą o samorządzie terytorialnym z 1990 r., kompetencją Rady Ministrów „po przepro-

dliwie (np. miały znajdować się tam podpisy osób niezamieszkających na terenie gminy). Por. *Nadzwyczajna sesja rady gminy*, „NS” 1993, nr 3, s. 2.

⁶³⁹ Zob. np. M. Ferchmin, *O podziale gminy Stare Babice. Ważenie argumentów*, „NS” 1993, nr 2, s. 3; J. Żychliński, *Sprawy rady gminy*, „GB” 1992, nr 11, s. 3; *Podział gminy a budżet*, „NS” 1993, nr 11, s. 2, 6.

⁶⁴⁰ W prasie pojawiły się rozbieżności co do dokładniejszej liczby podpisów, od 320 do 360. Por. J. Żychliński, *O podziale gminy Stare Babice. Historia*, „NS” 1993, nr 2, s. 2; tenże, *Sprawy rady...*, s. 3.

⁶⁴¹ M. Ferchmin, *O podziale...*, s. 3.

⁶⁴² *Sesja rady gminy z dnia 15.X.1993*, „NS” 1993, nr 3, s. 2.

⁶⁴³ Andrzej Adamski, wówczas naczelnik OSP w Laskach, zasugerował taką ewentualność, ponieważ on sam był zwolennikiem wydzielenia gminy Izabelin, a Zbigniew Styczeń nigdy do niego nie przyszedł w sprawie złożenia wspomnianego podpisu. Zob. *Zapis rozmów...*, s. 16.

wadzeniu konsultacji z mieszkańcami”⁶⁴⁴. Podział gminy, na który wpływ miało prawdopodobnie także pozytywne stanowisko sejmiku samorządowego⁶⁴⁵ wyrażone na początku października 1993 r. (a więc jeszcze przed zakończeniem konsultacji społecznych przeprowadzonych przez gminę)⁶⁴⁶, miał miejsce w grudniu 1994 r. Na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 1 grudnia 1994 r. utworzona została gmina Izabelin, w skład której weszły Izabelin B, Izabelin C, Hornówek, Laski, Mościska, Sieraków i Truskaw⁶⁴⁷. Laski są do dziś częścią tej gminy.

Sprawa Monaru w Laskach

Na początku lat 90. miały miejsce wydarzenia, dzięki którym o Laskach zrobiło się głośno w Polsce, a które – jak się okazuje – do dziś są niejednoznacznie oceniane. Latem 1992 r. doszło we wsi do protestów przeciwko utworzeniu przez Monar ośrodka dla dzieci zarażonych wirusem HIV. O wydarzeniach z Lasek pisano w prasie z tego okresu⁶⁴⁸, a także nakręcono dwa materiały opublikowane w Polskiej Kronice Filmowej⁶⁴⁹.

Monar jest instytucją ściśle powiązaną z Markiem Kotańskim (1942–2002), psychologiem i terapeutą, który w 1978 r. – na bazie swoich doświadczeń z pracy z narkomanami w Polsce i ze stażu w Niemczech – założył w Głoskowie pod Garwolinem pierwszy ośrodek terapeutyczny dla osób uzależnionych⁶⁵⁰. Była to inicjatywa istotna dla pomocy tej części społeczeństwa, m.in. ze względu na to, że władze komunistyczne – ze względów propagandowych – marginalizowały znaczenie problemu

⁶⁴⁴ Zob. art. 4 ust. 1 Dz.U. 1990 nr 16 poz. 95 (akt ten obowiązuje do dziś jako Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym).

⁶⁴⁵ Chodzi tu o nieistniejącą od 1 stycznia 1999 r. instytucję sejmiku samorządowego. Różniła się ona od dzisiejszych sejmików województwa, będąc reprezentacją delegatów wszystkich gmin w województwie, m.in. oceniającą działalność gmin. Zob. tamże, art. 76–78 (tekstu ogłoszonego, obecnie uchylone).

⁶⁴⁶ *Nadzwyczajna sesja rady gminy*, „NS” 1993, nr 3, s. 2.

⁶⁴⁷ Paragraf 1 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 1 grudnia 1994 r. w sprawie utworzenia i znoszenia gmin, ustalenia ich granic, nazw i siedzib władz w niektórych województwach oraz nadania niektórym gminom statusu miasta (Dz.U. 1994 nr 132 poz. 671).

⁶⁴⁸ Na przykład A.M., *Eskalacja zła*, „Polityka” 1992, nr 24, s. 15.

⁶⁴⁹ Zob. *Ludzie...* [w:] *Polska Kronika Filmowa* 1992, nr 28, 00:00-04:07; *...ludziom* [w:] tamże, 04:08-06:12.

⁶⁵⁰ Ż. Tempczyk-Nagórka, *Monar jako przykład wykorzystania społeczności terapeutycznej w leczeniu uzależnień*, *Poszerzamy horyzonty*, t. XXI, cz. 1, red. M. Bogusz, A. Piotrowska-Puchała, M. Wojcieszak, Słupsk 2020, s. 729.

narkomanii, powiększającego się od lat 70. XX wieku⁶⁵¹. Zarejestrowane w 1981 r. Stowarzyszenie Monar nie było jedyną tego typu organizacją powstałą w ostatnich latach PRL, jednakże szybko stało się najbardziej rozpoznawalne.

Na początku lat 90. Monar podejmował starania na rzecz organizacji analogicznego ośrodka dla dzieci zarażonych wirusem HIV. AIDS, choroba wywoływana przez ten wirus, była w okresie transformacji ustrojowej zjawiskiem świeżym, jako że pierwszy jej przypadek został zdiagnozowany w Polsce w 1985 roku⁶⁵². Niepewność związana z rozprzestrzenianiem się nowej choroby wynikała przede wszystkim z faktu, że AIDS to choroba zakaźna, do dziś nieuleczalna. Co więcej, na przełomie lat 80. i 90. pojawiały się prognozy sugerujące, że do 2000 r. liczba chorych na świecie zwiększy się do ok. 30 milionów (co stanowiło znaczny wzrost w stosunku do zgłoszonych do Światowej Organizacji Zdrowia 500 tysięcy w roku 1991)⁶⁵³. Choroba ta w świadomości dużej części polskiego społeczeństwa kojarzyła się z narkomanią, co zresztą znajdowało pewne pokrycie w badaniach prowadzonych w kraju⁶⁵⁴.

Laski nie były pierwszym miejscem, w którym taki ośrodek miał powstać. Kotański już wcześniej podejmował działania mające na celu pozyskanie miejsca, w którym możliwe byłoby zorganizowanie takiej placówki, m.in. w warszawskim Kawęczynie czy podwarszawskim Józefowie⁶⁵⁵. Placówki te nie powstały, w związku z protestami lokalnych społeczności (choć należy podkreślić, że część mieszkańców manifestowała swoje poparcie dla budowy domu, co miało miejsce np. w Józefowie)⁶⁵⁶. Niechęć wobec osób chorych na AIDS zauważalna była także przy po-

⁶⁵¹ Dodatkowym problemem władz był brak odpowiedniej infrastruktury pomocy narkomanom oraz operowanie w ramach nieadekwatnych przepisów o zwalczaniu alkoholizmu. Zob. B. Międzybrodzki, *Narkomania wśród polskiej młodzieży na przełomie lat 70. i 80. XX wieku*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr 2, s. 80–81.

⁶⁵² V. Krawczuk-Wasilewska, *AIDS. Studium antropologiczne*, Łódź 2000, s. 24.

⁶⁵³ Tamże, s. 14.

⁶⁵⁴ Według danych z 1992 r., HIV został zdiagnozowany u niespełna 2400 obywateli Polski, z których ponad trzy czwarte stanowili narkomani stosujący iniekcje dożylnie. Zob. J. Juszczyk, A. Gładysz, *AIDS: epidemiologia, patogenеза, klinika, leczenie, zapobieganie, poradnictwo*, Wrocław 1992, s. 144.

⁶⁵⁵ Zob. np. P. Bogusz, *Zabić Kotańskiego i rodzinę jego*, 6 II 2017 r., <https://www.tygodnikprzeglad.pl/zabic-kotanskiego-rodzine/> [dostęp: 04.07.2024 r.]; J. Klimczak, *Koziół ofiarny jako strategia oswajania obcego. Społeczne strategie postępowania w obliczu pandemii na przykładzie HIV/AIDS* [w:] *Media i zdrowie w doświadczeniach codziennych i granicznych*, red. A. Pawlak, R. Mielczarek, Łódź 2011, s. 46.

⁶⁵⁶ B. Żurawiecki, *Ojczyzna moralnie czysta. Początki HIV w Polsce*, Wołowiec 2023, s. 188.

wstaniu „Przytuliska”, tj. ośrodka dla narkomanów ulokowanego na terenie warszawskiego Śródmieścia⁶⁵⁷.

Plany organizacji ośrodka w Laskach, w związku z wcześniejszymi doświadczeniami, były ukrywane przez Monar. Pod koniec czerwca 1992 r. przedstawiciel Wspólnej Komisji do spraw Pomocy Humanitarnej Stanów Zjednoczonych dla Polski – organizacji fundującej zakup nieruchomości pod ośrodek – poinformował publicznie wyłącznie o powstaniu ośrodka „w okolicach Puszczy Kampinoskiej”⁶⁵⁸. Ze względu na amerykańskie źródło finansowania ośrodka chodziły pogłoski, jakoby w jego otwarciu miała uczestniczyć Barbara Bush, żona ówczesnego prezydenta Stanów Zjednoczonych⁶⁵⁹. Mieszkańcy wsi dość szybko – bo w ciągu kilku dni po wspomnianej informacji – zorientowali się, jakie było rzeczywiste przeznaczenie dwóch budynków przy ulicy Podleśnej, których remont rozpoczęto w czerwcu 1992 r. W czerwcu tego roku rozpoczęły się protesty lokalnej społeczności, której większość nie chciała powstania ośrodka w Laskach. Hasła podnoszone w trakcie protestów są dość wymowne, np. „Won Kotański, ADIS nie w Laskach”⁶⁶⁰ czy „Precz – Kotański, nie wciskaj nam trumny do naszych domów”⁶⁶¹. Podczas samych protestów miały padać hasła równie stanowcze, a zarazem bardziej wulgarnie⁶⁶². We wsi pojawiły się ogłoszenia domagające się od władz lokalnych stanowiska w sprawie „ośrodka dla homoseksualistów”⁶⁶³. W tym samym czasie, w nocy z 2 na 3 lipca 1992 r. jeden z domów uległ zniszczeniu w wyniku pożaru, w związku z czym zwolennicy budowy ośrodka Monaru oskarżali mieszkańców Lasek o podpalenie⁶⁶⁴ (mieszkańcy wsi twierdzili, podobnie jak miejscowa policja, że pożar był efektem uderze-

⁶⁵⁷ Tamże, s. 172–175.

⁶⁵⁸ Tamże, s. 191.

⁶⁵⁹ Na przełomie czerwca i lipca 1992 r. miały miejsce uroczystości pogrzebowe sprowadzonego do kraju ciała Ignacego Jana Paderewskiego (1860–1941) – polskiego muzyka i działacza politycznego, jednego z Ojców Niepodległości Polski. W uroczystościach brał udział ówczesny prezydent USA George W.H. Bush wraz z małżonką. Zob. tamże, s. 191; M.M. Drozdowski, *Ignacy Jan Paderewski: pianista, kompozytor, mąż stanu*, Warszawa 2001, s. 147.

⁶⁶⁰ Jest to oryginalny napis umieszczony na transparencji, zawierający błąd w słowie „AIDS”. Zob. ...*Ludziom*, PKF 1992, nr 28, 04:41.

⁶⁶¹ Tamże, 04:50.

⁶⁶² J. Klimczak, *Kozioł ofiarny...*, s. 45; B. Żurawiecki, *Ojczyzna moralnie...*, s. 191.

⁶⁶³ Zob. ...*Ludziom*, PKF 1992, nr 28, 04:46.

⁶⁶⁴ P. Bogusz, *Kotan, czy mnie kochasz?*, Warszawa 2016, s. 214; K. Małas, *Pierwsi polscy chorzy przechodzili gehennę. „Spalić ich”*, <https://noizz.pl/spoleczenstwo/pierwsi-polscy-chorzy-przechodzili-gehenne-spalic-ich/shgnf6d> [dostęp: 04.07.2024 r.].

nia pioruna)⁶⁶⁵. Mimo działań podjętych przez Monar, np. zrzućania z helikoptera nad wsią ulotek informacyjnych dotyczących AIDS⁶⁶⁶, Kotański ostatecznie poddał się i ośrodek w Laskach nie stworzono.

Sytuacja ta pozostaje niejednoznaczna. Z jednej bowiem strony krytycy protestujących wytykali im niezrozumienie dla osób chorych na AIDS. Choć z dzisiejszej perspektywy może ono być uznane za przesadzone lub nieuzasadnione, było – jak wspomniano – dość częstym zjawiskiem w Polsce, w związku ze „świeżością” i nieuleczalnością choroby, a także jej powiązaniem z narkomanią. Z drugiej strony Monar prowadził (tak zresztą jak i w przypadku wcześniejszych prób w innych miejscowościach) swoje przygotowania bez poinformowania lokalnej społeczności o planach, niejako zmuszając ich do życia obok wychowanków ośrodka. Znany reżyser Krzysztof Zanussi, wówczas już mieszkaniec Lasek, w wywiadzie dla „Gazety Wyborczej” twierdził, że mieszkańców Lasek „trzeba było uprzedzić wcześniej”, a działania zakulisowe były „brakiem poszanowania ich godności”⁶⁶⁷. Z pewnością sama bezkompromisowość Kotańskiego, który próbował szantażować moralnie mieszkańców Lasek, przywołując do wsi narkomankę z dzieckiem chorym na AIDS (rzekomo jej dzieckiem, co – jak się okazało – było nieprawdą)⁶⁶⁸, dolewała oliwy do ognia. Po latach Jagoda Włodoń-Wilecka, członkini zarządu Monaru oraz wcześniejsza współpracownica Kotańskiego, przyznała, że Laski były dla Kotańskiego „lekcją pokory”, a działacze organizacji zrozumieli „że najpierw trzeba edukować, w taki sposób, który da ludziom poczucie bezpieczeństwa, a później stawiać otoczenie przed faktem”⁶⁶⁹.

Protest w Laskach miał również (być może nawet w pierwszej kolejności) wymiar ekonomiczny, jako że w warunkach gospodarki rynkowej jednym z najważniejszych elementów majątku mieszkańców wsi była ziemia. Co za tym idzie, powstanie ośrodka dla zarażonych wirusem HIV w istotny sposób przyczyniłoby się do zmniejszenia wartości nieruchomości, gdyż – jak zauważyła jedna z mieszkanek wsi w wywiadzie dla

⁶⁶⁵ B. Żurawiecki, *Ojczyzna moralnie...*, s. 193. O takim wytłumaczeniu wspomniał również Andrzej Adamski, wówczas będący naczelnikiem OSP w Laskach. Zob. Zapis rozmów..., s. 19.

⁶⁶⁶ B. Żurawiecki, *Ojczyzna moralnie...*, s. 193.

⁶⁶⁷ Tamże, s. 192–193.

⁶⁶⁸ P. Bogusz, *Kotan, czy...*, s. 215.

⁶⁶⁹ Tamże, s. 217.

„Gazety Wyborczej” – „kto chce mieć 10 metrów od swojego domu dom z lokatorami z HIV?”⁶⁷⁰.

Warto podkreślić także medialny wydźwięk wydarzenia, jakim był materiał opublikowany w Polskiej Kronice Filmowej. W tym, bodaj pierwszym, dwuczęściowym felietonie dotyczącym Lasek doszło do zestawienia spokojnie funkcjonującego Zakładu prowadzonego przez franciszkanki i Towarzystwo wraz z protestami przeciwko ośrodkowi Monaru. Sama wymowa tytułów obu części – „Ludzie...” i „...ludziom” – była oczywistą sugestią, że reportaż stanowi *de facto* całość. To zestawienie przedstawiało mieszkańców Lasek protestujących przeciwko budowie ośrodka Monaru w sposób jednoznacznie negatywny. Niezależnie od oceny stanowisk stron sporu, na krytykę zasługuje fakt, że w materiale nie przedstawiono zdania żadnej ze stron konfliktu, poza transparentami przeciwko budowie ośrodka. Należy dodać także, że o wydarzeniach w Laskach pisała także zagraniczna prasa, a ekipa telewizyjna z Niemiec nakręciła na ich temat krótki dokument⁶⁷¹.

Laski i Zakład w gminie Izabelin

Niezależnie od wydarzeń mających miejsce w pierwszej połowie lat 90., należy stwierdzić, że przemiany rozpoczęte w okresie transformacji ustrojowej wpłynęły pozytywnie na rozwój Lasek⁶⁷². Mimo bowiem widocznych w połowie lat 80. i pierwszych latach III Rzeczypospolitej problemów z zagospodarowaniem gruntów pod budownictwo mieszkaniowe i usługowe⁶⁷³, we wsi zaczęło przybywać mieszkańców. Wpływ na tę tendencję miało z jednej strony usytuowanie miejscowości w pobliżu Puszczy Kampinoskiej i jakość gruntów rolnych (które później – już w warunkach rynkowych – sprzedawano pod budowy domów), a z drugiej strony swoiste „przybliżenie się” Warszawy do Lasek. Należy mieć bowiem na uwadze usprawnienia komunikacyjne łączące wieś ze stolicą, jako że od lat 90. zwiększała się częstotliwość przejazdu autobusów do Warszawy, a także trwała rozbudowa pierwszej linii metra w kierunku północ-

⁶⁷⁰ Na potencjalny spadek wartości ziemi jako jedną z istotnych przyczyn wybuchu protestów zwraca uwagę także Andrzej Adamski. Por. B. Żurawiecki, *Ojczyzna moralnie...*, s. 196; *Zapis rozmów...*, s. 19.

⁶⁷¹ Tamże, s. 215; K. Małas, *Pierwsi polscy...*

⁶⁷² *Zapis rozmów z Krystyną Konieczną, Barbarą Wytrychiewicz i Andrzejem Adamskim*, s. 12–13, 17.

⁶⁷³ Przejawem czego jest artykuł pt. *Gdzie się mamy budować?* z 1990 r. Zob. I. Siemiątkowski, *Gdzie się mamy budować?*, „GB” 1990, nr 2, s. 4–5.

nym. Ta ostatnia została zakończona w październiku 2008 r. otwarciem stacji metra Młociny, położonej ok. 6,5 km od centrum Lasek⁶⁷⁴. I tak jak w 1993 r. Laski, Klaudyn i Mościska liczyły łącznie ponad 2200 mieszkańców, tak według spisów powszechnych z lat 2002–2021 w samych Laskach mieszkało mniej więcej dwa tysiące osób (w 2021 r. 1910)⁶⁷⁵, co stanowi blisko jedną piątą mieszkańców gminy⁶⁷⁶. Podkreślić przy tym należy, że część rzeczywistych mieszkańców Lasek nie jest zameldowanych we wsi, a np. w Warszawie⁶⁷⁷.

W pierwszym ćwierćwieczu XXI w. zauważalne jest także zwiększenie liczby przedsiębiorstw (z 253 w 2009 r. do 358 w 2023 r.), co z jednej strony świadczy o wzroście samozatrudnienia, a z drugiej strony jest też w pewnym stopniu przejawem aktywności gospodarczej mieszkańców regionu⁶⁷⁸. Od lat 90. rozwija się również w Laskach życie kulturalne oraz ruch sportowy. Latem 1996 r. powołano klub sportowy – LKS Ryś Laski, w którym w 2021 r. funkcjonowały sekcje piłkarskie (seniorów, trampkarzy i juniorów) oraz sekcja tenisa stołowego. Klub powstał na terenie подарowanym Laskom przez Kampinoski Park Narodowy. Seniorzy Rysia w swojej sięgającej ćwierć wieku historii zaliczyli wzloty i upadki, jednakże od 2007 r. przez osiem sezonów (z przerwami) zawodnicy z Lasek brali udział w rozgrywkach ligowych na szczeblu okręgowym. Należy to pochytywać jako znaczący sukces – szczególnie mając na uwadze, że w sezonie 1996/1997 Ryś Laski grał w najniższej klasie rozgrywkowej, tj. C klasie⁶⁷⁹. W 2021 r. klub uroczyście obchodził swoje 25-lecie, organizując piknik i koncert⁶⁸⁰. Z kolei w 2019 r. powstało Koło Gospodyń Wiejskich „Kampilaski”, które bierze czynny udział w organizacji życia kulturalnego wsi⁶⁸¹.

⁶⁷⁴ J. Zieliński, *Bielany...*, s. 278.

⁶⁷⁵ Por. „NS” 1993, nr 2, s. 2; *Populacja – wieś Laski na przestrzeni lat*, https://www.polskawliczbach.pl/wies_Laski_izabelin_mazowieckie, [dostęp: 04.08.2024 r.].

⁶⁷⁶ W 2019 r. w gminie Izabelin mieszkało ponad 10,5 tys. mieszkańców. Zob. *Vademecum Statystyczne Samorządowca. Gmina wiejska Izabelin. Powiat warszawski zachodni*, https://warszawa.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_mazowieckie/portrety_gmin/warszawski_zach/1432022_izabelin.pdf [dostęp: 04.08.2024 r.].

⁶⁷⁷ Zapis rozmów z Krystyną Konieczną, Barbarą Wytrychiewicz i Andrzejem Adamskim, s. 5, 13.

⁶⁷⁸ Zob. *Podmioty gospodarki narodowej wpisane do rejestru REGON w latach 2009–2023*, https://warszawa.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_mazowieckie/portrety_gmin/warszawski_zach/1432022_izabelin.pdf [dostęp: 04.08.2024 r.].

⁶⁷⁹ Informacje o historii Rysia Laski zawdzięczał prof. Robertowi Gawkowskiemu. Miały one pierwotnie być częścią publikacji pt. *Kronika futbolu Warszawy i Mazowsza*, Warszawa 2022.

⁶⁸⁰ Zob. Plakat pikniku rodzinnego z okazji 25-lecia klubu „Ryś Laski”, „Listy do Sąsiada” 2021, nr 8, s. 44.

⁶⁸¹ Zapis rozmów z Krystyną Konieczną, Barbarą Wytrychiewicz i Andrzejem Adamskim, s. 13.

Z pewnością zmiana ustroju wpłynęła pozytywnie nie tylko na wieś samą w sobie, ale także na funkcjonowanie Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi. W przeciwieństwie bowiem do okresu PRL, kiedy to organizacja ta utrzymywała się w dużej mierze dzięki darczyńcom krajowym i zagranicznym, w demokratycznej Rzeczypospolitej otrzymywała ona na swoje cele statutowe dofinansowanie ministerialne w wysokości kilku miliardów złotych (przed denominacją)⁶⁸². Od tego czasu zwiększała się także liczba wydarzeń organizowanych przez Towarzystwo, w tym na przykład – praktycznie niemożliwe do zrealizowania w warunkach komunistycznego państwa – pielgrzymki zagraniczne niewidomych podopiecznych⁶⁸³ czy zwyczajne wycieczki po różnych miejscach w kraju i za granicę (np. na Litwę)⁶⁸⁴. Do Zakładu w Laskach zjeżdżali i zjeżdżają do dziś również goście z zagranicy, m.in. księżna Kentu⁶⁸⁵, żona prezydenta USA Barbara Bush⁶⁸⁶, norweska para królewska czy żona wiceprezydenta RPA⁶⁸⁷.

Dalszy rozwój Zakładu przyczynił się do ugruntowania już wcześniejszej rozpoznawalności Lasek na arenie ogólnopolskiej, o czym świadczą kilka wydarzeń. I tak np. w maju 1994 r. Orderem Orła Białego odznaczona została związana przez wiele lat z Dziełem Lasek Zofia Morawska (jako pierwsza kobieta w historii, w tym samym momencie co Czesław Miłosz i kardynał Wyszyński)⁶⁸⁸. Sama odznaczona twierdziła później, że zgodziła się na przyjęcie odznaczenia za namową Władysława Gołąba i ze względu na „dobro Lasek”, co można pochytywać jako wyraz duchowego przywiązania do tego, co zostało stworzone i wypracowane w ciągu 70-letniej historii Zakładu⁶⁸⁹.

O tym, że Laski nie są anonimową miejscowością na mapie Polski świadczyć może również pomoc udzielona wsi w związku z tragicznym

⁶⁸² Dla przykładu: w 1993 r. na prowadzenie domu dla niewidomych w Żuławie TONo otrzymało 2,3 mld PLZ. Zob. AP Wwa, Najwyższa Izba Kontroli Delegatura w Warszawie, 4372, Porozumienie między Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej a TONo, 28 VI 1993, k. 15–17.

⁶⁸³ Niewidomi podopieczni wyjeżdżali m.in. do Anglii w 1996 r. i do Hiszpanii oraz Portugalii w 2003 r. Por. AFSK, KDN, 18, Tekst wspomnieniowy pt. *Iberyjskie miraż* autorstwa E. Samonek, k. 45–63; Tamże, 17, Fragment artykułu z „Gazety Niedzielnej” pt. *Młodzież z Lasek w Anglii*, 4 VIII 1996, k. 61–62.

⁶⁸⁴ K. Wypich, *Wspomnienie*, „Laski” nr 6/2008, s. 125.

⁶⁸⁵ Tamże, tekst pt. *Dzieci z Lasek w Londynie*, 1 VII 1996, k. 63.

⁶⁸⁶ Zob. T. Wiśniewska et al., *Laski wczoraj...*, s. 80.

⁶⁸⁷ D. Kuzniecowa-Dudko, A. Magner, *Niecodzienna wizyta w Laskach*, „Listy do Sąsiada”, nr 3/2014, s. 9.

⁶⁸⁸ *Zaszczytne odznaczenie*, „NS” 1994, nr 8, s. 5.

⁶⁸⁹ Zob. np. *Znani i nieznan...*, t. 1, s. 107–108.

wydarzeniem, jakim był pożar miejscowej szkoły podstawowej i gimnazjum dla niewidomych, który wybuchł w nocy 18 listopada 2007 r. Cała sprawa została nagłośniona przez media ogólnopolskie, wskutek czego uruchomiona została zbiórka charytatywna na rzecz odbudowy placówki⁶⁹⁰. W prace budowlane zaangażowały się prywatne firmy oraz władze samorządowe, zaś zebrane w zbiorce pieniądze świadczą o społecznej trosce o ośrodek w Laskach. Po zaledwie roku udało się ukończyć pierwszy etap odbudowy, a kamień węgielny wmurowany w powstający budynek został pobłogosławiony w Watykanie przez Benedykta XVI⁶⁹¹.

Wielkim wydarzeniem zarówno w skali ogólnopolskiej, jak i dla Lasek była beatyfikacja dwóch ważnych osób w historii Zakładu i wsi: kardynała Stefana Wyszyńskiego oraz Matki Róży Czackiej. Msza beatyfikacyjna, która odbyła się 12 września 2021 r. w Świątyni Opatrzności Bożej na warszawskim Wilanowie, stanowiła podsumowanie wieloletniego procesu beatyfikacyjnego (który w przypadku Wyszyńskiego trwał od 1988 r.⁶⁹², a w przypadku Czackiej od 1987 r.⁶⁹³). Uroczysta msza została odprawiona przez arcybiskupa warszawskiego kard. Kazimierza Nycz. Na uroczystości z Watykanu przyjechał abp Marcello Semeraro, ówczesny prefekt Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych, a ponadto wzięli w niej udział przedstawiciele władz państwowych (m.in. prezydent Andrzej Duda z małżonką oraz premier Mateusz Morawiecki) i przedstawiciele Lasek⁶⁹⁴. W samej wsi tydzień później (18 września) miała miejsce msza i konferencja poświęcone błogosławionym. W uroczystości, w której wzięli udział m.in. kard. Nycz i krajowy duszpasterz niewidomych ks. Andrzej Gałka, uczestniczyło ok. 1300–1400 osób. Część z nich to mieszkańcy wsi, a ponadto z całej Polski przyjechało wiele osób powiązanych z Dziełem Lasek, m.in. osoby niewidome wraz z ich opiekunami⁶⁹⁵.

⁶⁹⁰ Zob. np. *Splonęła część szkoły w Laskach*, 26 XI 2007, <https://www.rp.pl/wydarzenia/art16449451-splonela-czesc-szkoly-w-laskach>, [dostęp: 20.12.2022].

⁶⁹¹ *Ważny etap odbudowy spalonej szkoły*, „Laski” 2008, nr 6, s. 99–100.

⁶⁹² T. Królak, M. Przeciszewski, O. Bartoszewski o szczegółach procesu beatyfikacyjnego kard. Stefana Wyszyńskiego, <https://www.ekai.pl/o-bartoszewski-o-szczegolach-procesu-beatyfikacyjnego-kard-stefana-wyszynskiego/> [dostęp: 20.12.2022 r.]

⁶⁹³ Zob. zakładka „1961” pkt 15 w bazie *Hagiography Circle*, <http://newsaints.faithweb.com/year/1961.htm#Czacka> [dostęp: 20.12.2022 r.]

⁶⁹⁴ Zob. J. Placha, *Beatyfikacja kontynuacją i początkiem nowego*, „Laski” 2021, nr 4, s. 11–13.; E. Bieńczak, *Beatyfikacja kard. Stefana Wyszyńskiego i Matki Elżbiety Czackiej. Kościół zyskał dwoje błogosławionych*, https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-beatyfikacja-wyszynskiego-i-czackiej/news-beatyfikacja-kard-stefana-wyszynskiego-i-matki-elzbiety-czac,nId,5477761#crp_state=1 [dostęp: 20.12.2022 r.].

⁶⁹⁵ J. Placha, *Beatyfikacja...*, s. 13–15; *Dziękczynienie za dar beatyfikacji*, <https://izabelin24.pl/arttykul/dziekczynienie-za-dar/1221832> [dostęp: 20.12.2022 r.]; *Laski: dzięki-*

Wspomniane uroczystości (a w szczególności ta ostatnia, mająca miejsce w na terenie Zakładu) są bodaj najgłośniejszymi w ostatnich latach przykładami wyjątkowej celebracji przez mieszkańców Lasek swojej historii oraz ludzi ją tworzących. Nie znaczy to jednocześnie, że są to przypadki odosobnione. W Laskach regularnie odbywają się wydarzenia upamiętniające m.in. bitwę o Laski z 1939 r., a w połowie lat 90. oraz w ostatnich latach dokonano renowacji cmentarza wojennego. Znajdujące się na północnym zachodzie miejscowości wzgórze, zwane Górą Ojca, poświęcone jest pamięci ks. Władysława Kornilowicza (w 1984 r. postawiono tam krzyż, który w 2006 r. zastąpiono nowym, poświęconym przez prymasa Józefa Glempa)⁶⁹⁶. W 2014 r., podczas uroczystości sadzenia dębów w celu upamiętnienia 70. rocznicy bitwy o Truskaw, jeden z dębów dedykowano pierwszemu proboszczowi parafii w Laskach, „bohaterowi czasu pokoju” i nazwano go „ksiądz Józef Buchajewicz”⁶⁹⁷. Ku pamięci Zofii Morawskiej od 2016 r. w Laskach organizowany jest bieg charytatywny – Memoriał im. Zofii Morawskiej⁶⁹⁸.

Powyższe przykłady świadczą jednoznacznie o tym, że społeczność Lasek – rozumiana jako i wieś, i Zakład – pamięta o swojej historii i dziedzictwie, co jest pozytywną praktyką. Podejmowanie tego typu inicjatyw może istotnie przyczyniać się do zachowania tożsamości i pogłębienia się lokalnej wspólnoty, ulokowanej na pograniczu Puszczy Kampinoskiej oraz największego miasta w Polsce.

czynienie za beatyfikację matki Elżbiety Czackiej i prymasa Stefana Wyszyńskiego, <https://warszawa.tvp.pl/55932521/laski-dziekczynienie-za-beatyfikacje-matki-elzbiety-czackiej-i-prymasa-stefana-wyszynskiego> [dostęp: 04.10.2024 r.].

⁶⁹⁶ K. Jędrasik, *W Puszczy Kampinoskiej jest miejsce zwane Górą Ojca. Czy wiesz, komu jest poświęcone?*, <https://pl.aleteia.org/2022/06/09/w-puszczy-kampinoskiej-jest-miejsce-zwane-gora-ojca-wiesz-komu-jest-poswiecone> [dostęp: 04.08.2024 r.].

⁶⁹⁷ M. Łukasińska, *Uroczyste obchody 70 rocznicy bitwy o Truskaw*, „Listy do Sąsiada” 2014, nr 9, s. 8–9.

⁶⁹⁸ Memoriał jest nie tylko biegiem charytatywnym, ale i imprezą o charakterze rodzinno-rozrywkowym. Por. R. Zakrzewski, *I Memoriał im. Zofii Morawskiej*, „Listy do Sąsiada” 2016, nr 7, s. 10; *V Memoriał im. Zofii Morawskiej*, <https://izabelin24.pl/artyku-l/v-memorial-im-zofii/1317252> [dostęp: 20.12.2022 r.]; D. Kosewska, *Pobiegli w dobrej sprawie*, „Listy do Sąsiada” 2023, nr 6, s. 29.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA

Archiwum Akt Nowych (AAN), zespoły nr: 50 (Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Warszawie oraz komitety prowincjonalne), 1102 (Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk), 1354 (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza. Komitet Centralny w Warszawie), 2074 (Instytut Kultury w Warszawie), 2212 (Klub Inteligencji Katolickiej. Stowarzyszenie zarejestrowane w Warszawie), 2275 (Akta Józefa Krzyczkowskiego), 3055 (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa).

Archiwum Archidiecezji Warszawskiej (AAW), zespół nr: SPP/II (Sekretariat Prymasa Stefana Wyszyńskiego).

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), zespoły nr: 7 (Archiwum Skarbu Koronnego), 402 (Zbiór Kartograficzny), 423 (Deputacja Szlachecka i Kancelaria Marszałka Szlachty Guberni Warszawskiej), 428 (Kancelaria Własna Namiestnika. Wydział Paszportowy).

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN): jednostki nr: BU 0296/192, BU 00170/326, BU 01299/382, BU 00170/917/7.

Archiwum Państwowe w Kielcach (APK), zespół nr 665 (Zbiór rodziny Daszewskich).

Archiwum Państwowe w Warszawie (APW), zespoły nr: 25 (Biuro Odbudowy Stolicy), 2305 (Urząd Miasta Stołecznego Warszawy), 3885 (Urząd Rejonowy w Warszawie); 1092 (Zarząd Powiatowy Warszawski)

Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Grodzisku Mazowieckim (AP Grodzisk), zespoły nr: 38 (Akta Gminy Izabelin), 467 (Akta Gminy Młociny, powiat nowodworski), 1239 (Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Izabelinie), 1240 (Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Laskach), 1698 (Kampinoski Park Narodowy w Izabelinie), 1807 (Komitet Gromadzki PZPR w Izabelinie).

Archiwum Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża w Laskach (AFSK): zespół „Krajowe Duszpasterstwo Niewidomych”.

Zapis rozmów z mieszkańcami Lasek: Krystyną Konieczną, Barbarą Wytrychiewicz i Andrzejem Adamskim (w zbiorach autora)

ŹRÓDŁA PUBLIKOWANE

Jaszowski J., *Pamiętnik dowódcy raketników konnych*, Warszawa 1968.

Krzyckowski J. „Szymon”, *Konspiracja i powstanie w Kampinosie*, Warszawa 1961.

Księga adresowa Polski (wraz z W[olnym]. M[iastem] Gdańskiem dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa, Warszawa 1929.

List czternastu opozycjonistów wyrażających solidarność z uczestnikami protestów robotniczych. Warszawa, 28 czerwca 1976 r. [w:] Skórzyński J., *Początki Komitetu Obrony Robotników*, „Wolność i Solidarność” 2016, nr 9, s. 133–134.

Matka Elżbieta Czacka. *Notatki*, oprac. Michalak K., Warszawa 2006.

Moskwa J., *Nie mów o mnie...Z Zofią Morawską spotkania w Łaskach*, Warszawa 2011.

Pilch A., *Partyzanci trzech puszczy*, Kraków 2013.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych, oprac. Bystrzycki T., Warszawa 1933.

Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki, oprac. Paczkowski A., „Dokumenty do dziejów PRL”, z. 4, Warszawa 1993.

Szacherski Z., *Wieni przysiędze*, Warszawa 1968.

„*Verbum*” (1934–1939). *Pismo i środowisko. Materiały do monografii*, t. 1, oprac. Błońska M., Kunowska-Porębna M., Sawicki S., Lublin 1976.

„*Verbum*” (1934–1939). *Pismo i środowisko. Wybór artykułów*, t. 2, oprac. Błońska M., Kunowska-Porębna M., Sawicki S., Lublin 1976.

Wyszyński S., *Pro Memoria. Tom 1: 1948–1952*, oprac. Skibiński P. D., Warszawa 2017.

Zawieyski J., *Dzienniki t. 1. Wybór z lat 1955–1959*, red. Knyt A., Warszawa 2011.

Zawieyski J., *Dzienniki t. 2. Wybór z lat 1960–1969*, red. A. Knyt, Warszawa 2012.

AKTY PRAWNE

Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I-ej i II-ej instancji (Dz.U. 1944 nr 2 poz. 8).

Uchwała nr 430 Rady Ministrów z dnia 18 czerwca 1951 r. w sprawie warunków rozpisania Narodowej Pożyczki Rozwoju Sił Polski (M.P. 1951 nr 52 poz. 687).

Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej (Dz.U. 1950 nr 14 poz. 130).

Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (Dz. U. 1933 nr 35 poz. 294).

Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (Dz. U. 1933 nr 35 poz. 294).

Ustawa z dnia 25 września 1954 r. o reformie podziału administracyjnego i powołaniu gromadzkich rad narodowych (Dz.U. 1954 nr 43 poz. 191).

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. 1990 nr 16 poz. 95).

Warszawski Dziennik Wojewódzki dla obszaru Województwa Warszawskiego, 1933 nr 14 poz. 136.

PRASA

„Gazeta Babicka: Biuletyn Komitetu Obywatelskiego »Solidarność« w Babicach”, 1990–1993.

„Gazeta Babicka”, 2020.

„Gazeta Ludowa”, 1946.

„GoniecCzęstochowski.DziennikPolityczny,Społeczny,Ekonomiczny i Literacki”, 1935.

„Laski: pismo rehabilitacyjno-społeczne z życia dzieła Matki Elżbiety Róży Czackiej”, 1994–.

„Nasze Sprawy: pismo mieszkańców Gminy Stare Babice”, 1993–1994.

„Rzeczpospolita”, 1921.

„Tygodnik Powszechny”, 2002.

„Wiadomości z pola bitwy”, 1863.

OPRACOWANIA

Adamus A.M., *Problemy wsi w Polsce w latach 1956–1980 w świetle listów do władz centralnych*, Warszawa 2017.

Antoni Trębacki [w:] *Słownik Polskich pionierów techniki*, Warszawa 1984, s. 213–214.

Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, cz. II, red. tech. Pragłowska W., Eksztajn J., Warszawa 1973.

Barej M., *Geneza i przegląd rosyjskich formacji wojskowych w służbie III Rzeszy w czasie wojny niemiecko-sowieckiej 1941–1945*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2023, t. 21, s. 113–141.

Bartoszewski W., *1859 dni Warszawy*, Warszawa 2008.

Bartoszewski W., *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970.

Bieniecki K., *Lotnicze wsparcie Armii Krajowej*, Kraków 1994.

Bitwa nad Bzurą z perspektywy sześćdziesięciolecia, red. Matusak P., Siedlce 2006.

Bogusz P., *Kotan, czy mnie kochasz?*, Warszawa 2016.

Borkiewicz A., *Powstanie Warszawskie 1944: zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 1967, s. 523–525.

Brzeziecki A., *Tadeusz Mazowiecki: biografia naszego premiera*, Kraków 2015.

Chudzyński M., *Puszcza Kampinoska w XIX i na początku XX w.* [w:] *Kampinoski Park...*, t. 3, cz. 1, s. 417–419.

Chwalba A., *Wielka wojna Polaków 1914–1918*, Warszawa 2018.

Czaczkowska E.K., *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009.

Czyżewski A., *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*, Warszawa 2009.

Daszewski Antoni (1852–1942) [w:] *Ziemiańscy XX wieku: słownik biograficzny*, red. Epsztein T., Górczyński S., Konarska B., Warszawa 1992, s. 12–13.

Drozdowski M.M., *Ignacy Jan Paderewski: pianista, kompozytor, mąż stanu*, Warszawa 2001.

Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.

Dudek A., *Historia polityczna Polski 1989–2005*, Kraków 2007.

Dudek A., *Krótkotrwała normalizacja w stosunkach Kościół – państwo (1956–1957)* [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1, red. K. Kersten, Warszawa 1995, s. 185–199.

Dunin-Wąsowicz K., *Warszawa w czasie pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1974.

Dziennik praw [Królestwa Polskiego – K.W.R.], t. 67, Warszawa 1867.

Dziurok A., *Prymas Stefan Wyszyński wobec władz komunistycznych w latach 1949–1956. Zarys problematyki*, „*Studia Prymasowskie*” 2012, nr 6, s. 95–106.

Eisler J., *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991.

Fedorowicz M., *Niekonwencjonalne formy książek dla czytelników z dysfunkcją wzroku*, „*Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia*” 1998, nr 2–3, s. 651–665.

Fijałkowski S., *Izabelin i okolice. Historia i dziedzictwo*, Stare Babi-ce 2017.

Friszke A., *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997.

Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.

Gaj J., *Dzieje turystyki w Polsce*, Warszawa 2008.

Galij-Skarbińska S., *Powstanie i rola Kościelnych Komitetów Pomocy Więzionym, Internowanym, Represjonowanym i ich Rodzinom w pierwszych miesiącach stanu wojennego*, „*Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie*” 2020, nr 12, s. 269–292.

Gapys J., *Niemiecka polityka gospodarcza wobec ziemiaństwa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „*UR Journal of Humanities and Social Sciences*” 2020, nr 1, s. 88–116.

Gembarzewski B., *Wojsko polskie: Królestwo Polskie: 1815–1830*, Warszawa 1903.

Gnat-Wieteska Z., *Zarys dziejów ruchu narodowego w powiecie garwolińskim*, „*Niepodległość i Pamięć*” 2019, nr 1, s. 147–172.

Gończar M., *Samorząd wsi: historia i nowe możliwości*, Warszawa 1990.

Gościńska A., Kamiński R., *Laski w czasie okupacji 1939–1945*, Warszawa 1987.

Gościńska A., Żółtowski M., *Historia działalności Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi w Laskach w latach 1961–1976: opracowana na podstawie sprawozdań, protokołów i Komisji Zarządu w roku 1982*, Laski 2004.

Grabski W., Żabko-Potopowicz A., *Ratownictwo społeczne w czasie wojny [w:] Polska w czasie wielkiej wojny (1914–1918). Tom II. Historia społeczna*, Warszawa 1932, s. 11–52.

Graczyk R., *Demiurg: biografia Adama Michnika*, Warszawa 2021.
Gromski J., *Plany Warszawy i mapy okolic Warszawy w zbiorach Muzeum Historycznego m.st. Warszawy*, „Almanach Muzealny”, t. 1 (1997), s. 263–284.

Grzybowski W., *Zgrupowanie Stołpecko-Nalibockie AK, pułk Palmiry-Młociny i „Grupa Kampinos” w Powstaniu Warszawskim*, „Przegląd Pruszkowski” 2015, nr 1, s. 77–82.

Hass L., *Poths (Potz) Jerzy Fryderyk (1750–1806)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, Ossolineum 1982, s. 718.

Hass L., *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

Henryk Brühl [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 16–19.

Herz L., *Puszcza. Opowieści kampinoskie*, Warszawa 2022.

Heymanowski K., *Budnicy i „Holendrzy” w dziejach gospodarstwa leśnego na Mazowszu*, „Sylvan”, nr 5/1969, s. 24–40.

Heymanowski K., *Dzieje Puszczy Kampinoskiej do połowy XIX wieku*, „Sylvan”, nr 2/1966, s. 1–16.

Heymanowski K., *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od połowy XV do połowy XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1969, nr 3, s. 417–429.

Hniłko A., *Brühl Alojzy Fryderyk Józef (1739–1793)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny* t. 3, Kraków 1937, s. 13–16.

Izdebski H., *Historia administracji*, Warszawa 2011.

Jachowicz P., *Działalność UNRRA w Polsce w latach 1945–1948*, „Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania” 1998, nr 2, s. 41–55.

Jarosz D., *Pogłoski jako wyraz świadomości potocznej chłopów w Polsce w latach 1949–1956*, „Dzieje Najnowsze” 1993, R. XXV, z. 3, s. 39–55.

Jarosz D., *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłop*, Warszawa 1998.

Jeleniewski M.K., *Świadczenia bydgoszczan na rzecz armii i państwa w latach poprzedzających wybuch II wojny światowej* [w:] *Kronika Bydgoska*, t. 37, Bydgoszcz 2016, s. 165–177.

Jędrzejewska A., *Łodzianie wobec zagrożenia wojennego 1939 roku. Nastroje – przygotowania – działania propagandowe*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2021, nr 109, s. 115–128.

Juszczak J., Gładysz A., *AIDS: epidemiologia, patogenеза, klinika, leczenie, zapobieganie, poradnictwo*, Wrocław 1992.

Kalwarczyk G., *Dekanat lasecki w archidiecezji warszawskiej. Rok jubileuszowy 2000*, Warszawa 2001.

Kałnin G., *Krytyka i samokrytyka – bolszewicka metoda wychowania kadr*, Warszawa 1950.

Kampinoski Park Narodowy: 50 lat, red. Lubański A., Izabelin–Warszawa 2009.

Kann M., *Wierna puszcza*, Warszawa 1972.

Klimczak J., *Koziół ofiarny jako strategia osuwajania obcego. Społeczne strategie postępowania w obliczu pandemii na przykładzie HIV/AIDS* [w:] *Media i zdrowie w doświadczeniach codziennych i granicznych*, red. Pawlak A., Mielczarek R., Łódź 2011, s. 46.

Kołodziej E., *Gospodarka wojenna w Królestwie Polskim w latach 1914–1918*, Warszawa 2018.

Komorowski Ł., Stanny M., *(R)ewolucja wyposażenia wsi w wodę, prąd i telefon* [w:] *Ciągłość i zmiana: sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 2, red. Halamska M., Stanny M., Wilkin J., Warszawa 2019, s. 761–801.

Konic H., *Samorząd gminny w Królestwie Polskim w porównaniu z innymi krajami europejskimi*, Warszawa 1906.

Korczyńska M., *Jerzy Zawieyski. Biografia humanistyczna 1902–1969*, Toruń 2011.

Kosacka D., *Mapy Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich*, Warszawa 1970.

Kosieradzka E., *Geneza banku centralnego na ziemiach polskich*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*” 2016, t. LXIII, z. 1, s. 41–60.

Kosiński K., *Ireneusz Gugulski (1935–1989). Nauczyciel (przyczynek do historii inteligencji w PRL)*, „*Komunizm*” 2018, nr 7, s. 117–166.

Koszada J., *„Grupa Kampinos”. Partyzanckie zgrupowanie Armii Krajowej walczące w powstaniu warszawskim*, Warszawa 1998.

Kowecki J., *Wstęp* [w:] A. Trębicki, *Opisanie Sejmu Ekstraordynaryjnego podziałowego roku 1793 w Grodnie. O rewolucji roku 1794*, Warszawa 1967.

Kozłowski J., *Gminy wiejskie w Królestwie Polskim w latach 1864–1875 i ocena ich działalności przez władze carskie* [w:] *Dzieje Biurokracji*, t. XI, Kruszyński M., Osiński T., Lublin 2020, s. 255–282.

Kraśiński J., *Cisi bohaterowie wojny i Powstania Warszawskiego: refleksje nad ludzkimi losami*, „*Saeculum Christianum: Pismo Historyczno-Społeczne*” 2006, nr 1, s. 99–140.

Krawczuk-Wasilewska V., *AIDS. Studium antropologiczne*, Łódź 2000.

Krzyczkowski J. „Szymon”, *Zwiadowcy z Szarych Szeregów*, Warszawa 1972.

Ks. Jan Zieja. *Życie Ewangelii*, oprac. Moskwa J., Kraków 2011.

Kuczyńska-Kwapisz J., *Wkład Matki Elżbiety Róży Czackiej w rozwój tyflogologii w kontekście współczesnej recepcji jej myśli*, Warszawa 2011.

Kulbaka J., *Szkolnictwo i kształcenie specjalne w Polsce. W perspektywie setnej rocznicy odzyskania niepodległości*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2018, nr 4, s. 86–101.

Kulik M., *Armia rosyjska w Królestwie Polskim 1815–1856*, Warszawa 2019.

Kutrzeba S., *Wrażenia z Warszawy, maj 1916 roku* [w:] *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, oprac. Dunin-Wąsowicz K., Warszawa 1971, s. 231–239.

Landy T. FSK, Wosiek R. FSK, *Ksiądz Władysław Kornilowicz*, Warszawa 2003.

Latos T., *Szwedowski Stefan* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 49, Kraków 2013–2014, s. 469–471.

Ludzie Lasek, opr. Mazowiecki T., Warszawa 1987.

Łatka R., Skibiński P., *Stefan Wyszyński* [w:] *Słownik Biograficzny Polskiego Katolicyzmu Społecznego*, t. 1, Warszawa 2020, s. 465–483.

Łatyński M., *Nie paść na kolana. Szkice o polskiej polityce lat powojennych* wyd. 2 rozszerzone, Wrocław 2002.

Łepkowska E., *Niepolityczni politycy. Etyczny aspekt współpracy środowisk opozycyjnych NRD i PRL*, „Wolność i Solidarność” 2014, nr 7, s. 74–87.

Łętocha R., *Laski – przykład formacji katolickiej lat Drugiej Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religiologiczne” 2001, z. 34, s. 129–138.

Łętowski M., *Ruch i Koło Poselskie Znak 1957–1976*, Kraków 1998.

Łobacz M., *Róża Czacka (1876–1961) – pionierka polskiej tyflogologii, założycielka Dzieła Lasek, niewidoma matka niewidomych*, „Scientific Bulletin of Chełm. Section of Pedagogy” 2018, nr 2 s. 45–53.

Magier D., *Podstawowe organizacje partyjne w systemie biurowym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej* [w:] *Dzieje biurowości*, t. 4, red. Górak A. et al., s. 783–799.

Marczewski F., Petrykowski P., Polak Ł., *Wspólnota dziejów, ludzi, miejsc i pamięci. Gmina Izabelin*, Warszawa 2010.

Markiewicz M., *Chłopi wobec wyborów do rad narodowych w latach 1954–1969 na przykładzie województwa białostockiego* [w:] *Wybory i referenda w PRL*, red. S. Ligarski, M. Siedziako, Szczecin 2014, s. 205–215.

Matusak P., Zwoliński K., *Puszcza Kampinoska 1939–1945* [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, t. 3, cz. 2, red. Matusak P., Izabelin 2005, s. 165–414.

Melenas Mieczysław [w:] Królikowski J., *Generałowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, Toruń 2010, s. 480–482.

Międzybrodzki B., *Narkomania wśród polskiej młodzieży na przełomie lat 70. i 80. XX wieku*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr 2, s. 67–84.

Milewska M., *Życie codzienne w Warszawie w początkowej fazie I wojny światowej* [w:] *Oblicza wojny. Tom 4. Miasto i wojna*, red. Grabarczyk T., Pogońska-Pol M., Łódź 2021, s. 155–174.

Misiak J., *W gajówce patriotyzmu*, Izabelin 2009.

Moskwa J., *Antoni Marylski i Laski*, Warszawa 2013.

Nawrocki A., *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych sił zbrojnych II RP w latach 1936–1939*, Warszawa 2002, s. 127.

Noszczak B., *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w latach 1944–1956* [w:] *Polski wiek XX*, t. 3, Warszawa 2010, s. 137–166.

Nowak K., *Przyjaciel Polaków – Pál Teleki (1879–1941): zarys biografii*, Jastrzębie-Zdrój 2009.

Nowak S., *Adolf Pilch „Góra”, „Dolina”*, Warszawa 2021.

Ostoja-Mitkiewicz M., *„Wojna jest grzechem”. Przykłady braterstwa polsko-węgierskiego w okresie II wojny światowej*, Warszawa 2001.

Otręba A., Ferchmin M., Kębłowska A., Kloss M., Michalska-Hejduk D., *Ochrona flory i roślinności w Kampinoskim Parku Narodowym* [w:] *Z Mazowsza na Polesie i Wileńszczyznę. Zróżnicowanie i ochrona szaty roślinnej pogranicza Europy Środkowej i Północno-Wschodniej*, red. Obidziński A., Warszawa 2010, s. 67–94.

Pan Zygmunt z Lasek: Zygmunt Serafinowicz (1897–1971): we wspomnieniach uczniów, kolegów-nauczycieli i przyjaciół, red. Zgorzel-ska A., Warszawa 1990.

Petrowa-Wasilewicz A., *Uśmiech księdza Alego: dzieje parafii świętego Franciszka z Asyżu w Izabelinie*, Warszawa 2001.

Piotrowicz D., *Społeczeństwo powiatu ciechanowskiego wobec zagrożenia niemieckiego*, „Niepodległość i Pamięć” 2009, nr 2, s. 57–64.

Prokopiński B., *Koleje bielańskie*, Warszawa 2020.

Przybył-Sadowska E., *Początki Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża w Laskach w świetle materiałów archiwalnych*, „Studia Religio logica” 2014, nr 47, s. 179–196.

Przybył-Sadowska E., *Siostra Katarzyna Steinberg z Lasek (1898–1977)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religio logica” 2011, z. 43, s. 182–200.

Przybył-Sadowska E., *Triuno. Instytucje we wspólnocie Lasek 1911–1961*, Kraków 2015.

Przybysz K., *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939–1945: zachowania i postawy polityczne na terenach Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1983.

Pustoła-Kozłowska E. et al., *Dawne Łomianki: historia, ludzie, zabytki*, Łomianki 2005.

Rafalska D., *Między marzeniami a rzeczywistością. Tygodnik „Po prostu” wobec głównych problemów społecznych i politycznych Polski w latach 1955–1957*, Warszawa 2008.

Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, R. 1 (1920/1921), cz. 1, Warszawa 1921.

Ruch czerwonokrzyski, „Karta” 2019, nr 98, s. 6–47.

Rutkowski H., Główka D., Majewski W., *Puszcza Kampinowska w XVI–XVIII wieku [w:] Kampinoski Park Narodowy*, t. 3, cz. 1, red. Matusak P., Izabelin 2005, s. 225–292.

Sawicki J.Z., *VII Obwód Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej „Obroża”*, Warszawa 1990.

Sawicki J.Z., *„Obroża” w konspiracji i powstaniu warszawskim*, Warszawa 2002.

Skoryna J., *Polskie ślady w Meksyku*, 2005.

Skórzyński J., *Krótką historia Solidarności. 1980–1989*, Gdańsk 2014.

Skórzyński J., *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*, Warszawa 2012.

Skrzyński T., *Walka z inflacją w Polsce w latach 1918–1927. Rola Władysława Grabskiego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2007, nr 733, s. 217–228.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. V, VI, X, red. Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W., Warszawa 1884–1889.

Sokołowska-Grzeszczyk K., *Ogród i pałac w Młocinach*, „Rocznik Warszawski”, t. III, s. 124–148.

Sokół W., *Systemy wyborcze w Polsce Ludowej – uwarunkowania, mechanizmy i konsekwencje polityczne* [w:] *Wybory i referenda w PRL*, red. Ligarski S., Siedziako M., Szczecin 2014, s. 23–44.

Stabińska J., *Matka Elżbieta Róża Czacka*, wyd. 2, Łaski 1989.

Stamm E., *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936.

Stare Babice na przestrzeni wieków, red. Pustoła-Kozłowska E., Stare Babice 2013.

Stopyra A., *Figuranta „Roxana”. Inwigilacja Julii Brystiger przez Służbę Bezpieczeństwa (1962–1974)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 2, s. 389–404.

Swat T., *Pamiętki Września 1939 r. w Puszczy Kampinoskiej*, „Niepodległość i Pamięć” 1999, nr 6/2, s. 177–206.

Ścigaj P., *O podmiotowości społeczeństwa – idea społeczeństwa obywatelskiego w pracach Adama Michnika* [w:] *Czas społeczeństwa obywatelskiego: między teorią a praktyką*, red. Krauz-Mozer B., Borowiec P., Kraków 2006, s. 37–79.

Śliwak K., *Powstanie placówek edukacyjnych w Balatonzamárdi i Balatonboglár na Węgrzech*, „Meritum – Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie” 2016, z. 8, s. 273–284.

Środowisko Lasek w perspektywie historii i chrześcijańskiej myśli pedagogicznej, red. Placha J., Warszawa 2011.

Tunak M., *Środowisko Lasek wobec opozycji antysystemowej w latach 1976–1989 i rola rektora kościoła św. Marcina w Warszawie we wsparciu dla działaczy KOR i „Solidarności”* [w:] *Księża dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją (1976–1989)*, t. 2, red. Łatka R., Warszawa 2020, s. 149–175.

Turkowski R., *Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici” i ZMW w latach 1928–1976*, Warszawa 1983.

Turowicz J., *Maritain*, „Tygodnik Powszechny” nr 19/1973, s. 1–2.

Więcko E., *Zmiany lesistości regionu Warszawy*, „Sylwan” 1976, nr 2, s. 1–15.

Winceniuk P., *Policje tajne w Królestwie Polskim (1815–1830) i dzieje ich spuścizny aktowej*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. XIX (2012), s. 203–222.

Wiśniewska T., Wiśniewski S.A., Wiśniewska-Śliwińska H., *Łaski wczoraj i dziś. Nauka, medycyna, opieka*, Warszawa 2019.

Włodarczyk J., *Szkice z powstania styczniowego w Puszczy Kampinoskiej*, Izabelin 2014.

Wojdecki W., *Dzieje Leszna i Puszczy Kampinoskiej*, Leszno k. Błonia, 1998.

Wojtasik B.M., *Budowa kościoła jako przejaw społecznej inicjatywy w schyłkowej fazie PRL (1983–1989)* [w:] *Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. 118, Kraków 2012, s. 67–89.

Wolski Łukasz [w:] Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 335.

Woyda S., *Pradzieje Puszczy Kampinoskiej* [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, t. 3, cz. 1, red. Matusak P., Izabelin 2005, s. 19–172.

Wrona J., *System partyjny w Polsce 1944–1950: miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1995.

Wyrzykowska Z., *Historia 50-letniej działalności (1910–1960) Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi*, Łaski 2002.

Zawadzki Z., *Bitwa nad Bzurą z perspektywy sześćdziesięciolecia* [w:] *Bitwa nad Bzurą z perspektywy sześćdziesięciolecia*, red. P. Matusak, Siedlce 2006, s. 117–125.

Zielińska Z., *Starzeński Michał Hieronim (1757–1826)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 42, Warszawa–Kraków 2003–2004, s. 418–423.

Zieliński J., *Bielany. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2016.

Zieliński S., *Bitwy i potyczki 1863–1864. Na podstawie materiałów drukowanych i rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Rapperswilu*, Rapperswil 1913.

Zieliński S., *Spis chronologiczny i alfabetyczny bitew i potyczek 1863–1864*, Rapperswil 1913.

Znani i nieznani ludzie Lasek, t. 1–2, wybór i opr. Rottenberg M.K. FSK, Witkowska L. FSK, Warszawa 2019.

Zugaj L., *Historia administracji w gminie Izabelin*, Lublin 2012.

Zwoliński K., *Dzieje Lasek do 1945 roku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, nr 2/1998;

Zwoliński K., *Puszcza Kampinoska w latach 1913–1939* [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, t. 3, cz. 2, red. Matusak P., Izabelin 2005, s. 7–164.

Żaryn J., *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce 1944–1989*, Warszawa 2003.

Żaryn J., *Sacrum i profanum. Uwagi o religijności Polaków w latach 1945–1955* [w:] *Życie codzienne w Polsce 1945–1955*, red. Kersten K. et al., Warszawa 2001, s. 273–307.

Żuraw H., *Ewolucja podejścia do niepełnosprawności w kulturze Zachodu – perspektywa antropologii* [w:] *Pogranicze. Studia społeczne*, t. XXVII, red. Halicka M., Halicki J., Borowik J., Białystok 2016, s. 27–47.

ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA INTERNETOWE

Atlas Królestwa Polskiego, składający się z 8 map jeograficznych, z których każda wystawia jedno Województwo, jako to: Krakowskie, Sandomierskie, Kaliskie, Lubelskie, Płockie, Mazowieckie, Podlaskie i Augustowskie, opr. Kolberg J., Warszawa 1826. <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/1305/edition/1235/content> [dostęp: 27.12.2023 r.].

Bogusz P., *Zabić Kotańskiego i rodzinę jego*, 6 II 2017 r., <https://www.tygodnikprzeglad.pl/zabic-kotanskiego-rodzine/> [dostęp: 04.07.2024 r.].

Dązbłaż B., *Służba ludziom niewidomym. Poznaj cichego bohatera – Władysława Gołąba*, https://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/714375;jsessionid=8ED9E8BF12E8517AC7DDDD66073D7C-5C?ci=document_add_comment&mid=715560&state=am [dostęp: 20.07.2024 r.].

Historia Ochotniczej Straży Pożarnej w Laskach, <https://www.gov.pl/web/kppsp-warszawski-zachodni/osp-w-laskach> [dostęp: 04.08.2024 r.].

Jędrasik K., *W Puszczy Kampinoskiej jest miejsce zwane Górą Ojca. Czy wiesz, komu jest poświęcone?*, <https://pl.aleteia.org/2022/06/09/w-puszczy-kampinoskiej-jest-miejsce-zwane-gora-ojca-wiesz-komu-jest-poswiecone> [dostęp: 04.08.2024 r.].

Królak T., Przeciszewski M., *O. Bartoszewski o szczegółach procesu beatyfikacyjnego kard. Stefana Wyszyńskiego*, <https://www.ekai.pl/o-bartoszewski-o-szczegolach-procesu-beatyfikacyjnego-kard-stefana-wyszynskiego/> [dostęp: 20.12.2022 r.].

Laski: dziekczynienie za beatyfikację matki Elżbiety Czackiej i prymasa Stefana Wyszyńskiego, <https://warszawa.tvp.pl/55932521/laski-dziekczynienie-za-beatyfikacje-matki-elzbiety-czackiej-i-prymasa-stefana-wyszynskiego> [dostęp: 04.10.2024 r.].

Lista żołnierzy (zidentyfikowanych) pochowanych na terenie Cmentarza Wojennego w Laskach, https://www.bohaterowie1939.pl/_content.php?a=cementary&itemID=112, [dostęp: 04.07.2024 r.].

Małas K., *Pierwsi polscy chorzy przechodzili gehennę. „Spalić ich”*, <https://noizz.pl/spoleczenstwo/pierwsi-polscy-chorzy-przechodzili-gehenne-spalic-ich/shgnf6d> [dostęp: 04.07.2024 r.].

Mapa powiatu warszawskiego zachodniego, <https://bip.pwz.pl/83,informacje-o-powiecie> [dostęp: 01.03.2024 r.].

Mapa topograficzna okolic Warszawy, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1924, <http://igrek.amzp.pl/11764085> [dostęp: 10.10.2024 r.].

Mapa *Warszawa–Północ* w skali 1:100 000, WIG, Warszawa 1922, http://maps.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K/H32_Warszawa-Polnoc_1922_nnrXnko_BN_Sygn.ZZK_S-1_032_A.jpg [dostęp: 04.07.2024 r.].

Mapa *Warszawa–Północ* w skali 1:100 000, WIG, Warszawa 1933, http://maps.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K/P39_S32_WARSZAWA_POLNOC_1933_6oodpi_bcuj298391-288521.jpg [dostęp: 04.07.2024 r.].

Mapa *Warszawa Żoliborz* w skali 1:25 000, WIG, Warszawa 1936, http://maps.mapywig.org/m/WIG_maps/series/025K/P39-S32-G_WARSZAWA-ZOLIBORZ_1936_LoC_G6520_s25_.P6.jpg [dostęp: 07.10.2024 r.].

Mętrak K., *Odbudowa kościołów Warszawy jako przedmiot relacji między państwem a kościołem. Wybrane zagadnienia (1945–1968)*, https://muzeumwarszawy.pl/wp-content/uploads/2022/02/9W_Karolina_Metrak_Odbudowa_kosciolow-1.pdf [dostęp: 04.07.2024 r.].

Nasz charyzmat to życie kontemplacyjne w świecie – kim są Mali Bracia Jezusa?, <https://misyjne.pl/nasz-charyzmat-to-zycie-kontemplacyjne-w-swiecie-kim-sa-mali-bracia-jezusa/> [dostęp: 04.08.2024 r.].

Ogonowska A., *Antoni Daszewski z Siedzowa* [publikacja z fragmentami źródeł, między innymi artykułami prasowymi, poświęconymi Daszewskiemu], <https://garwolin.org/archiwa/21715> [dostęp: 04.07.2024 r.].

Pamięci nie zatarł czas... W 10. rocznicę śmierci Wójta Stanisława Zajęca, <http://archiwum.stare-babice.waw.pl/gazeta.php?arch=12&og=8> [dostęp: 04.07.2024 r.].

Pamiętamy o Stanisławie Zającu, <http://archiwum.starebabice.nowoczesnyurząd.pl/pl/news/pami%C4%99tamy-o-stanis%C5%82awie-zaj%C4%85cu.html> [dostęp: 04.07.2024 r.].

de Perthées K., *Okolica Warszawy w diametrze pięciu mil*, 1794, <https://polona.pl/preview/9b4f9b46-1957-4b95-9d7f-879bf3a08f66> [dostęp: 27.12.2023 r.].

Piasecki B., *Instynkt państwowy* (artykuł opublikowany w „Słowie Powszechnym” z 16 października 1956 r.), http://www.legitymizm.org/mlodziej_imperium/MIO010/zasoby/11.html [dostęp: 04.07.2024 r.].

Plan okolic Warszawy – Plan des environs de Varsovie, 1829, <https://polona.pl/preview/701c15a9-ode4-4ee1-a5f8-90c5e8a4f8e8> [dostęp: 27.12.2023 r.].

Polska Kronika Filmowa 1992, nr 28.

Program opieki nad zabytkami dla gminy Izabelin na lata 2019–2022, https://edziennik.mazowieckie.pl/WDU_W/2019/9702/oryginal/akt.pdf [dostęp: 4 VII 2024 r.].

Szczegółowy Atlas Królestwa Polskiego i ziem przyległych wykonany wedle oryginalnych kart Jeneralnego Sztabu Niemieckiego, z. 2, Warszawa (przed 1914 r.), <https://polona.pl/preview/10670c55-e180-490a-bebo-4996eb9ce19a> [dostęp: 27.12.2023 r.].

Topograficzna karta Królestwa Polskiego, 1839-1843, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11764046&fbclid=IwAR1tQMAIAw8Rkg5X2P_kd58ZAT2yMdVdY6caD9eROAT91GBRLkZutFgVAOc [dostęp: 27.12.2023 r.].

Uchwała nr LXXIV/589/23 Rady Gminy Izabelin z dnia 25 lipca 2023 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Izabelin na lata 2023–2026, https://edziennik.mazowieckie.pl/WDU_W/2023/9085/oryginal/akt.pdf [dostęp: 04.07.2024 r.].

Vademecum Statystyczne Samorządowca. Gmina wiejska Izabelin. Powiat warszawski zachodni, https://warszawa.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_mazowieckie/portrety_gmin/warszawski_zach/1432022_izabelin.pdf [dostęp: 04.08.2024 r.].

Wieś Łaski w liczbach, https://www.polskawliczbach.pl/wies_Laski_izabelin_mazowieckie, [dostęp: 04.08.2024 r.].

Zima-Marjańska M., *Béla Lengyel (1897–1988). Węgierski generał a Powstanie Warszawskie*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/106209,Bla-Lengyel-1897-1988-Wegierski-general-a-Powstanie-Warszawskie.html> [dostęp: 18.07.2024 r.].

NOTKA O AUTORACH

Konrad W. Rokicki (ur. 1998 r.), doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, absolwent historii na tejże uczelni. Zainteresowania badawcze: historia polityczna i społeczna Europy Środkowej i Wschodniej w XX w., historia prawa w państwach socjalistycznych, dzieje nauki, a także opozycja antykomunistyczna w PRL. ORCID 0000-0003-0081-0073

dr hab. Marek Słoń historyk zajmujący się dziejami miast i religijności w średniowieczu, geografią historyczną i narzędziami cyfrowymi w humanistyce, związany z Instytutem Historii PAN i następnie z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim; mieszkaniec Lasek od 2001 r., a w latach 2015–2024 członek Rady Sołeckiej. ORCID 0000-0001-8208-4743

INDEKS OSOBOWY

A

Abraham Roman – 48-49
Adamczyk Andrzej – 111
Adamski Andrzej – 12, 73, 117, 121-123
Adamski Stanisław – 89
Amber Ludwika – 106
August III, król Polski – 16

B

Balcerzak Szczepan – 89, 92
Bartoszek Mieczysław – 106, 113
Benedykt XVI, papież – 125
Bierut Bolesław – 84, 85
Blüth Rafał – 73
Boczek Jerzy – 30
Bożyk Marian – 77, 91
Brühl Alojzy Fryderyk – 17
Brühl Henryk von – 16-17
Brühl Karol – 17
Brystiger Julia – 99
Buchajewicz Józef – 109-110, 126
Burakowski Leszek ps. „Leszek” – 51
Bush Barbara – 120, 124
Bush George Herbert Walker – 120

C

Cebertowicz Kazimierz – 42, 64-65
Corripio y Ahumada Ernesto – 110
Csáky Ilona – 67
Czacka Róża Maria – 9, 29, 31-35, 38, 44, 59, 65, 83-85, 88, 99, 102, 125
Czacka Zofia z Ledóchowskich – 31
Czacki Feliks – 31
Czacki Tadeusz – 31
Czarlińska Odylla – 59

D

Daszewska Wanda – 19, 59
Daszewski Antoni – 18-21, 24, 33, 39, 59, 73, 76, 82,
Daszewski Franciszek – 18
Dąbrowski Jarosław – 26
Dembiński Henryk – 37
Dembowski Bronisław – 101-102
Dembowski Edward – 98
Duda Andrzej – 125

F

Fedorowicz Aleksander – 83, 108-109
Fedorowicz Tadeusz – 83, 94-95, 101, 106-107, 109-110
Ferchmin Marek – 44, 114-117
Fijałkowski Stanisław – 12, 15, 19, 21, 23, 26, 30, 41, 43, 73-75, 77-78, 106-107, 110, 113
Foucauld Karol de – 102

G

Galka Andrzej – 102, 125
Gepner Bolesław – 32
Gierek Edward – 101, 105
Glemp Józef – 107, 109-110, 126
Gładek Aleksander – 75
Gołąb Władysław – 82, 124
Gomułka Władysław – 87, 93-94
Gorbaczow Michaił – 105
Gościńska Alicja – 30, 39, 41, 47, 49, 59, 53-54, 56-57, 59-60, 62, 64-69, 72

Górska Hanna – 40
Górski Konrad – 36-37
Grabski Władysław – 28, 33, 57
Grobelny Marian ps. „Macher” – 51, 60
Gryżewski Tadeusz – 114
Gugulska Cecylia – 106
Gugulski Ireneusz – 106

H

Haüy Valentin – 32
Herbert Zbigniew – 99
Heymanowski Kazimierz – 15, 16
Hlond August – 108
Hoinka Stanisław – 102
Horthy Miklós – 67

J

Jan Paweł II, papież – 110
Jankowski Jan Stanisław – 67
Jaszowski Józef – 25

K

Kann Maria – 14-15, 25
Karney Józef ps. „Drewno” – 54
Karpowicz Michał – 90
Kisielewski Stefan – 98
Kłodziński Władysław – 89
Kołakowski Leszek – 97
Kominek Bolesław – 96
Konic Henryk – 22
Konieczna Krystyna – 12, 73, 101, 107, 122-123
Kordek Ryszard – 114
Korniłowicz Edward – 34
Korniłowicz Władysław – 34-37, 48, 52-53, 56, 73, 82-83, 126
Kossak-Szczucka Zofia – 36-37
Kotański Marek – 118-121
Kotowski Alfons ps. „Okoń” – 63-64, 67
Kowalczyk Stanisława – 91
Krauze Janina – 66
Krawiecki Władysław – 34
Kreyssig Lothar – 102
Krüdener Nikolaï – 26-27
Krzyżkowski Józef ps. „Szymon” – 11, 51, 53-55, 57, 60-69, 72
Kuroń Jacek – 98

Kutrzeba Stanisław – 28
Kutrzeba Tadeusz – 48

L

Landy Zofia (s. Teresa) – 34-37, 39, 48, 82-83, 95, 99, 103
Lechoń Jan (Serafinowicz Leszek) – 73
Lengyel Béla – 66-67
Lewandowska Anna Maria – 99
Liebert Jerzy – 36
Lossow Natalia (s. Joanna) – 59

M

Maritain Jacques – 36, 95, 102
Markowski Mirosław – 103
Marylski Antoni – 23, 33-37, 48, 56-60, 82, 84, 87, 94, 96-97, 99-100, 102-103
Marylski-Łuszczewski Antoni
Eustachy – 34
Mazowiecki Tadeusz – 9, 39, 95-96
Michnik Adam – 97-98
Mikołajczyk Stanisław – 74
Mikołajska Halina – 98
Milczarczyk Maciej – 107
Miłosz Czesław – 36, 124
Miranda y Gomez Miguel – 110
Morawiecki Mateusz – 125
Morawska Zofia – 69, 81, 84, 87, 100, 111, 124, 126
Mosdorf Jan – 36

N

Nałkowska Zofia – 36-37
Nosarzewski Antoni – 29
Nosarzewski Franciszek – 78
Nycz Kazimierz – 125

O

Olszewski Jan – 98
Ołtarzewski Roman – 109
Owczarek Marian ps. „Rumiany” – 51

P

Paderewski Ignacy Jan – 34
Padlewski Zygmunt – 25
Phüll Emilia von – 18
Phüll Eugeniusz von – 18

Piasecki Bolesław – 94
Pilch Adolf ps. „Góra” – 61-62, 64
Piłsudski Józef – 35
Poniatowski Stanisław August – 17
Połth Fryderyk – 18
Połth Henryk Filip – 18, 20
Połth Jerzy Fryderyk – 17-18
Połth Karol – 18
Połth Ludwik – 18
Połth Ludwik Karol – 18
Prętki Stanisław – 73, 89

R

Radziwiłłowicz Romuald – 50
Rataj Maciej – 74
Ratajski Cyryl – 57
Ratti Achille (papież Pius XI) – 33
Remiszewski Walery – 26
Rudnicki Klemens – 48
Ruszczyc Henryk – 35, 87, 103

S

Särchen Günther – 102
Semeraro Marcello – 125
Serafinowicz Zygmunt – 73, 78, 82, 85-87
Sizeranne Maurice de – 32
Skorupski Stefan – 55
Skoryna-Lipski Jerzy – 110-111
Sokołowski Zygmunt ps. „Zetes” – 51, 60, 62
Spychalski Marian – 105
Staff Leopold – 37
Stalin Józef – 86-87
Starzeński Michał Hieronim – 17
Steinberg Zofia (s. Katarzyna) – 52, 101
Stomma Stanisław – 95-96
Strzałkowski Jerzy – 64
Styczeń Zbigniew – 108, 114-115, 117
Szacherski Zbigniew – 49
Szkolik Jan – 89
Szostak Józef ps. „Filip” – 63
Szpek Zdzisław – 85-86
Szwedowski Stefan – 57

T

Tatarkiewicz Władysław – 35
Teleki Pál – 66
Trębicki Antoni – 15, 25
Tułasiewicz Natalia – 58

U

Umiaostowski Roman – 47

W

Walicka-Woyczyńska Wiesława (s. Benedykta) – 88
Wałęsa Lech – 115-116
Wasiak Henryk – 74
Wieczorek Jan – 21, 72
Wilkanowicz Stefan – 101
Winowska Maria – 37
Władoń-Wilecka Jagoda – 121
Własow Andriej – 68
Wolski Łukasz – 38
Wosiek Barbara (s. Rut) – 34, 36-37, 39, 48, 82-83, 107
Woyda Stefan – 13-14
Wójcik Eugeniusz – 89
Wójcik Michał – 75, 78
Wyszyński Stefan – 34, 56, 65, 83-85, 87-88, 93-94, 96-97, 99-101, 108, 110-111, 124-125
Wytrychiewicz Barbara – 12

Z

Zajac Mieczysław – 91, 101
Zajac Stanisław – 106, 114-115
Zanussi Krzysztof – 121
Zarzecki Henryk – 73
Zawieyski Jerzy – 94-98, 101
Zieja Jan – 55-56, 58, 83, 98
Zieliński Stanisław – 27

Ż

Żółtowski Michał – 73, 77-78, 89, 91
Żychliński Jan – 114-117

Laski na Planie okolic Warszawy z 1829 r.

Laski na Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego z ok. 1843 r.

Warszawa i okoliczne miejscowości (w tym Laski) na mapach niemieckiego sztabu generalnego wykonanych przed 1914 r.

Laski i okoliczne miejscowości na Mapie topograficznej okolic Warszawy.

Laski i okoliczne miejscowości na mapie Warszawa Żoliborz (WIG 1936).

Kapliczka z 1916 r. ufundowana przez mieszkańca Lasek, Antoniego Nosarzewskiego, stojąca na rogu ulic Południowej i Jana Wieczorka.

Kapliczka stojąca na rogu ulic Jana Wieczorka i Brzozowej

Murowane wejście do Zakładu w Laskach.

Kaplica pod wezwaniem Matki Bożej Anielskiej, zbudowana w 1925 r.
na terenie Zakładu w Laskach

Groby założycieli Lasek: Matki Róży Czackiej (symboliczny), ks. Władysława Korniłowicza (symboliczny) i ks. Antoniego Marylskiego na tzw. cmentarzu leśnym w Laskach.

Pomnik ku pamięci żołnierzy Armii „Poznań” i Armii „Pomorze” poległych w Laskach i okolicznych miejscowościach we wrześniu 1939 r. Pomnik znajduje się na jednym z drzew nieopodal Zakładu w Laskach.

Tabliczka z nazwą drogi na odcinku Laski-Wiersze, nazwanej w 1997 r. „Drogą łączniczek Armii Krajowej Grupy Kampinos”.

Krzyż stojący na tzw. Górze Ojca, postawiony ku pamięci ks. Władysława Korniłowicza w 2006 r. (w miejsce krzyża postawionego w 1984 r.).

SPIS TREŚCI

PRZEDMOWA	5
WSTĘP	9
1. LASKI PRZED ODRODZENIEM RZECZYPOSPOLITEJ	13
Kiedy zaczęła się historia Lasek?	13
Laski – krótka charakterystyka wsi	20
Wokół „wielkiej” historii zrywów i wojen	25
2. LASKI W ODRODZONEJ RZECZYPOSPOLITEJ	31
Początki Dzieła Lasek	31
Historia wsi w latach 1918–1939	39
3. LASKI W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ	47
Wrzesień 1939 r. Bitwa o Laski	47
Konspiracja w Laskach	50
Ostatnie miesiące okupacji.	
Od powstania warszawskiego do „wyzwolenia”	61
4. LASKI W KOMUNISTYCZNEJ POLSCE	71
Trudne początki po wojnie	71
Pierwsze lata Zakładu po wojnie	81
Laski „stolicą” gromady	88
Zakład dla Ociemniałych na mapie polskich środowisk katolickich i opozycyjnych po 1956r.	93
Powstanie KPN i ostatnie lata Polski Ludowej	103
5. ZARYS DZIEJÓW LASEK PO 1989 R.	113
Pierwsze lata samorządu gminne	113
Sprawa Monaru w Laskach	118
Laski i Zakład w gminie Izabelin	122
BIBLIOGRAFIA ARCHIWALIA	127
ŹRÓDŁA PUBLIKOWANE	128
AKTY PRAWNE	129
PRASA	129
OPRACOWANIA	130
ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA INTERNETOWE	139
NOTKA O AUTORACH	
ILUSTRACJE	
INDEKS OSOBOWY	

